

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยชุดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบ่อพันขัน
ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด

จัดทำโดย

พระปลัดอำพร สมอาษา และคณะวิจัย

สนับสนุนโดย : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น

โครงการวิจัยชุดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบ่อพันขัน

ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด

คณะวิจัย

1. พระปลัดอำพร สมอาษา	หัวหน้าโครงการ
2. พระครูสิริสาธุวัตร	ทีมวิจัย
3. นายสมนึก วันจันทร์	ทีมวิจัย
4. นายบุญสวน ภิรมย์รักษ์	ทีมวิจัย
5. นายสังข์ อันโนทีมวิจัย	ทีมวิจัย
6. นายพรมมา สอนวิชา	ทีมวิจัย
7. นายชนโชติ พัฒนบุญทรัพย์	ทีมวิจัย
8. นายสุริย์ชัย มณีเนตร	ทีมวิจัย
9. นายประมวล มาหินกอง	ทีมวิจัย
10. นางสุพรรณิ มณีเนตร	ทีมวิจัย
11. นางจุไรรัตน์ สีดาดี	ทีมวิจัย
12. นายทองคำ รวมธรรม	ที่ปรึกษาโครงการ
13. นายประสิทธิ์ แก้ววิเศษ	ที่ปรึกษาโครงการ
14. นางสาวสดี สีวังใส	ที่ปรึกษาโครงการ
15. นางมัลลิกา แก้ววิเศษ	ที่ปรึกษาโครงการ
16. นางอมรรัตน์ หลีกคำ	ที่ปรึกษาโครงการ

สนับสนุนโดย : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	-
บทคัดย่อ	-
บทที่ 1 สรุปย่อโครงการ	1-6
- หลักการและเหตุผล	
- วัตถุประสงค์	
- ขอบเขตการศึกษา	
- พื้นที่เป้าหมาย	
- กลุ่มเป้าหมาย	
- เนื้อหาการศึกษา	
- ขั้นตอนวิธีการศึกษาวิจัย	
- ผลที่คาดว่าจะได้รับ	
- นิยามศัพท์เฉพาะ	
บทที่ 2 ขั้นตอนวิธีการดำเนินงาน	7-15
- การพัฒนาโครงการวิจัย	
- เตรียมการ	
- การดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล	
- การหาแนวทางและข้อเสนอการปฏิบัติการในระยะที่ 2 (แนวทางการพัฒนา)	
บทที่ 3 บริบทชุมชน	16-44
- ที่ตั้งและอาณาเขต	
- การตั้งถิ่นฐานของตำบลเด่นราษฎร์	
- ลักษณะทั่วไปของตำบลจำปาขัน	
- ชุมชนบ้านตาเนาะ	
- วัฒนธรรมและประเพณี	
- บทสรุปอัตวิสัยสอง	

บทที่ 4 ผลการศึกษา

45-84

- วิถีเกลือกับคนต้มเกลือบ่อพันขัน ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับผี และคนกับทรัพยากร
- พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชุมชน “บ่อพันขัน”
- 1. ชุมชนบ่อพันขันยุคโบราณ
- 2. ชุมชนบ่อพันขันยุคไทย-ลาว
- 3. ชุมชนบ่อพันขันยุคพัฒนา
- 4. ชุมชนบ่อพันขันยุคการฟื้นฟู

บทที่ 5 สรุปผลการศึกษา

85-102

- พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชุมชนบ่อพันขันและการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชน
- 1. ประวัติศาสตร์ชุมชนบ่อพันขันยุคโบราณ
- 2. ประวัติศาสตร์ชุมชนบ่อพันขันยุคไทย-ลาว
- 3. ประวัติศาสตร์ชุมชนบ่อพันขันยุคพัฒนา
- 4. ประวัติศาสตร์ยุคการฟื้นฟู
- แนวทางการพัฒนาชุมชนบ่อพันขันในอนาคต
- ผลกระทบจากการดำเนินงาน

ภาคผนวก

- รูปภาพในการดำเนินกิจกรรม 103-112
- บรรณานุกรม 113
- ประวัติทีมวิจัย 114-117

บทที่ 1

สรุปย่อโครงการ

1. หลักการและเหตุผล

พื้นที่บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้กว่าสองล้านไร่คาบเกี่ยวกับพื้นที่ 5 จังหวัด ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในอดีตเป็นภูมิภาคที่ด้อยการพัฒนา และล้าหลังในสายตาของคนสมัยใหม่แต่ปัจจุบันถูกพลิกโฉมให้มีความสำคัญต่อวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมของอีสานเป็นอย่างมาก ในด้านเศรษฐกิจนับว่าเป็นพื้นที่ทางการเกษตรที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ โดยเฉพาะพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด สามารถผลิตข้าวหอมมะลิได้สองพันล้านตันต่อปี ส่วนด้านสังคมจากท้องทุ่งที่การคมนาคมเคยลำบากหน่วยงานรัฐที่เข้าไปแทบไม่ถึง ปัจจุบันกลับพบว่ามีความสนใจทางการค้าสมัยโบราณผ่านท้องทุ่งแห่งนี้ ในด้านของวัฒนธรรมความรู้สึกที่ว่าท้องทุ่งที่มีแต่ความแห้งแล้งกันดาร ใครจะคิดว่ามีของดีซ่อนอยู่ นั่นคือ บ่อพันขันแหล่งโบราณสถานพื้นที่ร้อยจิตใจของคนในชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้กลายมาเป็นพื้นที่แหล่งอารยธรรมที่สำคัญของชาวโลกเรื่องนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ บิดาแห่งนักประวัติศาสตร์นักโบราณคดีเคยดำรัสไว้เมื่อคราวเสด็จเยี่ยมถิ่นนี้ว่า หากใครยังไม่เคยมาบ่อพันขันถือว่ามาไม่ถึงจังหวัดร้อยเอ็ด แสดงให้เห็นว่าพื้นที่แห่งนี้มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

อีกด้านหนึ่งพื้นที่ดังกล่าวนอกจากจะเป็นสถานที่ร้อยรัดจิตใจของชุมชน แล้วยังเป็นสนามการค้าและอุตสาหกรรมการผลิตเกลือสินเธาว์ในอดีต ซึ่งถือเป็นศูนย์การค้าเกลือที่สำคัญของชุมชนไทยลาวและเขมร สุจิต วงษ์เทศ กล่าวว่า การทำเกลือนับเป็นอาชีพที่สำคัญของคนทุ่งกุลาร้องไห้ยุคแรกเริ่มเมื่อ 2500 ปีมาแล้ว และแหล่งค้าเกลือที่สำคัญที่สุดของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ คือ บ่อพันขันอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งอยากจะเรียกให้ล้นโลกว่า อาณาจักรเกลืออย่างแท้จริง แล้วยังทำสืบเนื่องมาเท่าทุกวันนี้

ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2524 ผู้ใหญ่บ้าน บ้านตาแรน หมู่ที่ 8 ได้มีหนังสือถึงสำนักงานชลประทานที่ 5 เขตอุบลราชธานี ขอให้ชลประทานก่อสร้างชลประทานขนาดเล็กเพื่อเก็บกักน้ำไว้สำหรับอุปโภคบริโภค และการเกษตรหมู่บ้านท้ายอ่างเก็บน้ำบ่อพันขัน ทางชลประทานได้ดำเนินการก่อสร้างทำนบกั้นพื้นที่ท้ายบ่อพันขันระหว่างคอคอด ลงลำน้ำเสียว เกิดเป็นอ่างเก็บน้ำบ่อพันขันขึ้น

การดำเนินงานดังกล่าวนับเป็นการปิดฉากตำนานการทำเกลืออย่างถาวรของชุมชนแห่งนี้ และแม้เหตุผลที่ว่าจะมีการกั้นเขื่อนเพื่อต้องการน้ำให้ราษฎรในพื้นที่ทำการเกษตร แต่ความจริงแล้วน้ำที่กั้นไว้กลับมีความเค็มไม่สามารถทำการเกษตรได้ ส่งผลให้กลุ่มชนเกิดการเคลื่อนย้ายแรงงานสู่ภูมิภาค

ต่าง ๆ อาทิ ภาคกลางเพื่อขายแรงงาน และรับจ้างเรือประมงในภาคใต้ การเคลื่อนย้ายไม่ใช่การอพยพโยกย้ายแต่เป็นการเคลื่อนไหวกว้างไปมาทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างที่ไปและที่มาอย่างต่อเนื่อง โดยมีได้ละทิ้งหลักแหล่งแห่งหนึ่งต้นเค้ามรรพบุรุษดั้งเดิม มีการนำเข้าทางสิ่งของนานาชนิดกระทั่งระบบความเชื่อ หรือแม้แต่เรื่องของการแต่งงานด้วยเป็นเหตุให้โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไป

ประเพณีและพิธีกรรมการเลี้ยงบ่อ หลังฤดูต้มเกลือได้ลดบทบาทและความสำคัญลง เหลือเพียงผู้เฒ่าวัยเจ็ดสิบกว่าปี ที่ยังรักษาสืบสานพิธีเลี้ยงบ่อไว้ ซึ่งมักมาประกอบพิธีบูชาในวันพุธขึ้น 3 ค่ำ เดือนห้าของทุกปี ระยะเวลาว่ายี่สิบปีที่ผ่านมาวิถีชีวิตของชุมชนดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไป จึงเกิดคำถามจากคนยุคใหม่ว่า บ่อพันธันที่จริงแล้วหมายถึงอะไร ทำไมจึงต้องเรียกบ่อพันธันและมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชนอย่างไร

ปี พ.ศ. 2542 ชุมชนได้พูดถึงประวัติและตำนานบ่อพันธันมากขึ้น เกิดคำถามขึ้นอีกมากมายจึงมีการสืบหาด้านานบ่อพันธันขึ้น จวบจนเมื่อปี พ.ศ. 2545 ชุมชนบ่อพันธัน โดยการนำของพระสงฆ์ ได้มีการจัดทำโครงการและแผนงานเสนอหลาย ๆ ส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง และกระแสเรียกร้องความต้องการในการพัฒนาของชุมชนและสังคมเพิ่มมากขึ้น จนถึงปี พ.ศ. 2547 จังหวัดร้อยเอ็ด นาย นพพร จันทร์ลง ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด ได้อนุมัติโครงการพัฒนาบ่อพันธันต้นตำนานประวัติศาสตร์ขึ้น จึงได้พบบ่อน้ำขนาดเล็กบนแผ่นหินทรายแดง กว้าง 6 นิ้ว ลึก 12 นิ้ว มีน้ำไหลออกมาตลอด รสชาติจัดสนิททั้งที่อยู่ท่ามกลางแหล่งหินเกลือใต้ดิน

ส่วนด้านความเชื่อของคนในชุมชน เคยมีการเลี้ยงเจ้าพ่อบ่อพันธันเมื่อเริ่มลงทำเกลือและหลังฤดูกาลทำเกลือ เป็นประเพณีที่หล่อหลอมให้คนในสังคมเกิดความรักความสามัคคีกัน เมื่อถึงฤดูกาลออกพรรษาจะมีการแข่งเรือยาวบวงสรวงเจ้าพ่อบ่อพันธันเพื่อขอความเป็นสิริมงคล แต่ปัจจุบันไม่มีการต้มเกลือแล้วชุมชนควรจะทำอย่างไร ส่วนพิธีการแข่งขันเรือยาวที่ถือเป็นการบูชาเจ้าพ่อบ่อพันธัน ในสถานการณ์ปัจจุบันผู้คนต่างมองสินจ้างรางวัลเป็นประการสำคัญ ความเคารพต่อเจ้าพ่อบ่อพันธันได้เปลี่ยนไป การมีส่วนร่วมของชุมชนมีน้อยลง

จากการเปลี่ยนวิธีการทำเกลือมาสู่พื้นที่การกักเก็บน้ำและพัฒนาไปสู่การกักบ่อพันธันเพื่อพัฒนาให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวขึ้น เห็นได้ว่าเท่าที่ผ่านมาชุมชนมีส่วนร่วมน้อย ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาสำนึกการมีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางการพัฒนาเพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงในด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่มีต่อชุมชน เพื่อกำหนดรูปแบบการจัดการพัฒนาสู่ความยั่งยืนต่อไป

2. โจทย์การวิจัย

1. การเปลี่ยนแปลงแหล่งเกลือโบราณบ่อพันขันจากอดีตสู่ปัจจุบันสัมพันธ์กับวิถีชีวิตชุมชนอย่างไร
2. วิธีจัดการบ่อพันขันในรูปกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่อกำหนดทิศทางที่เหมาะสมควรเป็นอย่างไร

3. วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาวิถีชีวิตชุมชนคนทำเกลือในแต่ละช่วงของการเปลี่ยนแปลงทั้งสามด้านคือ ด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม
2. เพื่อร่วมกันสร้างรูปแบบการบริหารจัดการของท้องถิ่นโดยใช้ฐานพลังที่มาจากรากเหง้าของชุมชนนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

4. ขอบเขตการศึกษาวิจัย

4.1 พื้นที่เป้าหมาย

หมู่บ้านหนองคูณ หมู่ที่ 12 , 10 , 7 , 8 , บ้านเด่นราษฎร์ หมู่ที่ 6 , 9 บ้านดงเย็น หมู่ที่ 4
บ้านห้วยหนอง หมู่ที่ 8 บ้านตาเฒ่า หมู่ที่ 8 บ้านหนองมะคุ่ม หมู่ที่ 9
บ้านหนองจาน หมู่ที่ 7 บ้านหนองมะเหียะ หมู่ที่ 10 , บ้านคำแยะ หมู่ที่ 5

4.2 กลุ่มเป้าหมาย

- กลุ่มวัยผู้สูงอายุ
- กลุ่มวัยคนทำงาน
- กลุ่มเยาวชน

4.3 เนื้อหาการศึกษา

ดำเนินการในพื้นที่แหล่งประวัติศาสตร์พื้นที่บ่อพันขัน โดยอาศัยข้อมูลจากรายงานการศึกษาของสำนักศิลปากรที่ 10 เป็นหลักและหลักฐานจากแหล่งที่เชื่อถือได้มาประกอบการศึกษาและบริบทของชุมชนบ่อพันขัน ศึกษาความเป็นมาของชุมชน ลักษณะทั่วไปของชุมชนและโครงสร้างทางสังคม มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ด้านประวัติศาสตร์ ศึกษาในช่วงสมัยยุคเหล็ก สมัยยุคอารยธรรมในภูมิภาค เช่น ทวารวดี
เจนละและลพบุรี ความเป็นมา / ดำเนิน / เรื่องเล่าของบ่อน้ำร้อนและชุมชนบ่อน้ำร้อน / แหล่ง
โบราณสถาน

2. ลักษณะทั่วไปแหล่งทรัพยากรรอบชุมชนบ่อน้ำร้อน

3. โครงสร้างทางสังคม กลุ่มคนในชุมชนและความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน โดยมองในลักษณะ 3
ประเด็นที่สำคัญ คือ

- ครอบครัวและเครือญาติ
- การเมืองการปกครอง
- วัฒนธรรมความเชื่อ

4. การเปลี่ยนแปลงของสังคมเป็นตัวการปรับตัวของมนุษย์ต่อระบบนิเวศน์ โดยมองในมิติ
ของเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม แบ่งออกเป็น 4 ช่วงที่สำคัญ คือ

- ช่วงที่ 1 การอพยพลงมาของกลุ่มไทย – ลาว
- ช่วงที่ 2 การขึ้นเขื่อน พ.ศ. 2524
- ช่วงที่ 3 การสร้างวัดเกาะบ่อน้ำร้อนรัตนโสภณ พ.ศ. 2539
- ช่วงที่ 4 การกักบ่อน้ำร้อน พ.ศ. 2547 พัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยว

5. การจัดการบริหารพื้นที่บ่อน้ำร้อนของท้องถิ่นและรัฐ / องค์กรภายนอก ในการศึกษาครั้งนี้
ผู้วิจัยได้ศึกษาเป็นช่วงซึ่งมีหลักฐานที่ศึกษาได้ และกิจกรรมที่ชุมชนมีส่วนร่วม เช่น กิจกรรมการต้ม
เกลือ กิจกรรมการบวสรวงเจ้าพ่อ กิจกรรมการแข่งขันเรือยาว กิจกรรมการอนุรักษ์ป่าบริเวณศาลเจ้า
พ่อบ่อน้ำร้อน โดยเชื่อมโยงภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ามาจัดการทรัพยากรเพื่อความยั่งยืน

5. ขั้นตอนการวิจัย

1. ขั้นตอนเตรียมการ

1.1 ประชุมทีมเพื่อ

- ทบทวนโครงการ
- แบ่งบทบาทหน้าที่
- กำหนดกลุ่มเป้าหมาย
- วางแผนการทำงาน

1.2 อบรมทีมวิจัย

- เทคนิคการศึกษาข้อมูล
- เครื่องมือ

2. ขั้นศึกษาข้อมูล

2.1 ทบทวนเอกสารข้อมูลเดิม (3 เดือน)

2.2 ศึกษาข้อมูลประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณ จำปาขัน / บ่อพันขัน จากเอกสาร / นักวิชาการ และโบราณสถาน / โบราณวัตถุ

2.3 จัดเวทีถกประวัติศาสตร์ท้องถิ่นร่วมแกนนำชุมชนรอบบ่อพันขัน - การเปลี่ยนแปลง / ผลกระทบ (สัมภาษณ์กลุ่มย่อย)

2.4 จัดเวทีชุมชน จัดทำ

- แผนที่กายภาพ

- แผนที่ชุมชน

- พังการท่องเที่ยว

- ปฏิบัติการท่องเที่ยว

- สร้างโมเดล

- การเปลี่ยนแปลง/ ข้อเสนอแนะทางการจัดการบ่อพันขัน

3. สรุปวิเคราะห์ข้อมูล / สังเคราะห์ข้อมูลภายใต้แนวคิดนิเวศน์วัฒนธรรมและการมีส่วนร่วมของชุมชน

4. จัดเวทีเสนอผลการศึกษา “ บ่อพันขัน ” ประวัติศาสตร์ของภูมิภาค และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

5. สรุปผลและจัดทำรายงาน

6. ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ชุมชนรอบบ่อพันขันได้ทราบข้อมูลความเป็นมาของท้องถิ่นตั้งแต่ยุคประวัติศาสตร์โบราณ และประวัติศาสตร์ยุคปัจจุบัน

2. ผู้นำ /ชุมชนมีส่วนร่วมในการศึกษาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงและมีข้อเสนอทางออกในอนาคต

3. ชุมชนบ่อพันขันมีแนวทาง / ข้อเสนอต่อการพัฒนา โดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วมและพลังของชุมชนร่วมกันกำหนด

7. นิยามศัพท์เฉพาะ

ชุมชนบ่อพันขัน หมายถึง หมู่บ้านหนองคู หมู่ที่ 12 , 10 , 7 , 8 , บ้านเด่นราษฎร์ หมู่ที่ 6 , 9 บ้านดงเย็น หมู่ที่ 4 บ้านหญ้าหนอง หมู่ที่ 8 บ้านตาเณร หมู่ที่ 8 บ้านหนองมะดุม หมู่ที่ 9 บ้านหนองจาน หมู่ที่ 7 บ้านหนองมะเหียะ หมู่ที่ 10 บ้านคำแย หมู่ที่ 5 ที่เคยใช้ประโยชน์จากพื้นที่บ่อพันขันร่วมกันทั้งในอดีตและปัจจุบัน ในรูปของการผลิตเกลือ การประมงน้ำจืด และการประกอบพิธีกรรมร่วมกันของชุมชน

แหล่งโบราณสถานบ่อพันขัน หมายถึง โบราณสถานที่อยู่รายรอบอ่างเก็บน้ำบ่อพันขัน ซึ่งสำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด ได้ทำการขุดค้นศึกษาแล้ว

รูปแบบการจัดการ หมายถึง ความต้องการในการใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างลงตัวของชุมชนพื้นที่บ่อพันขัน

บทที่ 2

ขั้นตอนวิธีการดำเนินงาน

โครงการวิจัยประวัติศาสตร์บ่อพันขัน เป็นโครงการวิจัยที่อยู่ภายใต้ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ กระบวนการดำเนินของโครงการวิจัยจึงมีความสัมพันธ์กับการดำเนินการของชุดโครงการ โดยโครงการวิจัยนี้เป็นการศึกษาในระยะที่ 1 ที่ศึกษาสืบค้นประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนรอบบ่อพันขัน วิธีการดัมเกลื้อ พร้อมกับการค้นหา แนวทางการการปฏิบัติการ ในช่วงระยะที่ 2 ตลอดการดำเนินงานของโครงการสามารถแบ่งได้ 4 ขั้นตอน ดังนี้

1. การพัฒนาโครงการวิจัย
2. การเตรียมการ (ทั้งทีมวิจัย และชุมชน / แผนงาน เครื่องมือ)
3. การดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลและการสรุปวิเคราะห์ข้อมูล
4. การหาแนวทางข้อเสนอในการปฏิบัติการในระยะที่ 2

ในแต่ละขั้นตอนมีการดำเนินการในรายละเอียด ดังนี้

1. การพัฒนาโครงการวิจัย

การเข้าร่วมโครงการวิจัยบ่อพันขันในชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ อย่างน้อยมีสาระเหตุผล 2 ประการ ประการแรก คือ พื้นที่บ่อพันขันเป็นพื้นที่ทางยุทธศาสตร์ของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ เพราะบ่อพันขันเดิมเป็นแหล่งชุมชนโบราณของเมืองจำปาขันในสมัยทวารวดี มีร่องรอย ตำนานที่เกี่ยวข้องมากมาย ขณะนี้กรมศิลปากรกำลังอยู่ในช่วงการขุดสำรวจอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้บ่อก็ยังเป็นแหล่งเกลือโบราณที่ทรัพยากรที่สำคัญของภูมิภาค จึงมีเส้นทางความสัมพันธ์ทางการค้าวัฒนธรรมกับแหล่งอื่นๆ ฉะนั้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้จึงขาดบริบทของบ่อพันขันไม่ได้ (คำบอกกล่าวของทีมพัฒนาชุดโครงการของศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้) บ่อพันขันจึงเป็นศูนย์กลางทั้งทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจในอดีต ประการที่สอง เป็นความสัมพันธ์ของคน (ทีมวิจัย) ที่ทีมวิจัยเมืองบัวได้รู้จักกับ พระอาจารย์มหาขาว (พระมหาอัมพร) เพราะเป็นนิสิตเรียนปริญญาเอกร่วมกัน จึงมีการสืบสาวความสัมพันธ์ พร้อมกับการหารือเข้าร่วมเวที กระบวนการร่วมกัน โดยทีมบ่อพันขันได้เข้าร่วมเวทีแรกในช่วงที่อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้นำพวกเรา (คนทุ่งกุลาร้องไห้ และผู้สนใจร่วม 40 คน) ทัวร์ทุ่งกุลาร้องไห้ ตั้งแต่ที่ทุ่งพระโกนา สระสี่เหลี่ยม ไพรขลา เมืองเตา เมืองบัว และเวทีหารือแลกเปลี่ยนที่ทุ่งกาสิงห์ โดยกระบวนการทั้งหมด

ท่านอาจารย์ศรีศักร ท่านได้อธิบายร่องรอยพัฒนาการของประวัติศาสตร์โดยรวมของทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งประเด็นมุมมองและวิธีการศึกษาท้องถิ่น หลังจากนั้นพวกเราทีมบ่อพันขันก็ได้เป็น 1 ทีม ในขบวนของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้เรื่อยมา

ความเป็นไปเป็นมาของทีม เริ่มต้นจากวัดที่เป็นจุดศูนย์กลางและที่ตั้งบ่อพันขัน ซึ่งมีทั้งพระสงฆ์ มีโยม ชमारาวาส ที่เป็นผู้ทรงคุณวุฒิในท้องถิ่น พ่อบุญสวน ภริมย์รักษ์ พ่อสังวร อันโน และอีกหลายท่าน บุคคลเหล่านี้ยังมีตำแหน่งทางการเมืองท้องถิ่นด้วย มีคณะครูอาจารย์ที่สอนในโรงเรียนในท้องถิ่น คือ อาจารย์อมรรตน์ หลักล้า อาจารย์สวาสดี สีวังใส อาจารย์มัลลิกา แก้ววิเศษ ฯลฯ ท่านต่างๆเหล่านี้ล้วนแต่เคยร่วมงานพัฒนาในพื้นที่ร่วมกันมาก่อนทั้งในงานของทางวัดและงานชุมชนท้องถิ่น

การเริ่มต้นของการพัฒนาโครงการวิจัย อาจารย์ศรีศักร ได้ให้แนวในการศึกษาเบื้องต้นว่าแต่ละทีมควรจะมีการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นของพื้นที่ให้เห็น สภาพนิเวศน์และโครงสร้างทางสังคมก่อน แล้วค่อยมากำหนดประเด็นโจทย์วิจัยที่ชัดเจน ฉะนั้นทุกทีมจึงมีการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นของตนเอง โดยมีการวางแผน 3 เดือน บ่อพันขันก็เช่นกัน มีการศึกษาสภาพโดยรวมของพื้นที่ชุมชนรอบบ่อพันขัน มีกี่หมู่บ้าน(ชุมชน) มีแหล่งทรัพยากรธรรมชาติอะไรบ้าง และแหล่งโบราณสถานอะไรบ้าง กระบวนการดังกล่าวเป็นการศึกษาภาพรวมคร่าวๆ ให้เห็นด้วยกัน ด้านคนและสังคมได้มีการสืบค้นพัฒนาการการตั้งบ้านเรือนของชุมชนรอบบ่อ เริ่มต้นจากไหน ขยายไปสู่ชุมชนใดบ้าง แต่ละชุมชนหลักมีกลุ่มตระกูลใดบ้างที่สำคัญ นอกจากนี้ยังมีการศึกษาวิธีการทำมาหากิน ประเพณีวัฒนธรรมของท้องถิ่นด้วย การนำเสนอข้อมูลโดยมีผู้ทรงคุณวุฒิ (อาจารย์ศรี, อาจารย์สินธุ์ และ ทีม Node) ได้ให้ข้อเสนอแนะเพื่อกำหนดประเด็นโจทย์วิจัย

การศึกษาข้อมูลพื้นฐาน 3 เดือน ได้ชี้ประเด็นให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่บ่อพันขันต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของทุ่งกุลาร้องไห้ และประเด็นสำคัญที่มีความต่อเนื่องจากอดีต-ปัจจุบัน คือ “เกลือ” ที่เป็นทรัพยากรและวิถีของชุมชน ฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงการผลิตเกลือกับวิถีชีวิตชุมชน จึงน่าจะมีความสัมพันธ์กัน ข้อเสนอจากทั้งผู้ทรงคุณวุฒิและประเด็นข้อมูลจึงมีการเสนอให้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของบ่อพันขันกับการศึกษาความสัมพันธ์การเปลี่ยนแปลงของการผลิตเกลือและวิถีชีวิตชุมชนไปพร้อมๆกัน

2. การเตรียมการ

การเตรียมการก่อนดำเนินโครงการวิจัย มีการเตรียมการดังนี้

2.1 การเตรียมทีมวิจัย เนื่องจากทีมวิจัยมาจากหลายส่วน และพื้นฐานทางความรู้/แนวคิดมีความแตกต่าง การเข้าร่วมกิจกรรมพัฒนาโครงการที่ผ่านมามีความถี่ห่าง ความเข้าใจต่อโครงการไม่เท่ากัน การเตรียมทีมวิจัยก่อนดำเนินการมี 2 ส่วน คือ

2.1.1 การสร้างความเข้าใจร่วมกันในโครงการวิจัย ทั้งการประชุมเพื่อทบทวนร่วมกัน การทบทวนดังกล่าวนำไปสู่การสร้างแนวทางการทำงานร่วม แผนงาน และบทบาทหน้าที่ของทีม ตามความชอบและศักยภาพของแต่ละคน

2.1.2 การเพิ่มความรู้/ทักษะในการวิจัย โดยการจัดทีมเข้าร่วมฝึกอบรมที่เป็นการจัดฝึกอบรมโดย Node ร่วมกับโครงการวิจัยทั้ง 6 โครงการ ในการอบรมดังกล่าวเป็นการเพิ่มต่อยอดความรู้ความเข้าใจงานวิจัย การแตกกรอบการศึกษา การกำหนดเครื่องมือวิธีการและได้ฝึกทักษะในการเก็บรวบรวมข้อมูล กระบวนการดังกล่าวได้สร้างความมั่นใจให้กับทีมวิจัยมากขึ้น มีความเข้าใจและเนื้อหารายละเอียดกรอบการศึกษาชัดเจนมากขึ้น

2.2 การเตรียมชุมชน ชุมชนเป้าหมายในการศึกษา คือ ชุมชนรอบบ่อพันขัน ซึ่งมีจำนวนมากถึง 20 ชุมชน แต่มีชุมชนหลักอยู่ 4 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านตาเฒ่า ที่มีการขยายแบ่งเขตการปกครองเป็น 6 หมู่บ้าน ชุมชนบ้านหนองคู มี 2 หมู่บ้าน ชุมชนบ้านเด่นราษฎร์หรือบ้านโตน และชุมชนบ้านดงเย็น การชี้แจงเตรียมการมีหลายระดับขั้นตอนดังนี้

2.2.1 เชิญแกนนำชุมชนมาร่วมประชุมชี้แจงร่วมกันที่บ่อพันขัน เพื่อชี้แจงรายละเอียดโครงการ แผนการดำเนินงานร่วมกับชุมชน การประชุมลักษณะนี้ได้ใช้บ่อพันขันและวัดเกาะบ่อพันขันเป็นศูนย์กลาง จึงได้รับความร่วมมือ

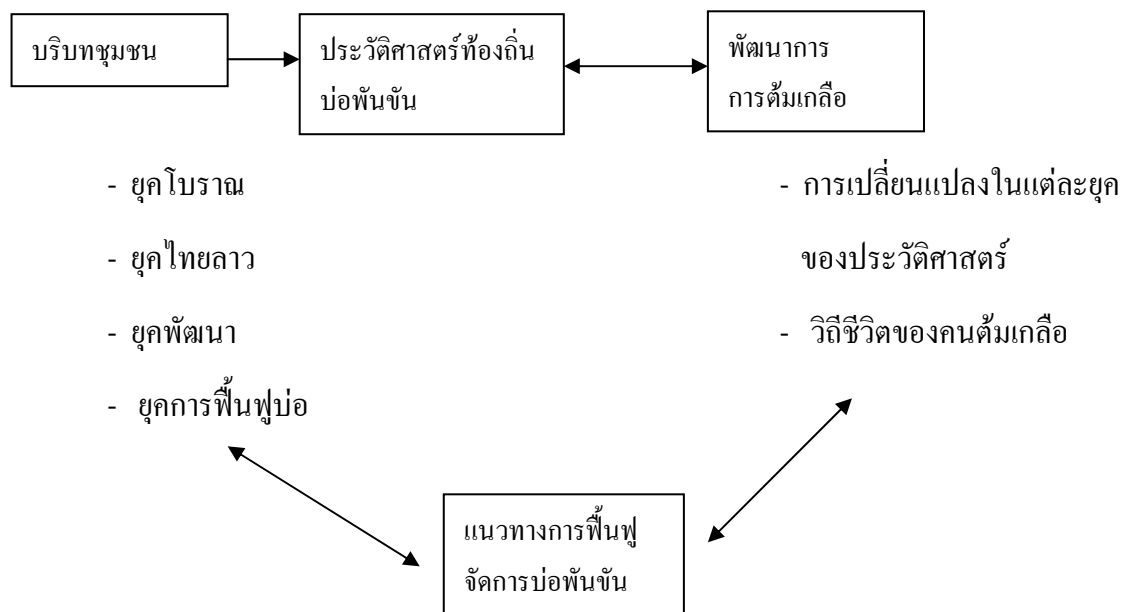
2.2.2 การขอความร่วมมือจากผู้นำและทีมวิจัย (บางคนเป็นผู้นำด้วย) ชี้แจงผ่านเสียงตามสาย และเวทีการประชุมของชุมชน เวทีประชุมของ อบต. ด้วย วิธีการดังกล่าวทำให้กลไกของชุมชนที่มีอยู่มารับใช้ชุมชนได้อย่างรอบด้าน

2.2.3 การชี้แจงในเวทีกิจกรรมของโครงการเพิ่มเติม ก่อนที่จะดำเนินกิจกรรมหรือระหว่าง/หลังการทำกิจกรรมที่ประเด็นแลกเปลี่ยน ชักถาม

2.3 การเตรียมกรอบศึกษา/แผนงานร่วม การสร้างกรอบสร้างเครื่องมือการศึกษา มีการดำเนินการตั้งแต่เริ่มต้นของการประชุมทีมวิจัย เพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันในโจทย์/วัตถุประสงค์และ

แผนงานที่จะต้องดำเนินการในการเตรียมการครั้งนี้ เป็นการทำความเข้าใจในประเด็นหลักๆ ของโครงการ เพื่อตอบโจทย์และวัตถุประสงค์โครงการ ในเวทีการฝึกอบรมที่มิจัยร่วมกับชุดโครงการได้มีการแตกกรอบการศึกษา พร้อมกับการแลกเปลี่ยนกับทีมอื่นๆ มีข้อเสนอแนะจาก Node จึงถือว่าเป็นกรอบการศึกษาที่ชัดเจน และยึดถือในการศึกษา ติดตามงานร่วมกับ Node ด้วย

กรอบการศึกษาของโครงการบ่อพันขัน เป็นกระบวนการศึกษาต่อเนื่อง ลงรายละเอียดประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของชุมชนบ่อพันขัน โดยมี 3 ประเด็นหลัก คือ

การเตรียมการและสร้างเครื่องมือการศึกษา เนื่องจากการศึกษาประวัติศาสตร์บ่อพันขัน ใช้วิธีการศึกษาการสัมภาษณ์ การประชุมระดมจากกลุ่ม และการจัดเวทีผู้เฒ่าเล่าเรื่อง เครื่องมือการเก็บข้อมูลจึงเป็นเพียงการทำกรอบการศึกษาและประเด็นคำถามแบบกึ่งโครงสร้างที่มีความยืดหยุ่น (เป็นการตั้งประเด็นการแลกเปลี่ยนมากกว่าคำถาม) กระบวนการนี้มีทีมที่ปรึกษาได้ให้การสนับสนุน ให้ข้อเสนอแนะในการกำหนดประเด็นให้ครอบคลุม นอกจากนี้ยังได้มีการกำหนดการวิธีการเก็บข้อมูลดังนี้

บริบทชุมชน - ใช้ฐานข้อมูลเดิมที่ศึกษา 3 เดือน โดยการทำทีมวิจัยช่วยกันทบทวนเรียบเรียงเพิ่มเติม

- ใช้เอกสารจาก อบต. และหน่วยงานราชการอื่นๆ เพิ่มเติม

ประวัติศาสตร์ชุมชน

- ยุคโบราณ - ศึกษาจากเอกสาร ทั้งเอกสารทางวิชาการและเอกสาร

การขุดค้นของกรมศิลปากร

- ยุคไทยลาว
 - ศึกษาเอกสารทางวิชาการ
 - ศึกษาจากตำนาน เรื่องเล่า
 - การสัมภาษณ์กลุ่มเพิ่มเติม
 - เวทีการเล่าเรื่อง
- ยุคการพัฒนา
 - การสัมภาษณ์ผู้เฒ่า / ผู้ंना / คนดัมเกลื้อ และมีการประชุมกลุ่ม
- ยุคการฟื้นฟู
 - การสัมภาษณ์
 - จัดเวทีเล่าเรื่องราวร่วมกัน
- วิถีชีวิตคนดัมเกลื้อ
 - ใช้วิธีการสัมภาษณ์ ผู้ंना/คนดัมเกลื้อ
 - ลงดูสภาพจริง (แหล่งดัมเกลื้อ)
 - ศึกษาเอกสารทางโบราณคดี
- แนวทางการจัดการบ่อน้ำในอนาคต
 - ใช้เวทีตัวแทนชุมชน
 - สัมภาษณ์กลุ่มคนดัมเกลื้อ
- การคัดเลือกกลุ่มเป้าหมาย
 - กลุ่มเป้าหมายมีกลุ่มหลักๆ ดังนี้

1. นักวิชาการผู้ทรงคุณที่เกี่ยวข้อง ซึ่งในโครงการนี้ได้ใช้นักโบราณคดีของ กรมศิลปากรที่ทำการศึกษานในพื้นที่ เพราะถือเป็นผู้มีข้อมูลตรงในพื้นที่
2. กลุ่มผู้นำ/ผู้ทรงคุณวุฒิในชุมชน โดยเลือกในชุมชนหลัก 3 ชุมชน เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมา โดยทีมวิจัยในชุมชนคัดเลือกกว่าเป็นผู้เฒ่า มีอายุ / ผู้มีข้อมูล อาจเป็นผู้นำในยุคนั้นๆ ซึ่งแต่ละชุมชนได้เลือกชุมชนไม่เกิน 10 คน
3. กลุ่มผู้ดื่มเกลือโดยมีการคัดเลือกจาก 3 ชุมชนเช่นกัน โดยคัดเลือกทั้งคนที่ดื่มเกลือในยุคนั้นก่อนสร้างเขื่อน และหลังสร้างเขื่อน เพื่อการสัมภาษณ์วิถีชีวิตการเปลี่ยนแปลงกลุ่มนี้เลือกชุมชนละ 10 คนเช่นกัน
4. กลุ่มเป้าหมายเข้าร่วมเวทีหาแนวทางการจัดการใช้ฐานกลุ่มเดิม แล้วเพิ่มกลุ่มผู้นำทางการและ อบต. ทั้ง 2 ตำบลเข้าร่วม พร้อมกับเรียนเชิญทีมครูอาจารย์ในโรงเรียนเข้าร่วมด้วย

อย่างไรก็ตามการคัดเลือกกลุ่มเป้าหมายทั้ง 4 กลุ่มนี้ในความเป็นจริง บทบาทหลายท่านเหลื่อมกัน ตลอดเวลาทำให้นโยบายการดำเนินการมีความต่อเนื่องตลอดกระบวนการ

3. การดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล

กระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูลของโครงการ มีกระบวนการและวิธีการเก็บรวบรวม ดังนี้

3.1 การศึกษาเอกสารและทบทวนข้อมูลที่มีการศึกษาไว้แล้ว ซึ่งมี 2 ส่วน คือ

3.1.1 การศึกษาและทบทวนข้อมูลของทีมศึกษา ช่วง 3 เดือนแรก เป็นข้อมูลบริบทชุมชนเบื้องต้น เช่น พัฒนาการของชุมชน/แหล่งทรัพยากร / กลุ่มคนและประเด็นสำคัญของการดัมเกลิอ ใน การศึกษาดังกล่าวนั้น ทีมได้มอบหมายให้หัวหน้าทีม/ที่ปรึกษา ได้ทบทวนและจัดรวบรวมเป็นเอกสารเบื้องต้น นำเสนอในเวทีร่วมกัน

3.1.2 การศึกษาข้อมูลจากเอกสาร/หลักฐานทางโบราณคดีที่มีนักวิชาการและนักโบราณคดีศึกษาไว้ โดยหัวหน้าทีมวิจัยได้มีการศึกษาทบทวนเพื่อนำเสนอในหัวข้อ ประวัติศาสตร์ยุคโบราณบ่อ พันชัน พร้อมกันนั้นได้สัมภาษณ์นักโบราณคดีของกรมศิลปากรที่มาดำเนินการขุดค้นมาให้ ข้อเสนอแนะเพิ่มเติม

3.2 การนำเสนอข้อมูลและเพิ่มเติมข้อมูล บริบทชุมชน และประวัติศาสตร์ยุคโบราณชุมชนบ่อ พันชัน โดยมีกระบวนการทีมที่ได้รับผิดชอบในการศึกษาค้นคว้าเอกสาร ได้นำเสนอแล้วมีการ แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน พร้อมกับให้ทีมที่ปรึกษาโครงการช่วยในการเรียบเรียงเป็นผลการศึกษาใน บทของบริบทชุมชน และประวัติศาสตร์ยุคโบราณ หลังจากนั้นได้มีการวางแผนในการจัดทำแผนผัง กลุ่มชุมชนในพื้นที่บ่อพันชันต่อไป

ในการดำเนินการศึกษาในช่วงนี้เนื่องจากชุมชนรอบๆบ่อพันชันมีหลายชุมชน การศึกษาจึงใช้ บริบทของภาพรวมเป็นกรอบทำให้ไม่สามารถลงรายละเอียดในแต่ละชุมชนได้ และในการจัดเวทีเสนอ และเพิ่มเติมข้อมูลก็ได้ใช้ตัวแทนของชุมชนหลัก 3 ชุมชน และแกนนำ อบต. เป็นตัวแทนการ ตรวจสอบเพิ่มเติมข้อมูล

3.3 การศึกษาและจัดทำผังชุมชนรอบพื้นที่

เป็นเวทีได้เชิญผู้เฒ่าผู้แก่ / ผู้ทรงคุณวุฒิของชุมชน มาเล่าเรื่องราวความเป็นมาของชุมชนบ่อพันขันในอดีต โดยมี 2 วิธีการ คือ 1) การเล่าเรื่องตำนานเรื่องเล่าสำหรับบ่อพันขัน และชุมชนรอบบ่อพันขัน 2) การเล่าเรื่องประวัติศาสตร์จากความทรงจำในเรื่องการตั้งชุมชน วิถีคนในอดีต / การต้มเกลือจนกระทั่งปัจจุบัน

เริ่มต้นโดยการให้ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าตำนาน เช่น ตำนานบ่อพันขัน ตำนานบ้านตาเฒ่า และการเล่าเรื่องความทรงจำ การตั้งถิ่นฐาน และการขยายของชุมชนรอบบ่อพันขัน กระบวนการเล่าความทรงจำเป็นเวทีเล่าเรื่องราวของผู้เฒ่าผู้แก่ คนหนุ่มแน่นคอยฟัง/ซักถามเปรียบเทียบช่วงเวลา

เรื่องราวพัฒนาการการเปลี่ยนแปลงของชุมชนบ่อพันขัน มีความสัมพันธ์กับการผลิตเกลือที่มีที่มาไม่มาก ต้องอาศัยการต้มเกลือ 3-4 เดือน ในหน้าแล้งไว้แลกเปลี่ยน และชุมชนเกิดขึ้นเพราะต้มเกลือแล้วก็ตั้งเป็นชุมชนในเวลาต่อมา (บ้านสว่าง ตำบลศรีสว่าง อำเภอโพธาราม จังหวัดร้อยเอ็ด) ฉะนั้นเรื่องราวตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เป็นเรื่องราวของวิถีคนทำเกลือ

การสืบเรื่องราวคนทำเกลือ ทีมวิจัยได้มีการศึกษา 2 รูปแบบ คือ การโสกกับกลุ่มตัวแทน/ผู้นำชุมชน ทำให้พัฒนาการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่เกิดขึ้น ส่วนอีกวิธีหนึ่งใช้การสัมภาษณ์กลุ่มย่อยกลุ่มคนทำเกลือ โดยเลือกกลุ่มเป้าหมายที่เคยทำเกลือจากอดีต บางคนก็เลิกทำแล้วเพราะไม่มีแหล่งต้มเกลือ และบางคนยังคงมีการต้มเกลือจนกระทั่งปัจจุบัน

การสัมภาษณ์กลุ่มย่อยเป็นการคุยแบบไม่เป็นทางการ เป็นการเล่าสู่กันฟัง โดยเริ่มตั้งแต่อดีตที่จำความได้ที่เคยทำร่วมกับครอบครัว กระบวนการทำ/บรรยากาศ การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบในแต่ละช่วง ซึ่งแบ่งเป็น 3 ช่วง คือ การต้มเกลือในอดีต การต้มเกลือในยุครถยนต์ชนพื้น การปิดเขื่อนท่วมบ่อเกลือ และช่วงการฟื้นฟูบ่อจนกระทั่งปัจจุบัน

กระบวนการศึกษารวบรวมข้อมูลในเรื่องราวที่เป็นวิถีคนต้มเกลือ สามารถทำให้ได้ข้อมูลทั้งในประเด็นของประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของชุมชน รวมทั้งได้วิถีชีวิตของคนต้มเกลือ ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของชุมชนด้วย นอกจากนี้ยังสามารถรวบรวมข้อมูลในเชิงภูมิปัญญาการต้มเกลือในแต่ละยุคแต่ละสมัยของกลุ่มคนที่ปัจจุบันเหลือน้อยเต็มที จนมีคำถามทั้งทีมวิจัยและคนในชุมชน เริ่มถามว่า ถ้าหากมีการฟื้นฟูการต้มเกลือจะมีคนทำหรือไม่

การศึกษาข้อมูลการจัดการและการฟื้นฟูบ่อพันขัน เป็นการศึกษาผ่านข้อมูลการดำเนินโครงการพัฒนาที่จัดการและสนับสนุนจากราชการ โดยเฉพาะงบประมาณของผู้นำ CEO งบประมาณของอำเภอ

และ อบต.ในพื้นที่ แหล่งข้อมูลจะเป็นผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง และขอคิดเห็นเสนอแนะจากกลุ่มต่างๆ ในชุมชน ซึ่งข้อมูลชุดดังกล่าวนี้ได้นำเสนอเพื่อหาแนวทางในการจัดการบ่อน้ำแบบมีส่วนร่วมของชุมชนในอนาคตด้วย

การสรุปวิเคราะห์ข้อมูล ทีมวิจัยได้วิเคราะห์ตรวจสอบข้อมูล 4 ระดับ คือ

ขั้นตอนที่ 1 การสรุปวิเคราะห์เบื้องต้นโดยผู้รับผิดชอบในการรวบรวม เรียบเรียง ข้อมูลตามกรอบการศึกษาของโครงการ การสรุปวิเคราะห์เบื้องต้นในลักษณะนี้จะใช้ในการศึกษาข้อมูลจากเอกสารเป็นหลัก เพื่อตั้งข้อสรุป/ประเด็นแลกเปลี่ยนในเวทีของทีมและชุมชน

ขั้นตอนที่ 2 การสรุปวิเคราะห์ตรวจสอบข้อมูลในระหว่างการเก็บข้อมูล ซึ่งในการเก็บข้อมูลในแต่ละประเด็น/แต่ละครั้งจะมีกรอบเนื้อหาของการเก็บรวบรวม วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลส่วนใหญ่จะเป็นการสัมภาษณ์ถึงโครงสร้าง การตั้งประเด็นคำถาม สามารถตั้งประเด็นคำถามเชิงวิเคราะห์ เช่น การปิดกั้นเขื่อนแล้วส่งผลกระทบต่อชาวบ้านอย่างไรบ้าง หรือเราควรมีทางออกสำหรับเรื่องนี้อย่างไร ซึ่งเป็นข้อมูลเชิงข้อเท็จจริง บวกความเห็น ผ่านการวิเคราะห์เชื่อมโยง ในขณะเดียวกันในการสัมภาษณ์กลุ่มย่อย/เวทีใหญ่จะมีลักษณะการซักถามหลายคน/หลายกลุ่มเพื่อตรวจสอบข้อมูล

ขั้นตอนที่ 3 การสรุปวิเคราะห์ร่วมภายในทีมเป็นการตั้งการสรุปวิเคราะห์เบื้องต้น เพื่อนำเสนอต่อเวทีชุมชน การสรุปวิเคราะห์ร่วมหลังจากการจัดเวทีหรือเก็บรวบรวมข้อมูลจากเวที/กลุ่ม ในช่วงการสรุปวิเคราะห์ข้อมูลในช่วงนี้ทีมที่ปรึกษา / Node จะหนุนช่วยในการวิเคราะห์ร่วม โดยเฉพาะเวทีการนำเสนอผลการศึกษาร่วมกับโครงการอื่นๆ ของชุดโครงการ ที่มี อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม และผู้ทรงคุณวุฒิให้คำแนะนำอยู่บ่อยๆ (4 ครั้ง)

ขั้นตอนที่ 4 การสรุปวิเคราะห์/ตรวจสอบข้อมูลร่วมกับชุมชน เป็นทั้งกระบวนการนำเสนอคืนข้อมูลสู่ชุมชน การตรวจสอบเพิ่มเติมข้อมูลและตั้งประเด็นการวิเคราะห์ หาทางเลือกการพัฒนาด้วยเวทีการสรุปร่วมกับชุมชนทำ 2 ระดับ คือ ในระดับชุมชนที่เป็นกลุ่มหมู่บ้าน และในระดับร่วมของทั้งโครงการ โดยเชิญตัวแทนชุมชนมาร่วมกันให้ข้อคิดเห็นตรวจสอบร่วมกัน

4. การหาแนวทางและข้อเสนอการปฏิบัติการในระยะที่ 2 (แนวทางการพัฒนา)

ข้อเสนอแนวทางการจัดการและการพัฒนาชุมชนบ่อพันขันในอนาคต ทีมวิจัยได้ข้อมูลมาจาก 2 แนวทาง คือ

4.1 ข้อมูลที่เป็นข้อเสนอจากเวทีการศึกษาข้อมูลเบื้องต้น จากการสัมภาษณ์กลุ่มต่างๆ ตั้งแต่การศึกษาประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตการดั้นด้น ข้อเสนอดังกล่าวเกิดจากการสรุปและวิเคราะห์ข้อมูลของกลุ่มเป้าหมายแล้วเสนอทางออก นอกจากนี้ยังเป็นแนวทางข้อเสนอที่มีการดำเนินการมาแล้วก็มีการเสนอให้มีการพัฒนาปรับปรุงต่อเนื่อง

4.2 การจัดเวทีเสนอผลพร้อมกับการหาแนวทางการเสนอทางเลือกในการปฏิบัติการเพื่อการพัฒนา โดยจัดเวทีย่อยๆ ใน 3 ชุมชน เชิญตัวแทนของแต่ละหมู่บ้าน/ตัวแทน อบต. โรงเรียน เข้าร่วม มีกระบวนการโดยนำเสนอข้อมูลภาพรวมของชุมชนและบ่อพันขัน โดยทีมวิจัยผู้เข้าร่วมเพิ่มเติมข้อมูล หลังจากนั้นมีการจัดกลุ่มเพื่อหาแนวทางข้อเสนอในการจัดการนำเสนอกลุ่มใหญ่สรุปแลกเปลี่ยนเป็นข้อเสนอชุมชน

หลังการจัดเวทีข้อเสนอจากเวทีชุมชนแล้ว ทีมวิจัยได้เชิญตัวแทนชุมชน ผู้ทรงคุณวุฒิ ได้ร่วมสรุปจัดทำเป็นข้อเสนอร่วมกัน ในการพิจารณาแนวทางข้อเสนอร่วมจากชุมชนแล้ว ทีมวิจัยยังได้นำชุดความรู้ประสบการณ์ที่ได้จากแหล่งอื่นๆ มาประกอบ เช่น การศึกษาดูงานที่พิพิธภัณฑ์จันเสน อำเภอดาคลี จังหวัดนครสวรรค์ ตลาดสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี และการศึกษาดูงานที่ประเทศอินโดนีเซีย

กระบวนการสุดท้าย การดำเนินงานของโครงการ ทีมวิจัยได้สรุปวิเคราะห์ร่วมกันและจัดทำรายงานฉบับสมบูรณ์ โดยร่วมในเวทีของ Node ได้จัดทำกรอบการเขียนรายงาน ทีมวิจัยจึงได้จัดทำร่างรายงานเสนอให้ Node ต่อไป

ถึงแม้ว่าทีมวิจัยจะประกอบด้วย นักวิชาการในท้องถิ่น (ครู/ราชการ) ที่มีทักษะในการอ่านเขียนหนังสือได้ดี แต่ทักษะการเขียนรายงานวิจัยในมิตินี้ยังมีข้อจำกัดทำให้การเรียบเรียงภาพงานล่าช้า กลับไปกลับมาหลายครั้ง ซึ่งส่วนหนึ่งมีสาเหตุมาจากการเรียบเรียงเชื่อมโยงข้อมูลให้เป็นเรื่องราวตามลักษณะของงานประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

อย่างไรก็ตามถือได้ว่าทีมวิจัยสามารถสร้างกระบวนการสืบค้น/เรียนรู้ร่วมกันในเรื่องราวของตนเอง โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน มีการเรียบเรียงบันทึกงานแบบฉบับของวิจัยเพื่อท้องถิ่น กระบวนการทั้งหมดได้ให้เกิดกระบวนการเรียนรู้/เปลี่ยนแปลงของคน/ของทีมวิจัยและชุมชน หากมีการดำเนินการปฏิบัติการช่วงที่ 2 น่าจะสร้างพลังการเปลี่ยนแปลงได้มากกว่านี้แน่นอน

บทที่ 3

บริบทชุมชน

ที่ตั้ง — อาณาเขต

ได้กล่าวเบื้องต้นแล้วว่าบ่อพันขันเป็นนามเล่าขานของพื้นที่และเป็นแหล่งโบราณสถานที่คนทั้งหลายรู้ในนามแหล่งเกลือโบราณในสมัยอดีต ตั้งอยู่รอยต่อของสามอำเภอ คือ อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอโพธาราม และ กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด แต่พื้นที่ที่ใช้ประโยชน์ส่วนมากจะอยู่ที่บ้านม่วงหวาน หมู่ที่ 12 ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี และตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ที่ราบลุ่มโดยรอบวัดเหนืออ่างเก็บน้ำขึ้นไปเป็นที่สาธารณะประโยชน์ โดยชาวบ้านอาศัยทำนาข้าวและบางส่วนก็เป็นป่าเบญจพรรณ เป็นเนินดินที่เป็นแหล่งโบราณคดี ปรากฏร่องรอยทางวัฒนธรรมเหลืออยู่

ก่อนปี 2524 ชุมชนในละแวกนี้ได้ใช้พื้นที่ในการทำอุตสาหกรรมเกลืออย่างเป็นลำเป็นสัน และเชื่อกันว่าเกลือสินเธาว์เป็นเกลือที่มีคุณภาพดี โดยเฉพาะเกลือผง ผลิตภัณฑ์ไม่ทันความต้องการของผู้บริโภค เพราะเชื่อว่ามิวิตามิน ซึ่งสตรีที่คลอดบุตรใหม่นิยมทานกันเพื่อสุขภาพด้วย

โดยที่พื้นที่บริเวณบ่อพันขันสมบูรณ์ด้วยเกลือ จึงเป็นเสน่ห์ดึงดูดผู้คนจากถิ่นอื่นๆ เดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานถาวรเป็นการทำเกลือ เป็นเหตุให้มีประชากรเผ่าพันธุ์ต่างๆ หนาแน่นกว่าเดิม ในจำนวนนี้มีผู้พูดภาษาตระกูลไทย-ลาวจำนวนหนึ่ง ซึ่งน่าจะเชื่อว่าน่าจะอพยพมาจากแดนตะวันออก ซึ่งน่าจะมาจากลาวเวียงจันทร์ซึ่งเป็นกลุ่มเดียวกับเจ้าแก้วมงคล ผู้นำไพร่พลมาสร้างเมืองทุ่ง อำเภอสุวรรณภูมินอกจากนี้ยังปรากฏมีกลุ่มชนที่พูดภาษาส่วย เขมร ซึ่งพบที่บ้านสว่างใกล้บ่อพันขัน บ้านหนองคูอีกด้วย การเข้ามาอยู่ร่วมกันของประชากรทำให้เกิดการคมนาคมแลกเปลี่ยนค้าขายก่อให้เกิดการสร้างบ้านแปลงเมืองในระยะต่อมา

แหล่งน้ำที่มีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของผู้คนในแถบนี้ นอกจากอาศัยน้ำจากบ่อน้ำโบราณบ่อพันขันแล้ว รอบเมืองจำปาขันยังมีการจัดการน้ำเป็นระบบคันคูรอบเมือง อีกส่วนหนึ่งความเป็นบ่อพันขันจึงนับว่ามีความสัมพันธ์ต่อชุมชน ในหน้าแล้งพื้นที่แห่งนี้ใช้เป็นสนามการค้าในอนุภูมิภาค แต่พอฤดูฝนหลังการทำเกลือได้อาศัยน้ำเพื่อการอุปโภค และเป็นแหล่งจับสัตว์น้ำ พืชผักจากอดีตจนปัจจุบัน ที่สำคัญพื้นที่อ่างเก็บน้ำบ่อพันขันยังเป็นพื้นที่แห่งความเชื่อที่นำมาสู่สนามแข่งเรือบวงสรวงเจ้าพ่อพันขันอีกด้านหนึ่งด้วย ซึ่งลักษณะการแข่งขันในรูปแบบเดียวกันนี้มีในเขตแถบหมู่บ้านสว่าง บ้านเมืองบัว รัตนบุรี พนมไพร ท่าตูม อีกด้วย

เส้นทางคมนาคม

เส้นทางในการติดต่อกับพื้นที่ภายนอกที่สำคัญมี 4 เส้นทาง คือ

1. เส้นทางสายบ้านหนองคูณ สามารถเชื่อมโยงไปยังหมู่บ้านในเขตอำเภอโพธาราม อำเภอรัตนบุรี อำเภอรามิไสล อำเภอศรีขรภูมิและอำเภออยู่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นเส้นทางที่มีทั้งลูกรังและลาดยาง
2. เส้นทางสายบ้านตาเฒ่า เป็นเส้นทางสายการค้าที่เชื่อมโยงไปยัง บ้านเมืองทุ่ง เมืองสรวง เกษตรวิสัย พัคฆภูมิพิสัย ตามเส้นทางสู่เมืองนครราชสีมา ซึ่งเส้นทางปัจจุบันเป็นลาดยางแล้ว
3. เส้นทางสายบ้านขมิ้น เป็นเส้นทางสายเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงขึ้นไปยัง บ้านปลาข้าว บ้านหัวนา อำเภออาจสามารถ บ้านนาสะไมย์ ทรายมูล ป่าดิว เข้าสู่พื้นที่เขตจังหวัดยโสธร ปัจจุบันเป็นลาดยางหมดแล้ว
4. เส้นทางสายเค่นราษฎร์ เป็นสายทางเชื่อมโยงไปยังหมู่บ้าน เขตตำบลคู่อิ่ง ตำบลสาวแห อำเภอโพธิ์ชัย กิ่งอำเภอศิลาลาด ขึ้นไปยังจังหวัดศรีสะเกษ ปัจจุบันเป็นถนนลาดยางไปแล้ว

ลักษณะทางภูมิศาสตร์

สภาพภูมิประเทศของพื้นที่ทั้งสองตำบล จากการกันฝายทำเขื่อนขนาดเล็กมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มสลับที่ดอน บริเวณบ่อพันขันเป็นที่ลุ่มเป็นอ่างกักเก็บน้ำ และเป็นจุดรับน้ำที่ไหลมาจากอ่างเก็บน้ำชลประทานขนาดเล็ก บ้านช้างเผือกไหลลงมาตามลำห้วยปลาข้าวลงมาพักที่บ่อพันขัน ก่อนไหลลงสู่ลำน้ำเสียวใหญ่แล้ว ไหลลงสู่ลำน้ำมูลต่อไป ในฤดูฝนที่มีน้ำหลากแหล่งบริเวณนี้มักประสบปัญหาเรื่องน้ำเอ่อท่วมพื้นที่นาได้รับความเสียหายเป็นประจำ ส่วนฤดูแล้งมักจะประสบปัญหาเรื่องดินเค็มและขาดแคลนน้ำสำหรับการเกษตร รวมทั้งน้ำอุปโภคบริโภค

ตามสภาพภูมิศาสตร์บ่อพันขันแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ที่สำคัญ คือ

พื้นที่บ่อพันขันอยู่บนเนื้อที่หนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง เลขที่ 35794 เนื้อที่ 1,811 ไร่ 53 ตารางวา 2 งาน ประเภทพลเมืองใช้ร่วมกัน อยู่ในการกำกับดูแลของกระทรวงมหาดไทย (ที่ทำเลเฉียงสัตว์คงหนองหลักด่านสาธารณะ) ออกให้ ณ วันที่ 9 มีนาคม 2530 มีสภาพเป็นพื้นน้ำและป่าเสื่อมโทรม

จำนวนประชากร เศรษฐกิจ และการประกอบอาชีพ

ประชากร (จำนวนประชากร หญิง – ชาย ขนาดและวัยของประชากร)

ในปัจจุบันพื้นที่ป้อมพันขัน ฝั่งตำบลเด่นราษฎร์ อยู่ห่างจากที่ว่าการกิ่งอำเภอหนองฮี ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ประมาณ 5 กิโลเมตร มีพื้นที่ ประมาณ 7,000 ไร่ แบ่งการปกครองออกเป็น 14 หมู่บ้าน จำนวน 1,370 ครัวเรือน มีประชากรในตำบลประมาณ 7,089 คน แยกเป็นชาย จำนวน 3,625 คน เป็นหญิง จำนวน 3,456 คน อาชีพส่วนใหญ่ทำนา และปลูกหม่อนเลี้ยงไหม มีรายได้เฉลี่ย โดยประมาณ 9,339 บาท :คน : ปี

ตำบลจำปาขัน อยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอสวรรคภูมิไปทิศตะวันออก ประมาณ 19 กิโลเมตร ห่างจากที่ว่าการกิ่งอำเภอหนองฮี ทิศตะวันตก ประมาณ 6 กิโลเมตร มีพื้นที่ ประมาณ 9,000 ไร่ มีประชากร 6,831 คน แบ่งเป็นชาย 3,473 คน เป็นหญิง 3,388 คน ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาและทำการเกษตรอื่นๆ อาทิ ประมง เลี้ยงสัตว์ ปลูกหม่อน ปลูกผักสวนครัว และไปจับสามล้อ แท็กซี่ในกรุงเทพมหานคร มีรายได้เฉลี่ย 11,000 บาท : คน : ปี

การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน

ลักษณะทั่วไปของตำบลเด่นราษฎร์

1. ประวัติความเป็นมา

สภาตำบลเด่นราษฎร์ ตั้งมาเมื่อปี 2518 โดย นายประจวบ ขมิ้นทอง เป็นกำนันตำบลเด่นราษฎร์ และนายบุญสวน ภิรมย์รักษ์ ครูใหญ่โรงเรียนบ้านขมิ้นเป็นเลขานุการ ได้ร่วมกันบริหารพัฒนาตำบลจนมีถนนไปมาสะดวก มีแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรกรรมเพิ่มขึ้นในระดับหนึ่ง และต่อมาได้เปลี่ยนแปลงฐานะเป็นองค์การบริหารส่วนตำบลเด่นราษฎร์ ในปี พ.ศ. 2540

2. สภาพทั่วไป

1.1 อาณาเขต

ทิศเหนือ	ติดต่อกับตำบลเปลือย อำเภอสุวรรณภูมิ และตำบลหนองฮี กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด
ทิศใต้	ติดต่อกับตำบลศรีสว่าง อำเภอโพธาราม จังหวัดร้อยเอ็ด
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับตำบลลูกอี้ง กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

1.2 ลักษณะภูมิประเทศ

ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปของตำบลเด่นราษฎร์ พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงลูกคลื่นลอนลาดทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือลาดเขาไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้โดยบริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีระดับความสูงเฉลี่ย 140 เมตร จากระดับน้ำทะเล และบริเวณทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีระดับความสูงเฉลี่ย 120 เมตร จากระดับน้ำทะเล ดังนั้นบริเวณทิศใต้ของตำบลจึงมีลักษณะลุ่มกว่าทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

1.3 การปกครอง

องค์การบริหารส่วนตำบลเด่นราษฎร์ มีเขตรับผิดชอบ 13 หมู่บ้าน ดังนี้

หมู่ที่ 1 บ้านกอกแก้ว

หมู่ที่ 2 บ้านขมิ้น

หมู่ที่ 3 บ้านฝิ่ง

หมู่ที่ 4 บ้านดงเย็น

หมู่ที่ 5 บ้านหนองเหล็ก

หมู่ที่ 6 บ้านเด่นราษฎร์

หมู่ที่ 7 บ้านหนองคูณ

หมู่ที่ 8 บ้านหนองคูณน้อย

หมู่ที่ 9 บ้านหนองแคน

หมู่ที่ 10 บ้านหนองคูณกลาง

หมู่ที่ 11 บ้านเด่นราษฎร์

หมู่ที่ 12 บ้านม่วงหวาน

หมู่ที่ 13 บ้านขมิ้น

ปัจจุบันมีสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล 26 คน การบริหารงานขององค์การบริหารส่วนตำบล มีคณะผู้บริหารประกอบด้วย นายประสงค์ บ่อชล นายกองค์การบริหารส่วนตำบลเด่นราษฎร์

ฝ่ายข้าราชการประจำ มีดังนี้

1. นายมนตรี เกียรติพันธ์	ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลเด่นราษฎร์
2. นางวลัยกรณ์ เหลาคม	หัวหน้าส่วนการคลัง
3. นายภาสพงษ์ เล่ห์กล	หัวหน้าส่วนโยธา

ผลงานชิ้นสำคัญขององค์การบริหารส่วนตำบลเด่นราษฎร์ คือ โครงการฟื้นฟูบูรณะบ่อพันขัน ให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวโบราณสถานที่สำคัญของจังหวัด โดยได้รับงบประมาณจากงบกลางสนับสนุน จังหวัดแบบบูรณาการ ประจำปี 2547 ตามยุทธศาสตร์ของจังหวัดร้อยเอ็ด

การศึกษา

- การศึกษาในระบบ มีโรงเรียนในเขตพื้นที่บริการ จำนวน 5 โรงเรียน ได้แก่ โรงเรียนบ้านดงเย็น โรงเรียนบ้านเด่นราษฎร์ โรงเรียนบ้านหนองคู โรงเรียนบ้านเมืองจำปาขันและโรงเรียนบ้านหญ้าหนอง

- การศึกษานอกระบบ มีศูนย์การศึกษานอกระบบอยู่ 2 แห่ง ได้แก่ ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนกิ่งอำเภอหนองฮี และศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภอสุวรรณภูมิ ซึ่งให้บริการในเขตพื้นที่ตำบลเด่นราษฎร์ และตำบลจำปาขัน

งานด้านสาธารณสุข

ในเขตพื้นที่ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ มีสถานอนามัย 1 แห่ง และตำบลเด่นราษฎร์ จำนวน 2 แห่ง ตั้งอยู่บ้านเด่นราษฎร์และบ้านขมิ้น

ลักษณะทั่วไปของตำบลจำปาขัน

1. สภาพภูมิศาสตร์

1.1 ที่ตั้งและขนาด

ตำบลจำปาขันเป็นตำบลหนึ่งใน 15 ตำบล ของอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ห่างจากที่ว่าการอำเภอทางทิศตะวันออก ประมาณ 14 กิโลเมตร มีพื้นที่ทั้งหมด ประมาณ 79.89 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 49,932.25 ไร่ มีอาณาเขตติดต่อกับตำบลต่างๆ ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับตำบลเปลือย อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
ทิศใต้	ติดต่อกับอำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับตำบลบ่อพันขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

1.2 ลักษณะภูมิประเทศ

ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปของตำบลจำปาขัน เป็นพื้นที่ราบสูง ลักษณะเป็นดินปนทราย พื้นที่ส่วนมากเป็นที่ราบโล่งใช้เป็นที่ตั้งชุมชน พื้นที่เกษตรกรรม

1.3 แหล่งน้ำธรรมชาติ

ในตำบลจำปาขันมีแหล่งน้ำธรรมชาติไหลผ่าน คือ ลำเสียวใหญ่ ห้วยปลาเค้า ซึ่งไหลผ่านตอนใต้ของตำบล และทางด้านตะวันออกของตำบลจำปาขัน ประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณแถบนี้สามารถใช้น้ำจากลำน้ำเสียวใหญ่ ในการทำการเกษตรกรรมได้ สภาพปัจจุบันมีน้ำตลอดปี

2. การปกครอง

ตำบลจำปาขัน แบ่งการปกครองออกเป็น 11 หมู่บ้าน ตามลำดับ ดังนี้

1. บ้านโคกสมบูรณ์
2. บ้านโพ้นทัน
3. บ้านปลาเค้า
4. บ้านโคกฮ้าง
5. บ้านคำแย
6. บ้านตาเฒ่า
7. บ้านหนองจาน
8. บ้านหญ้าหนอง
9. บ้านหนองมะคูน
10. บ้านหนองมะเหียะ
11. บ้านหัวดง

3. ประชากร

จากจำนวนประชากรปัจจุบันของตำบลจำปาขันรวมทั้งสิ้น 9,636 คน

4. การตั้งถิ่นฐาน

พิจารณาถึงลักษณะทางกายภาพของการตั้งถิ่นฐาน ประชากรในตำบลจำปาขัน พบว่ามีการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนแบบเกาะกลุ่มจะพบได้ทุกหมู่บ้าน ในหมู่บ้านจะมีถนนโยธาธิการและถนนทางหลวงชนบท เชื่อมโยงหากันเพื่อการคมนาคม

5. เศรษฐกิจ

ประชากรในตำบลจำปาขัน มีการประกอบอาชีพเกษตรกรรม คือ การทำนา ซึ่งนับว่าเป็นรายได้หลักของครอบครัว พืชผลทางการเกษตรอื่นๆ จะผลิตในลักษณะแบบสวนครัว แต่บางส่วนผลิตเพื่อการจัดจำหน่าย เช่น มะม่วง มะม่วงหิมพานต์ น้อยหน่า หม่อน-ไหม และพืชผักต่างๆ ซึ่งปริมาณไม่มากนัก

ชุมชนบ้านตาเณร

ชุมชนบ้านตาเณรตั้งอยู่ฝั่งทิศตะวันตกของบ่อพันขัน อยู่ในเขตจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ห่างจากตัวบ่อพันขันประมาณ 2 กิโลเมตร ประกอบด้วยหมู่บ้าน 5 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านหนองจาน ซึ่งเป็นบ้านเก่าที่ตั้งครั้งแรกเพื่อการฟื้นฟูซื้อบ้านนาเมือง จึงถูกเรียกมาเป็นบ้านตาเณร หมู่ที่ 6 และถูกแยกมาเรื่อยเป็นบ้านหนองมะคุ่ม หมู่ที่ 9 บ้านหนองมะเอียะ หมู่ที่ 10 และบ้านคำแย หมู่ที่ 5 บริเวณหมู่บ้านทั้ง 5 หมู่บ้าน ถูกล้อมรอบด้วยคันคู หนองน้ำ เป็นรูปวงรี น้ำที่ไหลจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เรียกว่า ห้วยหินลาด ไหลเข้ามายังคูน้ำรอบหมู่บ้านแล้วไหลลงสู่ลำเสียว ด้านทิศใต้ไปบรรจบที่คอขอขอบ่อพันขันลงลำเสียว ไหลลงสู่ผายรายีไสล จังหวัดศรีสะเกษ เริ่มแรกทีเดียว มีเพียงชุมชนเดียวรู้จักในนามบ้านตาเณรเท่านั้น เมื่อมีการปกครองจึงถูกแยกออกเป็นชื่อ หมู่บ้านตามที่กล่าวมาแล้ว

แหล่งโบราณคดี

พื้นที่บ่อพันขันมีแหล่งโบราณคดี และโบราณสถานอยู่หลายแห่งกระจายเรียงกันอย่างเป็นระเบียบ ดังนี้ วัดเกาะบ่อพันขันรัตนโสภณ บ่อน้ำพันขัน ศาลเจ้าพ่อบ่อพันขัน ปราสาทหินทรายพระธาตุพันขัน เนินชันหมาก และรอยพระบาท พื้นที่ดังกล่าวยังเชื่อมโยงไปสู่ คูคันธนาม อำเภอโพนทราย พระธาตุพันขัน กู่พระโกนา กู่กาสิงห์ กู่บ้านเมืองบัว และกู่สันตรัตน์ นครจำปาศรี จังหวัดมหาสารคาม

แหล่งโบราณคดี ดังกล่าวได้รับการขุดแต่งแล้ว มีผลดังนี้

บ่อพันขันมองได้ 3 ลักษณะ ที่สำคัญ คือ

1. **บ่อพันขันต้นตานานประวัติศาสตร์** หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า (น้ำสร้างครก) เป็นบ่อน้ำเล็กๆ มีสภาพเป็นบ่อหินที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติตั้งแต่สมัยโบราณขนาดของบ่อ กว้าง 10 นิ้ว ลึก 12 นิ้ว มีน้ำจืดผุดขึ้นในท่ามกลางพื้นดินที่เป็นดินเค็ม น้ำที่ผุดขึ้นมาจะไม่ขาดสาย จะตักเป็นพันขัน แसनขันหรือตักมากเท่าไรน้ำในบ่อนี้ก็ไม่หมดวันหมด

เนื่องจากบริเวณนี้เป็นแหล่งดินเค็ม ชาวบ้านที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ต่างก็อาศัยน้ำจืดจากบ่อพันขัน ใช้อุปโภคบริโภค เพราะไม่มีแหล่งน้ำจืดที่ได้อีกในท่ามกลางแหล่งดินเกลือแห่งนี้ ต่อมาทางราชการได้สร้างฝายกั้นน้ำจึงทำให้บ่อพันขันถูกน้ำท่วม จนถึงปัจจุบันได้มีการรื้อฟื้นสภาพบ่อพันขันกลับคืนมา

2. บ่อพันธัน เป็น อ่างเก็บน้ำบ่อพันธัน ตั้งอยู่กึ่งกลางของรอยต่อทั้งสามอำเภอ มีเนื้อที่กว่า 700 ไร่ บริเวณอ่างน้ำมีเกาะและสันดอนมีน้ำล้อมรอบ เกิดจากการสร้างฝายกั้นน้ำ ปัจจุบันเป็นแหล่งหาอาหารของชุมชน มีการเลี้ยงปลาในกระชัง ด้านฝั่งบ้านตาเฒ่า ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ ใช้น้ำบ่อพันธันเพื่อการประปาหมู่บ้าน นอกจากนั้นยังใช้เป็นสถานที่จัดแข่งขันเรือยาวประจำปีซึ่งถ้วยพระราชทานของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯสยามบรมราชกุมารี ของชาวดำบลเด่นราษฎร์และตำบลจำปาขัน และบริเวณรอบๆ ชาวบ้านยังได้จัดทำสวนเกษตรแบบพอเพียงตามแนวทางพระราชดำริ โดยปลูกพืชผักปลอดสารพิษชนิดต่างๆ ทั้ง ผักกาด พริก มะเขือ และถั่วฝักยาว เพื่อเอาไว้กินที่เหลือก็ขายสร้างรายได้ให้กับครอบครัวอีกทางหนึ่ง

3. แหล่งโบราณสถาน

มีสถานที่สำคัญดังนี้

ภู่วัดธาตุพันธัน ตั้งอยู่วัดธาตุบ้านตาเฒ่า เป็นปราสาทก่อด้วยอิฐสีเหลืองเพิ่มเติม ตั้งอยู่บนฐานสูงหันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีทางเข้าด้านหน้าเพียงด้านเดียว อีกสามด้านที่เหลือเป็นประตูหลอก ชั้นหลังคาหักลงมาเหลือเพียงสองชั้น ส่วนประกอบที่ใช้ตกแต่งตัวอาคารสูญหายไปเกือบทั้งหมด คงเหลือเพียงชิ้นส่วนของประติมากรรมเพียงไม่กี่ชิ้น และวงกบประตูที่แสดงถึงเทคนิคการเข้าวงกบแบบมีบัว มีอายุไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 15 กรมศิลปากรได้ทำการขุดค้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนากรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ เคยเสด็จทอดพระเนตร โบราณสถานแห่งนี้เมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2546

วังขุมเงิน บ้านหนองคูณ ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นเนินดินมีบริเวณพื้นที่ไม่มากนัก ด้านนอกจะพบหินวางเรียงเป็นก้อนโดยรอบคล้ายกำแพงแก้ว หินส่วนใหญ่จะถูกดินทับถมเอาไว้ จากการขุดค้นของสำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด มีดินไผ่นานาพันธุ์ขึ้นปกคลุมอยู่ตรงกลางเนินแห่งนี้ จะมีปราสาทหินทรายแดงโผล่พ้นพื้นดินขึ้นมาบางส่วน ลักษณะการก่อสร้างใช้หินทรายแดงตัดเป็นก้อนสี่เหลี่ยมวางทับซ้อนกันเป็นชั้นๆ ผลจากการศึกษาขุดค้นของนักโบราณคดีทำให้ทราบเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ที่มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องของชุมชนแห่งนี้ หลักฐานชิ้นสำคัญคือ แท่นศิวิลิ่งที่ทำจากหินทรายสีเขียว ขนาดกว้าง 1 เมตร ยาว 1 เมตร จารึกด้วยอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤต สร้างในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 เนื้อหาเกี่ยวกับประวัติการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าจิตรเสน แท่นดังกล่าวนี้นักโบราณคดีสันนิษฐานว่ามีอายุเก่าแก่กว่าปราสาทนครวัดนครธม ถึง 500 ปี

เนินชันหมากบ้านหล้าหนอง เป็นที่ตั้งของฐานรูปเคารพ ซึ่งเป็นฐานหินที่รองรับศิวลึงค์ของ พระอิศวร ตามลัทธิศาสนาฮินดู (พราหมณ์) เป็นโบราณวัตถุคู่กับเมืองจำปาสัก สาเหตุที่ชาวบ้าน เรียกว่า เนินชันหมาก เพราะฐานที่ตั้งรูปเคารพนั้น มีลักษณะเป็นเหลี่ยมชั้นคล้ายเขื่อนหมากของคน สมัยก่อนอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 ผลจากการศึกษาชุดคั่นของนักโบราณคดีทำให้ทราบถึงการใ้ ประโยชน์ของชุมชน โบราณที่มีมาอย่างต่อเนื่อง โดยพื้นที่ดังกล่าวมีการใช้ประกอบพิธีในทาง พระพุทธศาสนา

แก่นขามพันปี เป็นแก่นของต้นมะขามที่ตายแล้ว เปลือกนอกย่อยสลายไปตามกาลเวลาเหลือ เพียงแก่นตรงกลาง อยู่บนเนินดินสูง ล้อมรอบด้วยต้นมะขามที่ขึ้นอยู่จำนวนมาก แก่นขามนี้เดิมนั้นล้ม อยู่กับพื้นดินหลายชั่วอายุคนก็รื้อย ก็พันปีก็ไม่มีใครทราบ แต่แปลกที่ปลวกไม่เคยกัดกินแก่นขามนี้เลย ยังคงเป็นท่อนไม้อยู่ตามเดิม ชาวบ้านจึงได้อนุรักษ์โดยให้ช่างแกะสลักแก่นขามเป็นพระพุทธรูปปาง ต่าง ๆ แล้วนำมาตั้งประดิษฐานไว้ให้ผู้ทั่วไปเยือนได้สักการะบูชา

ศาลเจ้าปู่ผ่านเจ้าพ่อบ่อพันขัน ตั้งอยู่บนเนินดิน เป็นศาลของเทพเจ้าที่ให้ความคุ้มครองปกป้อง ชาวบ้านในแถบนี้ โดยเชื่อกันว่าเจ้าปู่ผ่านนั้นเป็นคนโบราณสมัยมนุษย์แปดศอก ซึ่งเมื่อเจ้าปู่ผ่าน เสียชีวิตแล้ว ดวงวิญญาณของท่านได้สถิตย์อยู่ ณ ดินแดนแห่งนี้ เพื่อคุ้มครองปกป้องลูกหลานรุ่น ต่อๆมา ชาวบ้านจึงให้ความเคารพบูชา มาสักการะเพื่อขอพรให้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมา

วัฒนธรรมและประเพณี

ชุมชนยึดถือฮีตสิบสอง คองสิบสี่ ในปัจจุบันนั้น บางส่วนที่เข้าร่วมในแต่ละกิจกรรม โดยเฉพาะคนรุ่นหลัง ๆ ส่วนมากจะไม่เข้าใจถึงแก่นสารของกิจกรรมประเพณีแต่ละอย่าง ทำให้ พิธีกรรมหลายอย่างดำเนินไปแบบขอไปที (ทำพอแล้ว ๆ) ในที่นี้จึงได้ทำการรวบรวม เนื้อหา สาระ และ ขั้นตอน รวมทั้งความหมายของกิจกรรมแต่ละอย่าง ให้ชัดเจนมากขึ้น กิจกรรมประเพณี แต่ละอย่างมีพิธี ปฏิบัติ ดังนี้

1. เดือนอ้าย บุญเข้ากรรม

ความสำคัญและความหมาย

บุญเข้ากรรม คือ บุญที่ทำขึ้นในเดือนอ้าย (เดือนเจียง) ซึ่งเป็นเดือนแรกของปีที่ชาวอีสานจะต้องประกอบพิธีบุญกันจนเป็นประเพณี ซึ่งอาจจะเป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมก็ได้ พิธีบุญนี้จะเกี่ยวกับพระโดยตรง ซึ่งความจริงน่าจะเป็นเรื่องของสงฆ์โดยเฉพาะ แต่มีความเชื่อกันว่าเมื่อทำบุญกับพระที่ทำพิธีนี้จะทำให้ได้อานิสงฆ์มาก ญาติโยมจึงคิดวันทำบุญเข้ากรรมขึ้น

บุญเข้ากรรมที่บอกว่าเป็นบุญสำหรับพระโดยตรงนั้น เพราะเป็นกิจกรรมที่ต้องการทำให้พระที่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส (อาบัติหนักรองจากปาราชิก) ซึ่งถือว่าเป็นครุภาพัตติประเภทหนึ่ง ภิกษุเมื่อต้องอาบัตินี้แล้วจะต้องทำพิธีที่เรียกว่า ฐฐานพิธีหรือพิธีเข้ากรรมตามที่ชาวพุทธทั่วไปรู้จักกัน

ฐฐานพิธี แปลว่า ระเบียบอันเป็นเครื่องออกจากอาบัติ ซึ่งมีพิธีปริวาสมนัตต์ ปฏิกัสนา และอัฏฐาน อันเป็นขั้นตอนและพิธีกรรมเกี่ยวกับการอยู่กรรมของพระการเข้ากรรมจัดทำโดยพระสงฆ์เข้าไปอยู่ในเขตหรือที่จำกัด เพื่อทรมานร่างกายให้หายจากกรรม หรือพ้นจากอาบัติที่ได้กระทำ และเป็นการชำระจิตใจให้หายจากมัวหมองด้วย บางแห่งถือกันว่า เมื่อบวชแล้วจะแทนคุณมารดาได้ก็จะต้องอยู่กรรม เพราะมารดาท่านเคยอยู่กรรมมาแล้ว ซึ่งชาวอีสานเวลาคดคลุ้มใหม่จะต้องนอนผิงไฟ อบ และดื่มน้ำร้อนอยู่กินอย่างกะล่ำ (ห้ามกินของแสลง) เป็นการทรมานร่างกายอย่างหนึ่ง เรียกว่า การอยู่กรรม

มูลเหตุและความเป็นมา ที่พระภิกษุจะมีการเข้ากรรม มีเรื่องเล่าว่า ครั้งหนึ่งมีพระภิกษุรูปหนึ่ง ล่องเรือไปตามแม่น้ำคงคาได้เอามือไปจับใบตะไคร่น้ำขาด เข้าใจว่าเป็นอาบัติเพียงเล็กน้อยจึงมิได้แสดงอาบัติ ต่อมาแม้ว่าพระภิกษุรูปนั้นจะปฏิบัติธรรมอยู่ในป่าเป็นเวลานานก็ยังคงนึกอยู่เสมอว่า ตนต้องอาบัติ อยากจะใคร่แสดงอาบัติแต่ไม่มีพระภิกษุรับแสดง ครั้นเมื่อพระภิกษุรูปที่กล่าววรมณะแล้วจึงไปเกิดเป็นนาค ชื่อ เอรตปิต จากเหตุเพียงอาบัติเล็กน้อยเพียงเป็นอาบัติเบายังกรรมติดตัวขนาดนี้ ถ้าเป็นอาบัตินหนักก็คงจะบาปมากกว่านี้ ดังนั้นจึงจัดให้มีการอยู่ปริวาสกรรมเพื่อให้พ้นจากอาบัติ

ชาวบ้านในอดีตเชื่อกันว่าพระภิกษุหากได้ออยู่กรรมแล้ว ย่อมจะออกจากอาบัติได้และทำให้บรรลุมรรคผล ดังปรารถนาถึงเดือนอ้ายจึงกำหนดให้เป็นเดือนเข้ากรรม เพื่อให้พระสงฆ์ออกจากอาบัตินดังกล่าว

2. เดือนยี่ บุญคูณลาน

บุญคูณลาน เป็นการทำบุญขวัญข้าวที่นวดเสร็จ และกองไว้แล้วในลานข้าว กำหนดทำในเดือนยี่ จะเป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมก็ได้ มูลเหตุที่จะมีการทำบุญชนิดนี้นั้นเนื่องจาก ผู้ใดทำนาได้ข้าว

มาก ๆ ก่อนหอบหรือขนข้าวมาใส่ยุ้งฉางก็อยากจะทำบุญกุศล เพื่อเป็นสิริมงคลให้เพิ่มความมั่งมีศรีสุข
แก่ตนและครอบครัวสืบไป

ก่อนทำบุญคุณลาน มีประเพณีของชาวอีสานบางแห่งบางอย่าง เรียกว่า ไปเอาหัวเอาฟัน โดย
ชาวบ้านกำหนดเอาวันใดวันหนึ่งในเดือนยี่ ภายหลังเก็บเกี่ยวข้าวนาเสร็จแล้ว พวกกันไปเอาหัวเอาฟัน
มาเตรียมไว้สำหรับก่อไฟหุงต้มอาหารบ้าง ใช้สำหรับก่อไฟผิงหนาวบ้าง สำหรับให้สาว ๆ ก่อไฟปั่น
ฝ้ายตามลานบ้านบ้าง (คำว่า หัว หมายถึง ไม้ไผ่ที่ตายแล้ว เอามาใช้เป็นฟัน หมายถึง ไม้แห้งที่มีแก่น
แข็งทุกชนิด เพื่อใช้ทำฟันก่อไฟโดยทั่วไป)

มูลเหตุดั้งเดิมที่จะมีการทำบุญคุณลาน มีเรื่องเล่าว่า ครั้นพุทธศาสนาของพระกัสสะปะ มีชาย
สองคนพี่น้องทำนาในที่เดียวกัน พอข้าวออกรวงเป็นนํ้ามัน น้องชายได้ชวนพี่ชายทำข้าวมธุปายาสถวาย
พระสงฆ์ แต่พี่ชายไม่เห็นชอบด้วย ทั้งสองพี่น้องจึงแบ่งนํ้ากันคนละส่วน เมื่อน้องชายได้เป็นเจ้าของที่
นาที่แบ่งกันแล้ว จึงได้ถวายทานแด่พระสงฆ์ตามความพอใจ โดยทำบุญเป็นระยะถึงเก้าครั้ง นับแต่เวลา
ข้าวเป็นนํ้านมก็ทำข้าวมธุปายาสถวาย ครั้นหนึ่งเวลาข้าวพอเมาก็ทำข้าวเม่าถวายครั้งหนึ่ง เวลาจะลงมือ
เก็บเกี่ยวก็ถวายทานครั้งหนึ่ง เวลามัดข้าวทำเป็นฟ่อนก็ถวายทานครั้งหนึ่ง เวลาขนข้าวเข้าลานก็ถวาย
ทานครั้งหนึ่ง และเวลาเก็บข้าวใส่ยุ้งฉางเสร็จก็ทำบุญอีกครั้งหนึ่ง และตั้งปณิธานปรารถนาให้สำเร็จ
เป็นพระอรหันต์ในอนาคต พอถึงพุทธศาสนาของพระสมณโคดมถึงได้เกิดเป็นโกณฑัญญะ ได้ออก
บวชและสำเร็จพระอรหันต์เป็นปฐมสาวก ได้ชื่อว่า อัญญาโกณฑัญญะ ส่วนพี่ชายได้ทำบุญเพียงครั้ง
เดียวเฉพาะตอนทำนาเสร็จแล้ว เมื่อถึงศาสนาพระสมณโคดมได้เกิดเป็นสุภททปริพาชกได้สำเร็จ
อนาคามีผลเป็นพระอริยบุคคลองค์สุดท้าย ในพระพุทธศาสนาเนื่องจากอานิสงฆจกัให้ข้าวเป็นทาน
น้อยกว่าน้องชาย ชาวอีสานเมื่อทราบอานิสงฆจกัการทำบุญดังกล่าวจึงได้นิยมทำบุญคุณลานต่อ ๆ กัน
มา

3. เดือนสาม บุญข้าวจี

บุญข้าวจี นิยมทำในราวกลางหรือปลายเดือนสาม คือ ภายหลังการทำบุญวันมาฆบูชา ข้าวจี
คือ ข้าวเหนียวหนึ่งไห้สุก แล้วนำมาปั่นเป็นก้อนโตประมาณเท่าไข่เป็ดขนาดใหญ่ หรือผลมะตูมขนาด
กลาง ทาเกลือเคล้าให้ทั่ว และนวดให้เหนียว แล้วเสียบไม้ย่างไฟ ถ้าไม่เสียบไม้จะย่างบนเหล็กหรือ
บนไม้ไผ่ผ่าซีก สานขัดกันเป็นตะแกรงห่าง ๆ ก็ได้ โดยย่างบนกองไฟที่เป็นถ่านพลิกไปพลิกมาจน
เกรียมโดยรอบ จึงเอาออกมาทอดด้วยไฟ ซึ่งดีให้ไข่ขาวไข่แดง เข้ากันดีแล้วทานจนทั่วปั่นข้าว จึงเอาย่าง
ไฟให้สุกอีกครั้งหนึ่ง บางแห่งเมื่อเอาข้าวย่างไฟเสร็จแล้ว ถอดเอาไม้ออก เอาน้ำอ้อยปิ้งใส่เป็นไส้ข้าง
ในด้วย น้ำอ้อยอาจเอาไข่ใส่ข้างในก่อนย่างไฟก็ได้ แต่บางแห่งไม่นิยมใส่น้ำอ้อย

มูลเหตุที่ทำบุญข้าวจีในเดือนสาม เนื่องจากเป็นเวลาที่ชาวนาหมดภาระในการทำนา ชาวนาได้
ข้าวขึ้นยุ้งใหม่ จึงอยากร่วมกันทำบุญข้าวจีถวายพระสงฆ์ ส่วนมูลเหตุดั้งเดิมที่จะมีการทำบุญข้าวจีมี

เรื่องเล่าว่าในกาลครั้งหนึ่ง นางปุลณทาสีได้ทำขนมแบ่งจืดถวายแด่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอานนท์เถระ ครั้นถวายแล้วนางคิดว่าพระองค์คงไม่เสวยและอาจเอาทิ้งให้สุนัขหรือกากิน เพราะอาหารที่นางถวายไม่ประณีตน่ารับประทาน เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบภาวะนิตของนางปุลณทาสี จึงรับสั่งให้พระอานนท์ปูลาดอาสนะ แล้วทรงประทับนั่งฉัน ณ ที่นางถวายนั้นเป็นผลให้นางเกิดปีติยินดีเป็นอย่างยิ่ง และเมื่อนางได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงก็บรรลุโสดาปัตติผล ด้วยอานิสงฆ์ที่ถวายขนมแบ่งจืด ผู้คนได้ทราบอานิสงฆ์ของการทานดังกล่าว จึงพากันทำข้าวจืดถวายทานแด่พระสงฆ์สืบต่อมา

4. เดือนสี่ บุญพะเหวดหรือบุญมหาชาติ

บุญพะเหวด หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า บุญมหาชาติ มีการทำกันเดือนใดเดือนหนึ่ง ในระหว่างออกพรรษา จะเป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมก็ได้ แล้วแต่สะดวก แต่ส่วนมากนิยมทำกันในเดือนสี่ ดังมีคำพังเพยว่า "เดือนสามด้อยเจ้าหัวคอยปั้นข้าวจี เดือนสี่ด้อยจวนน้อยเทศน์มะที" (คำว่า เจ้าหัว หมายถึง พระภิกษุ จวน หมายถึง สามเณร มะที หมายถึง มัทรี) บางแห่งทำในเดือนหกหรือเดือนเจ็ดก็มี และหากทำในเดือนหกหรือเดือนเจ็ด มักจะทำบุญบั้งไฟรวมด้วยก่อนจัดงาน ทางบ้านและวัดจะมีการปรึกษาหารือตกลงกันให้เรียบร้อยก่อน ทางชาวบ้านจะจัดอาหารการกิน เช่น ขนม ข้าวต้ม และอาหารคาวต่าง ๆ สำหรับถวายพระภิกษุสามเณร และเลี้ยงแขกเลี้ยงคนที่มาร่วมงานและจัดหาปัจจัยไทยทานสำหรับใส่กัณฑ์เทศน์เพื่อถวายพระภิกษุสามเณร ส่วนทางวัดก็แบ่งหนังสือออกเป็นกัณฑ์ ๆ หนังสือผูกหนึ่งอาจแบ่งเป็นหลายกัณฑ์ก็ได้เพื่อให้ชาวบ้านได้รับกัณฑ์โดยทั่วถึงกัน มอบหนังสือให้พระภิกษุสามเณรในวัดนั้น เพื่อเตรียมไว้เทศน์ นอกนั้นจะมีการนิมนต์พระจากวัดอื่นมาเทศน์ โดยจะมีฎีกาไปนิมนต์พร้อมบอกชื่อกัณฑ์ และบอกเชิญชวนชาวบ้านที่วัดนั้นตั้งอยู่มาร่วมทำบุญด้วย ซึ่งตามปกติเมื่อพระภิกษุสามเณรมาร่วมงานก็จะมีญาติโยมในหมู่บ้านนั้น ๆ ตามมาฟังเทศน์และร่วมงานด้วยหมู่บ้านและมาก ๆ หัวหน้าหรือผู้จัดงานในหมู่บ้านที่เป็นเจ้าของงานจะบอกบุญชาวบ้านในหมู่บ้านของตน ให้รับเป็นเจ้าของกัณฑ์เทศน์กัณฑ์ใด กัณฑ์หนึ่งจนทั่วถึงกันและบอกจำนวนคาถาของแต่ละกัณฑ์ให้ทราบด้วยเพื่อเตรียมเทียบมาตามจำนวนคาถาของกัณฑ์ที่ตน ซึ่งจำนวนคาถาของกัณฑ์ต่าง ๆ มีดังนี้ ทศพร 19 คาถา หิมพานต์ 134 คาถา ทานกัณฑ์ 209 คาถา วนปเวสน์ 57 คาถา ชูชก 79 คาถา จุลพน 35 คาถา มหาพน 80 คาถา กุมาร 101 คาถา มัทรี 90 คาถา สักบรรพ 43 คาถา มหาราช 68 คาถา ฉกษัตริย์ 30 คาถา และนรกัณฑ์ 48 คาถา รวม 1000 คาถา พอดีชาวบ้านยังแบ่งหน้าที่กันด้วยว่าใครเป็นผู้รับเลี้ยงพระภิกษุสามเณรและญาติโยมหมู่บ้านใด โดยแบ่งหน้าที่มอบให้รับผิดชอบเป็นกลุ่ม ๆ เนื่องจากแต่ละวัดมีชาวบ้านจากหลายหมู่บ้านไปร่วมกันมาก ชาวบ้านจึงช่วยกันปลูกที่ปักชำครวขึ้น เรียกว่า ตูบ (กระท่อม) หรือฟาม (ปะรำ) จะปลูกรอบบริเวณวัดรอบศาลาหรือรอบกุฏิก็ได้ ตูบมีขนาดกว้างประมาณ

4 สก ขาวตามความเหมาะสม หลังกาเป็นรูปเพิงหรือเป็นจั่วก็ได้ พื้นปูด้วยกระดานหรือฟาก ที่ปักนี้จะจัดทำให้ออเพิง และให้เสร็จเรียบร้อยก่อนวันเริ่มงาน

มูลเหตุที่มีการทำบุญพะเหวด

มีเล่าไว้ในเรื่องพระมัลลย์หมื่นมัลลย์แสนว่า พระมัลลย์ได้ขึ้นไปไหว้พระธาตุเกศแก้วจุฬามณีในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พบพระศรีอริยเทตไตรย พระศรีอริยเมตไตรย ได้ดำรัสสั่งกับพระมัลลย์ว่า ถ้ามนุษย์อยากพบพระองค์จงอย่าได้ทำบาปหนัก ได้แก่ ฆ่าหรือข่มเหงบิดามารดา สมณพราหมณาจารย์ทำร้ายร่างกายพระพุทธเจ้า และยุยงพระสงฆ์ให้แตกกัน ให้อุตส่าห์ฟังเรื่องราวมหาเวสสันดรชาดกหรือพะเหวดให้จบในวันเดียวกันฟังแล้วให้นำไปประพาดปฏิบัติจะได้พบพระศาสนาของพระองค์ เมื่อพระมัลลย์กลับมาถึงโลกมนุษย์จึงได้บอกให้มนุษย์ทราบ โดยเหตุนี้ผู้ปรารถนาจะพบศาสนาพระศรีอริยเมตไตรย จึงพากันทำบุญพะเหวดสืบต่อกันมา

5. เดือนห้า บุญสงกรานต์

บุญสงกรานต์หรือตรุษสงกรานต์ กำหนดทำกันในเดือนห้า ปกติมี 3 วัน โดยเริ่มแต่วันที่ 13 เมษายน ถึงวันที่ 15 เมษายนเหมือนกับภาคกลาง วันที่ 13 เมษายน เป็นวันต้น คือ วันมหาสงกรานต์ วันที่ 14 เมษายน คือวันกลางเป็นวันเนา และวันที่ 15 เมษายน คือ วันสุดท้าย เป็นวันเถลิงศก ชาวอีสานถือเป็นวันขึ้นปีใหม่ พิธีสงกรานต์ในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ อาจมีพิธีทำแตกต่างกันไปในข้อปลีกย่อย แต่ที่ทำเหมือนกัน คือ การสรงน้ำพระพุทธรูป ที่สำหรับสรงน้ำในท้องถิ่นหนึ่งๆอาจมีพิธีทำแตกต่างกันไปในข้อปลีกย่อยแต่ที่ทำเหมือนกัน คือ การสรงน้ำพระพุทธรูป ที่สำหรับสรงน้ำพระพุทธรูปมักเป็นที่ใดที่หนึ่งทีเห็นว่าเหมาะสม ซึ่งตามปกติมักใช้ศาลาการเปรียญ แต่บางวัดก็จัดสร้างหอสงกรานต์แล้วอันเชิญพระพุทธรูปในประดิษฐานไว้ เพื่อทำการสรงในวันสงกรานต์ และในวันถัดจากวันสงกรานต์อีกด้วย

มูลเหตุที่มีการทำบุญสงกรานต์ มีเรื่องเล่าว่า เศรษฐีผู้หนึ่งอยู่กับภรรยามานานแต่ไม่มีบุตร เศรษฐีผู้นั้นบ้านอยู่ใกล้กับบ้านนักเลงสุรา นักเลงสุรา มีบุตรสองคน ผิวเนื้อเหมือนทอง วันหนึ่งนักเลงสุราไปกล่าวคำหยาบช้าต่อเศรษฐี เศรษฐีจึงถามว่าเหตุใดจึงมาหิมนประมาทคนผู้มีสมบัติมาก นักเลงสุราจึงตอบว่า ถึงท่านมีสมบัติมากก็ไม่มีการตายแล้วสมบัติจะสูญเปล่า เรามีบุตรเห็นว่าประเสริฐกว่าท่าน เศรษฐีได้ยินดังนั้น มีความละอายจึงทำการบวงสรวง ตั้งอธิษฐานขอบุตรต่อพระอาทิตย์และพระจันทร์ถึงสามปี แต่ไม่เป็นผล จึงไปขอบุตรต่อต้นไทร เทวดาซึ่งสิงสถิตย์อยู่ที่ต้นไทรสงสารได้ไปอ้อนวอนขอบุตรต่อพระอินทร์ให้เศรษฐี พระอินทร์จึงโปรดให้ธรรมาบาลเทวบุตรลงมาปฏิสนธิใน

ครรภ์รยาเศรฐี เมื่อประสูตรแล้วเศรฐีให้ชื่อว่า ธรรมบาล ตามนามของเทวบุตร และปลูกปราสาท เจ็ดชั้นให้อยู่ที่ใต้ต้นไม้ไทรนั้น ธรรมบาลเป็นเด็กฉลาด โตขึ้นอายุเพียงขวบก็สามารถเรียนจบรู้ภาษามาก และมีความเฉลียวฉลาดมาก

ต่อมาภิลพรหมจากพรหมโลกได้ลงมาถามปัญหาสามข้อกับธรรมบาล ปัญหาที่ว่า คนเราในวันหนึ่งๆ เวลาเช้าศรีอยู่ที่ไหน เวลาเที่ยงศรีอยู่ที่ไหน และเวลาเย็นศรีอยู่ที่ไหน โดยสัญญาว่า ถ้าธรรมบาลแก้ได้ภิลพรหมจะตัดศีรษะของตนบูชา แต่ถ้าธรรมบาลแก้ไม่ได้จะต้องตัดศีรษะธรรมบาลเสีย โดยผิดให้เจ็ดวัน

คราวแรกธรรมบาลนึกตอบปัญหานี้ไม่ได้ พอถึงวันถั่วหนักพอดี ไปแอบได้ยินนกอินทรียั้วผู้พูดคำตอบให้นกอินทรีผู้เป็นเมียฟังบนต้นตาล ธรรมบาลถึงสามารถแก้ปัญหาก็ได้ คำตอบ คือ เวลาเช้าศรีอยู่ที่หน้า คนถึงเอาน้ำล้างหน้าในตอนเช้า เวลากลางวันศรีอยู่ที่อก คนถึงเอาเครื่องหอมประพรมที่หน้าอกในเวลากลางวัน และเวลาเย็นศรีอยู่ที่เท้า คนจึงเอาน้ำล้างเท้าในเวลาเย็น เมื่อถึงวันถั่วหนักทำวาทกบิลพรหมได้มาทวงถามปัญหาธรรมบาล เมื่อธรรมบาลตอบได้ (ตามที่อินทรีพูดกัน) กบิลพรหมจึงตัดศีรษะของตนบูชาธรรมบาลตามสัญญา

แต่เนื่องจากศีรษะของกบิลพรหมศักดิ์สิทธิ์ ถ้าตกลงแผ่นดินจะเกิดไฟไหม้ ถ้าทิ้งไปในอากาศจะทำให้เกิดฝนแล้ง และถ้าทิ้งลงในมหาสมุทรน้ำจะแห้ง ดังนั้นเมื่อกบิลพรหมจะตัดศีรษะของตนถึงได้ให้ธิดาทั้งเจ็ดเอาพานมารองรับศีรษะของตนไว้ โดยตัดศีรษะส่งให้นางทวยษิดาคนใหญ่ แล้วธิดาทั้งเจ็ดจึงแห่พระทักษิณรอบเขาพระสุเมรุ เป็นเวลา 60 นาที จึงนำไปประดิษฐานไว้ที่มณฑปในถ้ำคันธุลีเขาไกรลาส บูชาด้วยเครื่องทิพย์

พระเวสสุกรรมก็เนรมิตโรงด้วยแก้วเจ็ดประการให้เป็นที่พักพิงเทวดา พอครบหนึ่งปีธิดาทั้งเจ็ดจะผลัดเปลี่ยนกันมาอัญเชิญเอาศีรษะของกบิลพรหมแห่พระทักษิณรอบเขาพระสุเมรุ (ธิดาทั้งเจ็ดของกบิลพรหม มีชื่อดังนี้ คือ ทวยษ โคราด รากษส มณฑา กิรีนี กิมิทาและมโหทร) พิธีแห่เศียรของกบิลพรหมนี้ทำให้เกิดพิตรุษสงกรานต์ขึ้นทุกๆปี และถือเป็นประเพณีขึ้นปีใหม่ของชาวไทยโบราณต่อกันมาด้วย

นางสงกรานต์ ได้แก่ ผู้ทำหน้าที่อัญเชิญเอาศีรษะของท้าวภิลพรหมมาแห่ในวันสงกรานต์ เป็นนางฟ้าบนสวรรค์ขึ้นจากชุมหาราชิกา ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นต่ำที่สุด มีด้วยกัน 7 คน เป็นพี่น้องกันทั้งหมด และเป็นธิดาของท้าวภิลพรหมหรือมหาสงกรานต์ดังกล่าวข้างต้น การที่ธิดาคนใดจะเป็นนางสงกรานต์ เช่น พ.ศ. 2527 วันที่ 13 เมษายนตรงกับวันศุกร์ นางสงกรานต์จึงมีนามว่า กิมิทา เป็นต้น นางทั้ง 7 มีชื่อวัน ดอกไม้ เครื่องประดับ อาหาร อาวุธ และสัตว์เป็นพาหนะ

ในปฏิทินบัตรแต่ก่อน จึงไม่บอก วัน เดือน ปีทางสุริยคติ เหมือนอย่างปฏิทินสมัยใหม่ แต่ว่าบอกวันทางจันทรคติเป็นข้างขึ้นข้างแรม และบอกเป็นชื่อตาม 12 นักษัตร คือ ชวด ฉลู ขาลเถาะ เป็นต้น ก็เพราะการนับวันทางสุริยคติ ดูเหมือนจะมีใช้ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2432 นี้เอง ก่อนนั้นขึ้นไปเขาใช้นับกัน

ทางจันทรคติ ซึ่งราษฎรถึงจะไม่มีปฏิทินดู ก็ใช้ดูจากดวงจันทร์เป็นเดือนเกิดเดือนดับ หรือข้างขึ้นข้างแรมพอสังเกตดูได้เป็นประมาณ นอกจากนี้ทางพุทธศาสนิกชนก็ยังถือวันทางจันทรคติอยู่ด้วยการนับวันทางจันทรคติจึงมีความจำเป็นแก่ประชาชนทั่วไป เพราะเกี่ยวกับการทำไร่ไถนาตามฤดูกาล และการทำบุญของเขา ที่กล่าวมานี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับการทำบุญตรุษสงกรานต์ทั้งทางตรงและทางอ้อม

6. เดือนหก บุญบั้งไฟ

บุญบั้งไฟเป็นที่นิยมทำกันเดือน 6 การจัดทำบุญบั้งไฟขึ้นเพื่อบูชาอารักษ์หลักเมือง เป็นประเพณีทำบุญขอฝน เพื่อให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล เป็นประเพณีที่ถือปฏิบัติมาแต่โบราณ บางหมู่บ้านถือเคร่งครัดมาก คือ จะต้องทำบุญบั้งไฟทุกปี จะเว้นไม่ทำไม่ได้ เพราะถ้าเว้นไม่ทำบุญนี้เชื่อว่าอาจทำให้เกิดเหตุเภทภัยต่าง ๆ เช่น ฝนแล้งบ้าง หรือไม่ตกต้องตามฤดูกาลบ้าง คนหรือวัวควายอาจเกิดเจ็บป่วยเป็นโรคต่าง ๆ เป็นต้น และเมื่อทำบุญดังกล่าวแล้วก็เชื่อว่าฟ้าฝนจะอุดมสมบูรณ์ ประชาชนในละแวกนั้นจะอยู่เย็นเป็นสุข เพราะมีข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ ทั้งปราศจากโรคภัยด้วย

การเตรียมงาน

เมื่อชาวบ้านตกลงกำหนดวันกับทางวัดแล้วว่า จะทำบุญบั้งไฟวันใด ก็พากันจัดหาเงินซื้อดินประสิวไปมอบให้ทางวัด เพื่อให้เจ้าอาวาสประชุมประภิกษุสามเณร และชาวบ้านจัดทำบั้งไฟขึ้นและเจ้าบ้าน (คนในหมู่บ้านที่เป็นเจ้าภาพ) จะทำฎีกาบอกบุญไปยังหมู่บ้านใกล้เคียงเพื่อให้ชาวบ้านอื่นจัดบั้งไฟและขบวนแข่งมาร่วมงานบุญและประชันกัน บางทีมีประกาศให้หมู่บ้านหรือนุคคลนำบั้งไฟมาประกวดกัน โดยประกาศทั้งขบวนแห่การประดับตกแต่งบั้งไฟและการจุดขึ้นสูงของบั้งไฟด้วย ทางคณะเจ้าภาพจะจัดหารางวัลให้ผู้ชนะ เมื่อใกล้จะถึงวันกำหนดงาน ชาวบ้านที่เป็นเจ้าของงานจะพากันปลูกเพิงหรือผาม (ประรำ) รอบบริเวณวัดหรือศาลาวัดเพื่อให้คนหมู่บ้านอื่นที่มาร่วมงานได้พักอาศัย และทุกบ้านเตรียมสุรา อาหารทั้งคาวหวานไว้ต้อนรับแขก ที่จะมาจากต่างถิ่นโดยไม่คิดมูลค่า

ส่วนผู้ชำนาญในการทำบั้งไฟ ก็เตรียมหาไม้และอุปกรณ์มาทำบั้งไฟ บั้งไฟจะมีขนาดเล็กใหญ่แล้วแต่ความต้องการหรือตามความสามารถของผู้จัดทำ ที่มีขนาดใหญ่มี 2 ชนิด คือ บั้งไฟหมื่นและบั้งไฟแสนตามน้ำหนักของดินปืน บั้งไฟหมื่นใช้ดินปืนหนัก 12 กิโลกรัม (หนึ่งหมื่น) ถ้าบั้งไฟแสนก็ใช้ดินปืนหนักสิบหมื่น (120 กิโลกรัม) บั้งไฟ คือ กระจบอกไม้ไผ่ยาวประมาณ 2-3 เมตร ทะลุปล้องออกหรือกระจบอกเหล็กกลม ๆ กลวงข้างในก็ได้ สำหรับใช้บรรจุดินปืน ดัดดินปืนให้แน่นเกือบเต็มกระจบอก โดยมีลิ่มอุดที่ปลายกระจบอกข้างหนึ่งให้แน่น เอาดินเหนียวปิดปากกระจบอกอีกข้างหนึ่ง เสร็จแล้วเจาะรูให้พอเหมาะแล้วเอาไม้ไผ่ขนาดเล็กเป็นท่อน ๆ ข้างกันมีข่อยยาวต่าง ๆ กันมาเป็นลูกบั้งไฟ โดยมีครอบตัวบั้งไฟเพื่อให้เกิดเสียงดัง เมื่อบั้งไฟอยู่ในอากาศ และมีไม้ไผ่ลำยาวทำเป็นหาง มีขนาดสั้นยาวแล้วแต่ขนาดของบั้งไฟ แล้วประดับประดาบั้งไฟด้วยกระดาดสี ทำลวดลายต่าง ๆ กันแล้วแต่จะเห็นสวยงาม

วันทำบุญ

เมื่อถึงวันทำบุญ ชาวบ้านที่เป็นเจ้าของที่ทำบุญเตรียมหาอาหารการกินรับแขกและภัตตาหารสำหรับถวายพระภิกษุสามเณรที่มาร่วมงานส่วนชาวบ้านในหมู่บ้านอื่น ๆ ที่ได้รับการบอกบุญ ก็จะมีทั้งผู้เฒ่า ผู้แก่ หนุ่มสาวและเด็ก พร้อมทั้งบั้งไฟมาร่วมงานบุญที่วัด ซึ่งตามปกติจะมาพร้อมกับพระภิกษุสามเณรที่มาร่วมงานบุญในงานบุญบั้งไฟ พ่อแม่ยินดีให้ลูกสาวไปร่วมงานโดยไม่มีการขัดข้องเกี่ยงงอน ในงานบุญบั้งไฟมักจะมีการบวชนาคด้วย ก่อนบวชมีการฟังพระสวดมนต์และถวายภัตตาหารเพล ตอนบ่ายตึกกลองรวมประชาชน ทำพิธีสู่ขวัญนาคและทำพิธีบวชนาคก่อนจะมีการบวชนาคเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ผู้บวช จะมีพิธีสู่ขวัญนาคก่อน

7. เดือนเจ็ด บุญข้าชะ

บุญข้าชะ นิยมทำกันในเดือนเจ็ด จัดทำได้ทั้งข้างขึ้นข้างแรม บุญข้าชะ คือ บุญชำระล้างสิ่งที่เป็นเสนียดจัญไร อันจะทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่บ้านเมือง ทำให้บ้านเมืองไม่อยู่เย็นเป็นสุข เกิดโจรปล้นบ้านปล้นเมือง ฆ่าฟันรันแทง ผู้คนล้มตายเพราะไข้เข้า บ้านเมืองมีเหตุเภทภัยต่างๆ จึงทำบุญชำระล้างสิ่งทำให้เกิดเหตุเภทภัย ที่เป็นอัปมงคลให้หมดไป บางแห่งทำเมื่อฝนแล้งหรือไม่ตกต้องตามฤดูกาลเมื่อทำบุญทำทานนี้แล้วเชื่อว่าจะทำให้ฝนตก และบ้านเมืองก็จะอยู่เย็นเป็นสุข เพราะจะได้ทำนาและปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารต่าง ๆ เมืองใดที่มีมหัศจรรย์หลักเมืองก็ทำพิธีเช่นสรงหลักเมือง หมู่บ้านใดที่มีผีประจำหมู่บ้าน ซึ่งเรียกว่า "ผีปอบ" หรือ "ตาปู้" หรือเจ้าบ้าน" ก็ทำพิธีเลี้ยงในเดือนเจ็ดนี้ และนำข้าวปลาอาหารพร้อมสิ่งอื่นๆ ไปเลี้ยงผีประจำไร่นา ซึ่งเรียกว่า "ผีตาแฮก" ด้วย

มูลเหตุที่มีการทำบุญข้าชะ มีเรื่องเล่าว่า ครั้งพุทธกาลที่เมืองไพสาลี ได้เกิดทุกข์ภัยภัยข้าวยากหมากแพง เพราะฝนแล้ง และผู้คนตายเป็นอันมากเนื่องจากความอดอยาก และเกิดอหิวาตกโรค บ้านเมืองจึงเต็มไปด้วยซากศพ กลิ่นคุ้งไปทั่วเมือง ชาวเมืองจึงพากันไปอาราธนาพระพุทธเจ้าให้มาระงับเหตุเภทภัย พระพุทธเจ้าจึงเสด็จจากเมืองราชคฤห์ พร้อมพระภิกษุ 500 รูป ไปยังเมื่อไพสาลีโดยทางเรือ เมื่อพระองค์เสด็จไปถึงบังเกิดฝนตกทำใหญ่ น้ำท่วมพื้นดินขึ้นถึงหัวเข่าพัดเอาซากศพลอยไปตามน้ำ พระองค์จึงให้พระอานนท์เรียนคาถา แล้วโปรดให้พระอานนท์ไปสวดมนต์ภายในกำแพงเมือง พร้อมกับนำบาตรน้ำมนต์ของพระองค์ไปประพรมจนทั่วเมืองด้วย บังเกิดให้ชาวเมืองอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ จึงมีประเพณีทำบุญข้าชะตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา คาถาที่กล่าวนั้นมีในรตสูตรว่า "ยังกิญจิ วิตตัง อิธวา หุรงวาท เปฯ ยถา นัมปิโต อิทัมปิ สังฆเรตถัง ปะณัตถัง เอเตนะ สัจเจนะ สุวัตถิ โหตุฯ"

8. เดือนแปด บุญเข้าพรรษา

บุญเข้าพรรษา ถือเอาวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนแปดเป็นวันทำบุญ เป็นประเพณีที่ถือมาแต่โบราณครั้งพุทธกาล เพราะในฤดูฝน เมื่อฝนตกหนทางไปมาไม่สะดวก เป็นการลำบากในการที่พระภิกษุจะสัญจรไปมา และบางครั้งพระภิกษุอาจเดินเข้าไปในเรือนหรือสวนไร่นาเหยียบย่ำพืชผักของชาวบ้านเสียหาย จึงมีพุทธบัญญัติให้พระภิกษุอยู่จำที่หรือเข้าพรรษาเป็นเวลา 3 เดือน ตั้งแต่วันแรม 1 ค่ำ เดือนแปด ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด เพื่อให้พระภิกษุสามเณรอยู่เป็นที่โดยเหตุผลดังกล่าว และในระหว่างเข้าพรรษาพระภิกษุสามเณรจะได้ถือโอกาสเล่าเรียนพระธรรมวินัยต่าง ๆ เพื่อจะนำไปสั่งสอนพุทธศาสนิกชนต่อไปด้วย ในระหว่างเข้าพรรษา พระภิกษุสามเณรจะไปพักค้างคืนที่อื่นไม่ได้ นอกจากไปด้วยสัตตพริกหรือธูปเทียน คือ การไปค้างคืนนอกวัดในระหว่างอยู่จำพรรษาของพระเมื่อมีเหตุจำเป็นได้แก่

1. สหธรรมิก (ผู้มีธรรมอันร่วมกัน) หรือมารดาบิดาป่วย ไปเพื่อรักษาพยาบาล
2. สหธรรมิกกระแสนจะสึก ไปเพื่อระงับ
3. มีกิจสงฆ์เกิดขึ้น เช่น วิหารชำรุด ไปเพื่อปฏิสังขรณ์
4. ทายกบำเพ็ญกุศล สงฆานิมนต์ไปเพื่อบำรุงศรัทธา

แม้ธุระอื่น นอกจากนี้ที่เป็นกิจจะลักษณะอนุโลมตามนี้ก็ไปค้างที่อื่นได้ และการไปในกรณีดังกล่าว ต้องกลับมาภายใน 7 วัน หมายความว่าไปได้ไม่เกิน 7 วันนั่นเอง

มูลเหตุที่มีพุทธบัญญัติให้พระภิกษุสงฆ์เข้าพรรษา เรื่องมีอยู่ว่าครั้งพุทธกาลเพื่อพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่เวฬุวันกลันทกะนิวาปะสถาน ณ เมืองราชคฤห์ มีพระสงฆ์พวกหนึ่งเรียกว่า "ฉัพพัคคีย์" เทียวไปมาตลอดฤดูหนาว ฤดูร้อน และฤดูฝน ไม่ได้หยุดพักเลย เมื่อคราวฝนตกแผ่นดินชุ่มด้วยน้ำฝน ก็เทียวเหยียบย่ำข้าวกล้าและหญ้าธัญพืชเล็ก ๆ เป็นอันตรายประชาชนทั่วไปพากันติเตียนว่า แม้แต่พวกเดียรสถิกย์ปริพาชกเขายังหยุด ที่สุดแม้ยังรู้จักทำรังอาศัยบนยอดไม้หลบหลีกฝน แต่พระสมณะศากยบุตร ทำไมจึงเทียวอยู่ได้ทั้งสามฤดู เหยียบหญ้าและต้นไม้ที่เป็นของชีวิตอยู่ ทั้งทำสัตว์ทั้งหลายให้ตายเป็นอันมากเช่นนี้ เมื่อพระภิกษุทั้งหลายได้ยินคำตำหนิติเตียนเช่นนั้น จึงนำความขึ้นกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงอนุญาตให้พระสงฆ์จำพรรษาเป็นเวลา 3 เดือน ตั้งแต่วันแรม 1 ค่ำ เดือนแปด ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด ตอนนีเรียกว่า พรรษาแรก แต่ถ้าพระภิกษุรูปใดไม่สามารถเข้าพรรษาได้ตามกำหนดดังกล่าว อาจเข้าพรรษาดังแต่วันแรม 1 ค่ำ เดือนเก้า เป็นต้นไปจนครบ 3 เดือนก็ได้ เรียกว่า พรรษาหลัง ในระหว่างเข้าพรรษาให้พระภิกษุอยู่ในวัดแห่งเดียว ไม่อนุญาตให้ไปพักแรมที่อื่นตลอด 3 เดือน ถ้าพระภิกษุเทียวไปกลางพรรษา หรืออธิษฐานจำพรรษาแล้ว อยู่ครบ 3 เดือนไม่ได้ ต้องอาบัติทุกกฏ เว้นแต่มีเหตุอันจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่ปกติไปได้ไม่เกิน 7 วัน ประเพณีให้พระสงฆ์อยู่จำพรรษา คือ อยู่ในวัดแห่งเดียวไปค้างที่ไหนไม่ได้ 3 เดือน จึงเป็นธรรมเนียมปฏิบัติตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

9. เดือนเก้า บุญข้าวประดับดิน

บุญข้าวประดับดิน นิยมทำกันในแรม 14 ค่ำ เดือนเก้า บุญข้าวประดับดินเป็นบุญที่ทำเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่เปรต (ชาวอีสานบางที่เรียก ผेट) หรือญาติมิตรที่ตายไปแล้ว ข้าวประดับดิน ได้แก่ ข้าวและอาหารหวานคาว พร้อมหมากพลู บุหรี่ ที่ห่อด้วยใบตองกล้วยนำไปวางไว้ตามใต้ต้นไม้ แวนไว้ตามกิ่งไม้หรือวางไว้ตามพื้นดิน หรือที่ใดที่หนึ่งในบริเวณวัด พร้อมกับเชิญวิญญาณของญาติมิตรที่ล่วงลับไปแล้วมารับเอาอาหารที่อุทิศไปให้ ต่อมาภายหลังนิยมนำภัตตาหารถวายแด่พระภิกษุสงฆ์สามเณร แล้วอุทิศส่วนกุศลแก่ผู้ตายโดยหยาดน้ำ (กรวดน้ำ) ไปให้ด้วย

มูลเหตุที่จะมีการทำบุญข้าวประดับดิน มีเรื่องเล่าว่า ครั้งพุทธกาลบรรดาญาติของพระเจ้าพิมพิสารกนิของสงฆ์ ตายไปแล้วไปเกิดเป็นเปรต เมื่อพระเจ้าพิมพิสารถวายทานแด่พระพุทธเจ้าและพระภิกษุสงฆ์แล้ว มิได้ทรงอุทิศส่วนกุศลผลบุญไปให้บรรดาเปรตที่เป็นญาติเหล่านั้น เมื่อเปรตมิได้รับผลบุญ ถึงเวลากลางคืนพากันมาส่งเสียงน่ากลัว เพื่อขอส่วนบุญอยู่ใกล้ ๆ กับพระราชนิเวศน์ พระเจ้าพิมพิสารทรงได้ยินเช่นนั้น พอรุ่งเช้าจึงเสด็จไปทูลถาม สาเหตุจากพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแจ้งถึงสาเหตุให้พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารได้ทรงทราบแล้ว จึงถวายทานแล้วอุทิศส่วนกุศลซึ่งได้ทำไปให้เปรต ตั้งแต่นั้นมาบรรดาเปรตเหล่านั้นก็ไม่มารบกวนอีก เพราะเปรตที่เป็นญาติได้รับผลบุญแล้ว จึงถือเอามูลเหตุนี้ทำบุญข้าวประดับดินติดต่อกันมา

10. เดือนสิบ บุญข้าวสาก

บุญข้าวสากหรือข้าวสาก (สลากภัต) นิยมทำในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนสิบ เป็นการทำบุญเพื่ออุทิศให้แก่ผู้ตายหรือเปรต บางท่านว่าเป็นการทำบุญอุทิศกุศลให้เปรตอีกครั้งหนึ่ง โดยมีเวลาห่างจากเวลาบุญข้าวประดับดิน 15 วัน ซึ่งเป็นระยะเวลาที่เปรตต้องการกลับไป ณ ที่อยู่ของตน ก่อนการทำบุญข้าวสากชาวบ้านจะเตรียมข้าวเม่า ข้าวพอง ข้าวตอก ขนم และอาหารคาวหวานอื่นๆ ตลอดจนผลไม้ต่างๆ ไว้ทำบุญอย่างคึกคักในวันงาน สำหรับข้าวเม่า ข้าวพองและข้าวตอกนั้นจะคลุกเข้ากันและใส่น้ำอ้อย น้ำตาล ถั่ว งา มะพร้าวให้เป็นข้าวสาก (ภาคกลางเรียกว่าข้าวกระยาสารท) แต่บางแห่งข้าวเม่า ข้าวพอง และข้าวตอกมิได้คลุกเข้าด้วยกันคงแยกไปทำบุญเป็นอย่างๆ ไปตามเดิม เมื่อเตรียมของทำบุญเรียบร้อยแล้ว ชาวบ้านจะเอาข้าวปลาอาหารที่มีอยู่ไปส่งญาติพี่น้องและผู้รักใคร่นับถือ อาจส่งก่อนวันทำบุญหรือส่งในวันทำบุญเลยก็ได้ แล้วแต่สะดวก สิ่งของเหล่านี้มักแลกเปลี่ยนกันมาระหว่างญาติพี่น้องและชาวบ้านที่อยู่บ้านใกล้เรือนเคียง ถือว่าเป็นได้บุญและเป็นการผูกมิตรไมตรีกันไปในตัวด้วย

มูลเหตุที่มีการทำบุญข้าวสาก มีเรื่องเล่าไว้ในธรรมบทว่า มีบุตรชายกุ่มพื้หนึ่ง เมื่อพ่อสิ้นชีวิตแล้ว แม่ได้หาหญิงผู้มีอายุและตระกูลเสมอกันมาเป็นภรรยา แต่อยู่ด้วยกันหลายปีไม่มีบุตร แม่จึงหาหญิงอื่นมาให้เป็นภรรยาอีก ต่อมาเมียน้อยมีลูก เมียหลวงอิจฉา จึงคิดฆ่าทั้งลูกและเมียน้อยเสีย ฝ่าย

เมียน้อยเมื่อก่อนจะตายก็คิดอาฆาตเมียหลวงไว้ ชาติด้อมาฝ่ายหนึ่งไปเกิดเป็นแมว อีกฝ่ายหนึ่งไปเกิดเป็นไก่ แมวจึงกินไก่และไข่ ชาติด้อมาฝ่ายหนึ่งไปเกิดเป็นเสือ อีกฝ่ายหนึ่งไปเกิดเป็นกวาง เสือจึงกินกวางและลูก ชาติด้อมาฝ่ายหนึ่งไปเกิดเป็นคนอีกฝ่ายหนึ่งไปเกิดเป็นยักษ์ พอฝ่ายคนแต่งงานคลอดลูก นางยักษ์จ้องแค้น ได้ตามไปกินลูกถึงสองครั้งต่อมามีครุฑที่สาม นางได้หนีไปอยู่กับพ่อแม่ของตน พร้อมกับสามี เมื่อคลอดลูกเห็นว่าปลอดภัยแล้วจึงพร้อมด้วยสามีและลูกกลับบ้าน พอคืนนางยักษ์มาพบเข้า นางยักษ์จึงไล่ นาง สามีและลูก นางจึงพาลูกหนีพร้อมกับสามีเข้าไปยังเขตวันมหาวิหาร ซึ่งพอดีพระพุทธเจ้ากำลังทรงแสดงพระธรรมเทศนาอยู่ นางและสามีจึงนำลูกน้อยไปถวายขอชีวิตไว้ นางยักษ์จะตามเข้าไปในเขตวันมหาวิหารไม่ได้ เพราะถูกเทวดากั้นไว้ พระพุทธเจ้า จึงโปรดให้พระอานนท์ไปเรียกนางยักษ์เข้ามาฟังพระธรรมเทศนา พระองค์ทรงสั่งสอนไม่ให้พยาบาทจองเวรกัน แล้วจึงโปรดให้นางยักษ์ไปอยู่ตามหัวไร่ปลายนา นางยักษ์คนนี้มีความรู้เกี่ยวกับฝนและน้ำดีปีไหนฝนจะตกดี ปีไหนฝนจะตกไม่ดีจะแจ้งให้ชาวเมืองได้ทราบ ชาวเมืองให้ความนับถือมาก จึงได้นำอาหารไปส่งนางยักษ์อย่างบริบูรณ์สม่ำเสมอ นางยักษ์จึงได้นำเอาอาหารเหล่านั้นไปถวายเป็นสลากภัตแด่พระภิกษุสงฆ์วันละแปดที่ เป็นประจำ จึงถือเอาการถวายสลากภัตหรือบุญข้าวสากนี้เป็นประเพณีสืบต่อกันมาและเมื่อถึงวันทำบุญข้าวสาก นอกจากนำข้าวสากไปถวายพระภิกษุและวางไว้บริเวณวัดเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว ชาวนาจะเอาอาหารไปเลี้ยงนางยักษ์ หรือผีเสื้อนาในบริเวณนาของตน เปลี่ยนเรียกนางยักษ์ว่า "ตาแฮก"

11. เดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา

บุญออกพรรษา จัดทำในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด ในวันนี้อยู่ในตอนเช้าชาวบ้านจะไปทำบุญตักบาตรหรือตักบาตรเทโว และจัดอาหารคาวหวานไปถวายแด่พระภิกษุสามเณร บางวัดก็มีการกวนข้าวทิพย์ถวาย มีการรับศีลสวดมนต์ทำวัตรเช้า ฟังเทศน์ และผู้มีจิตศรัทธาที่จะถวายผ้าจำพรรษา ก็นำไปถวายแด่พระภิกษุตอนเช้าด้วย (ผ้าจำพรรษา คือ ผ้าที่ภิกษุจะได้รับเมื่อจำพรรษาแล้ว มีเวลาที่จะถวายและรับได้ตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือนสิบเอ็ดถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด แต่ที่นิยมทำกัน มีถวายผ้าดังกล่าวในวันแรม 1 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด) ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนสิบเอ็ดนี้พระสงฆ์จะรวมกันทำพิธีออกวัสสาปวารณา คือ การเปิดโอกาสให้มีการว่ากล่าวตักเตือนกันได้ ต่อมาเจ้าอาวาสหรือพระผู้ใหญ่จะให้อาสาพระสงฆ์ด้วย และตอนค่ำมีการจุดได้ประทีป การได้ประทีปมีทั้งใช้ยางบง ซึ่งผสมในน้ำมันในเนื้อมเพื่อให้อมกลิ่นหอม โดยใช้ไม้ไผ่ที่เหลาเป็นยางบงหลาย ๆ ครั้ง ตากแดดให้แห้ง เวลาจุดใช้เสียบกับดุ้นกล้วย นอกจากนี้ใช้น้ำมันและน้ำมันพืช เช่น น้ำมันเมล็ดกระบก หมากเขา (สลอด) น้ำมันหมากแตก น้ำมันมะพร้าว น้ำมันละหุ่งและน้ำมันพืชชนิดอื่นๆ การจุดได้ประทีปอาจใช้ไม้ไผ่ ลูกมะตูมกา ขวด กระป๋องกะลามะพร้าวหรือสิ่งอื่น ๆ เอาไปแขวนไว้ตามต้นไม้หรือวางไว้ตามร้านที่ขายขึ้น ตามกิ่งไม้ต้นไม้อื่น ๆ

หรือกำแพงรอบ ๆ บริเวณวัดประทีปที่จุดแล้วนี้จะทำให้แสงสว่างไสวไปทั้งวัดสวยงามมาก และมีการจุดประทัดเสียงตามด้วย

มูลเหตุที่จะมีบุญออกพรรษา เนื่องจากพระภิกษุสามเณรได้มารวมกันอยู่ที่วัดใดหนึ่งโดยพร้อมเพรียงกัน ซึ่งจะไปค้างคืนหรือจำที่วัดที่อื่นไม่ได้เป็นเวลาสามเดือนพอดี พระสงฆ์จึงได้ทำพิธีออกวัสสาปวารณาดังกล่าว ทั้งภายหลังออกพรรษาแล้ว พระภิกษุสามเณรส่วนมากมักจะแยกกันไปในที่ต่าง ๆ ได้ตามใจชอบ และพระภิกษุสามเณรบางรูปอาจลาสิกขาบท เมื่อถึงวันก่อนที่พระภิกษุสามเณรจะแยกย้ายกันไปเช่นนี้ ชาวบ้านจึงถือเป็นวันสำคัญถือโอกาสทำบุญถวายภัตตาหารและบริวารต่าง ๆ แต่พระภิกษุสามเณรที่วัดเป็นพิเศษ เพราะภายหลังวันออกพรรษาแล้วจะหาโอกาสที่พระภิกษุสามเณรอยู่พร้อมเพรียงกันเช่นนี้ยาก และในวันออกพรรษานี้ อากาศเริ่มสดชื่นเย็นสบายเนื่องจากฝนเริ่มตกน้อยลง อากาศก็จวนเริ่มเข้าฤดูหนาว การคราดไถนา ตกกล้าหว่าน ดำนาของชาวบ้านก็เสร็จแล้ว ชาวบ้านจึงหมกภาระในการทำไร่ทำนาไปตอนหนึ่ง ทั้งข้าวกล้าลงในนากำลังเขียวขุ่มและเริ่มออกรวง ประกอบกับอากาศแจ่มใส ทำให้ชาวบ้านรู้สึกมีความสุขสบายกายสบายใจ จึงถือโอกาสทำบุญในวันออกพรรษานี้โดยพร้อมเพรียงกัน

ในวันออกพรรษามักจะมีพิธีอื่น ๆ ประกอบอีก คือ

1. การถวายต้นดอกฝิ่งหรือปราสาทฝิ่ง การทำต้นดอกฝิ่งชาวบ้านเอาไม้ไผ่มาจักตอนสานและทำเป็นรูปปราสาท แล้วเอากาบกล้วยมาแทงหยวกเป็นลวดลายอย่างสวยงาม ปิดและมุง เอาขี้ผึ้งไปต้มให้เปื่อย เอาผลมะละกอดิบมาแกะสลัก ติดด้ามด้วยไม้ จุ่มลงในน้ำผึ้งแล้วจุ่มลงในน้ำเย็น ทำเป็นรูปดอกไม้ซึ่งเรียกว่า "ดอกฝิ่ง" ตรงกลางมีขมิ้นทำเป็นเกสร เอาไม้มาเสียบเกสรติดกับดอกฝิ่ง แล้วเอาไปเสียบติดกันกาบกล้วยที่ต้นปราสาท จัดระยะถี่ห่างอย่างสวยงาม ข้างในห่อปราสาท มีขนมข้าวต้ม กล้วย อ้อย เสือหมอน ฯลฯ ข้างนอกแขวนและประดับประดาด้วยผ้าแพร กระดาษดินสอ ไม้ขีด ฝ้ายไหม ฯลฯ พร้อมปัจจัย ตอนเย็นหรือค่ำก็แห่กันอย่างสนุกสนานครึกครื้นไปที่วัด เวียนรอบศาลาโรงธรรม 3 รอบ แล้วนำไปถวายพระภิกษุสงฆ์ เพื่อบูชาพระรัตนตรัยและอุทิศส่วนกุศลให้ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว เมื่อทำพิธีถวายเสร็จแล้ว มีการฟิงเทศน์ฉลองต้นฝิ่ง และพระกล่าวคำอนุโมทนาให้พรเป็นเสร็จพิธี การทำต้นฝิ่งส่วนมากชาวบ้านรวมกันทำเป็นกลุ่ม ๆ แล้วแต่ศรัทธา วัดหนึ่ง ๆ มักมีการถวายต้นดอกฝิ่งจำนวนหลาย ๆ ต้น

มูลเหตุที่จะมีการถวายต้นดอกฝิ่ง มีเรื่องเล่าว่า เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จไปจำพรรษาอยู่ป่ารักจิตวันมีช้างและลิงเป็นผู้อุปฐาก ช้างเป็นผู้มีหน้าที่ตักน้ำและดื่มน้ำถวาย ส่วนลิงทำหน้าที่หาผลไม้ รวงผึ้งและน้ำผึ้งมาถวายรวงผึ้งที่ตักเอน้ำผึ้งถวายพระพุทธเจ้าฉันแล้ว เหลือแต่ขี้ผึ้งมีผู้เห็นประโยชน์จึงนำไปทำเทียนมาถวาย และได้ทำเป็นต้นดอกแต่งประดับประดาให้สวยงามแล้วแห่ไปถวาย ซึ่งกลายเป็นต้นปราสาทฝิ่ง การถวายต้นดอกฝิ่งหรือปราสาทฝิ่งจึงเป็นประเพณีสืบทอดกันมาช้านานจนกระทั่งทุกวันนี้

2. การล่องเรือไฟ คือ เรือหรือแพที่ทำด้วยท่อนกล้วยหรือไม้ไผ่ยาวประมาณ 3-4 เมตรหรือยาวกว่านี้ ทำร้านหรือราวขึ้นสำหรับจุดไฟและเสียบรูปเทียน เรือไฟอาจยกโครงขึ้นเป็นรูปต่าง ๆ ได้แก่ รูปสัตว์ เช่น ช้าง ม้า จระเข้ พญานาค ฯลฯ หรือรูปปราสาท บ้านเรือน เป็นต้น และตกแต่งอย่างสวยงาม

มูลเหตุที่มีการล่องเรือไฟ จุดประสงค์เพื่อเป็นการบูชาและการระแม่คงคา และสักการะพระพุทธบาทนันทานที แล้วน้อมจิตอธิษฐานขอให้ผู้บูชาประสบแต่ความสุข ความเจริญยิ่งขึ้นไป

พิธีจัดทำ พอถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด หรือแรม 1 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด ชาวบ้านและพระภิกษุสามเณรช่วยกันทำเรือไฟลอยไว้ริมน้ำ ถึงตอนใกล้เที่ยงถวายภัตตาหารเพลที่ท่าหน้าหรือถวายที่วัดก็ได้ ตอนบ่ายมีการเล่นฟ้อนรำล่องเรือไฟ ตอนเย็นมีการฟังพระสวดมนต์และฟังเทศน์ที่วัด พอค่ำชาวบ้านนำเครื่องบริวารต่าง ๆ เช่น ขนม ข้าวต้ม กล้วย อ้อย หมากพลู บุหรี่ ฯลฯ ใส่กระตาดหรือกระทงบรรจุไว้ในเรือไฟ แต่บางแห่งก็มีแต่ดอกไม้รูปเทียนเท่านั้น ไปวางไว้ที่เรือไฟ ครึ่งได้เวลา คือประมาณ 1 ถึง 2 ทุ่ม ก็จุดไฟ หรือคบเพลิง ซึ่งประดับไว้ในเรือไฟให้สว่าง ชาวบ้านจุดรูปเทียนเป็นพุทธบูชาและการระแม่คงคา อธิษฐานให้มีความสุขความเจริญเสร็จแล้ว นำดอกไม้รูปเทียนไปวางหรือปักไว้ในเรือไฟแล้ว จึงปล่อยเรือไฟออกจากฝั่ง ลอยไปตามลำแม่น้ำแลดูสว่างไสวและเป็นทิวแถวสวยงามมาก

3. การสว่างเรือ การสว่างเรือ หมายถึง การนำเรือมาแข่งกันด้วยฝีพาย ชาวบ้านจะกำหนดแข่งเรือกันในวันใดวันหนึ่ง ระหว่างเดือนสิบถึงเดือนสิบสอง ระหว่างเช้าพรรษาหรือภายหลังนั้นเล็กน้อย เช่น ในวันทำบุญข้าวสาก บางแห่งนิยมจัดแข่งขันกันในวันออกพรรษาและยืดเวลาไปถึงเดือนสิบสอง ก็มีเรือที่แข่งคือ เรือขุดบรรจุคนได้ตั้งแต่ 20 คน ถึง 150 คน วัดใดหรือหมู่บ้านใดที่อยู่ใกล้แม่น้ำ หรือลำคลองมักมีเรือแข่งไว้เป็นประจำ เมื่อถึงวันแข่งชาวบ้านจะประกาศหรือนัดให้คนหมู่บ้านอื่นที่มีเรือแข่งมาก "สว่างเรือ" กันเป็นประเพณีที่ทำให้ผู้มาร่วมงานสนุกสนาน ได้มีโอกาสพบปะวิสาสะกัน

12. เดือนสิบสอง บุญกฐิน

การทำบุญกฐิน เป็นการถวายผ้าแด่สงฆ์ซึ่งจำพรรษาแล้ว ชาวอีสานทำบุญกฐินตั้งแต่วันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ถึงวันเพ็ญเดือนสิบสองเช่นเดียวกับทางภาคกลางการทอดกฐินมีมาแต่โบราณกาล เพราะมีพุทธบัญญัติให้พระภิกษุแสวงหาผ้า และรับกฐินได้ตามกำหนดเวลาดังกล่าว บุญกฐินทางภาคอีสานมีวิธีการกับการทอดกฐินในภาคกลางแทบทุกประการ คือ มีกฐินราษฎร์ ได้แก่ กฐินที่ประชาชนร่วมกันจัดให้มีขึ้น และกฐินหลวง ได้แก่ กฐินที่ทางราชการจัดขึ้น แม้จะเป็นกฐินที่ข้าราชการในระดับจังหวัดหรือระดับอำเภอร่วมกันจัดขึ้น ชาวบ้านมักเรียกว่า กฐินหลวงเช่น กัน นอกนี้จุลกฐินซึ่งสาวอีสานเรียกว่า กฐินเล่น

มูลเหตุที่มีการทำบุญอุทิศ มีเรื่องเล่าว่า ในสมัยพุทธกาลมีพระภิกษุชาวเมืองปาฐา จำนวน 30 รูป พากันเดินทางจะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ซึ่งเสด็จประทับอยู่ที่ พระเชตวันมหาวิหาร แต่เนื่องจากการเดินทางเป็นวันที่จวนใกล้กำหนดเข้าพรรษาทั้งหนทางระยะไกลและลำบาก พระภิกษุเหล่านั้นจึงไม่สามารถไปให้ถึงพระเชตวันมหาวิหารได้ ก็พอดีกำหนดเข้าพรรษาเสียก่อน พระภิกษุทั้ง 30 รูป จึงต้องหยุดจำพรรษาอยู่ที่เมืองสาเกต ออกพรรษาแล้วจึงพากันรีบไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แต่โดยเหตุที่หนทางไกลดังกล่าว และพอดีฝนตกจึงทำให้ผ้าจีวรของพระภิกษุเหล่านั้นเปียกน้ำและเปื้อนโคลนตมมาก พอไปถึงพระเชตวันมหาวิหาร ก็พากันตรงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าทันที พระพุทธเจ้าทรงเห็นพระภิกษุที่มาเฝ้าชุ่มผ้าจีวรเปื้อนเปรอะ และจีวรที่จะใช้ผลัดเปลี่ยนก็ไม่มี เมื่อพระองค์ทรงเห็นความลำบากของพระภิกษุเช่นนั้น จึงมีพุทธบัญญัติให้พระภิกษุแสวงหาผ้าและรับผ้าอุทิศได้มีกำหนด 1 เดือน นับตั้งแต่วันแรม 1 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด ถึงวันเพ็ญ เดือนสิบสองดังกล่าวข้างต้น จึงมีประเพณีทอดกฐินกันต่อ ๆ มา

บทสรุปอิตติสยสง

เกี่ยวกับอิตติสยสงนั้น ถือเป็นประเพณีเกี่ยวกับการทำบุญที่มีประจำเดือนของชาวบ้าน เป็นการผสมผสานระหว่างแนวคิดของพุทธพราหมณ์ และผี ก่อนที่ศาสนาพุทธจะเข้ามาสู่เมืองไทย โดยเฉพาะดินแดนอีสานนั้น ประเพณีการทำบุญตามอิตติสยสงของเดือนต่างๆ มีมานานแล้ว แต่สมัยก่อนจะเน้นพิธีทางของผีและพราหมณ์มากกว่า เพราะรากฐานเดิมของชาวอีสานจะเชื่อในเรื่องภูตผีปิศาจ วิญญาณ เปรต เทวดาอารักษ์ต่าง ๆ ที่เชื่อกันว่ามีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของผู้คน ชาวอีสานเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ภูตผีที่มองไม่เห็นตัวจะมีอิทธิพลต่อชีวิตตั้งแต่เกิดจนตายความอุดมสมบูรณ์ภาวะความแห้งแล้ง น้ำท่วม ความแปรปรวนทางสภาวะอากาศ ฤดูกาลต่าง ๆ ย่อมมาจากเทวดาอารักษ์ ภูติปิศาจ ผีตาแฮกทั้งนั้น ดังนั้นพิธีกรรมส่วนใหญ่จึงวนเวียนอยู่กับเรื่องผี โดยมีพ่อกะเจ้าหรือตาจำเป็นผู้นำทางพิธี

ต่อเมื่อศาสนาพุทธเข้ามาสู่ประเทศไทยและดินแดนอีสาน ความเชื่อและพิธีกรรมจึงได้เปลี่ยนไปบ้าง โดยได้นำเอาพิธีกรรมศาสนาเข้าไปผสมผสาน มีพระสงฆ์องค์เจ้าเข้าไปมีส่วนร่วม มีพระเป็นผู้นำในบางพิธี เช่น บุญเข้าพรรษา ออกพรรษา เป็นต้น แต่หากพิจารณาให้ดีแล้วส่วนใหญ่ยังมีนักปราชญ์หมู่บ้าน (พ่อกะเจ้าทายกวัด) เป็นผู้นำและจะเอนไปทางแนวของพราหมณ์และผีมากกว่า

ด้วยเหตุที่แนวปฏิบัติส่วนใหญ่ ไน้มไปทางพราหมณ์และผีมากกว่านั่นเอง พระผู้ประสงคฺจะเดินตามแนวพุทธอย่างเคร่งครัด จึงต้องเดินทางจากภูมิลำเนาหมู่บ้านของตนเอง เพราะไม่อาจทนร่วมพิธีที่เอาพราหมณ์และผู้เป็นที่ยึดจนลืมหือกลบแนวของพุทธไปหมด ท่านจึงจาริกหาอาจารย์ผู้เดินตามพุทธจริงๆ ซึ่งส่วนจะเป็นสายปฏิบัติ เช่น สายของหลวงปู่มั่น หลวงปู่ฝั้น เป็นต้น ซึ่งเป็นพระสายปฏิบัติ

ดังกล่าวท่านจะไม่ทำบุญช้ำสะ บุญข้าวจี บุญข้าวสาก และอีกหลาย ๆ บุญที่เป็นแนวคิดของพราหมณ์ และผีซัด ๆ เพื่อให้มองเห็นอิทธิพลสองชัดเจนขึ้นอีก ขอนำอิศทั้ง 12 มาสรุปอีกครั้งนี้

อิศที่ 1 บุญเข้ากรรม

อิศที่ 2 บุญคุณลาน

อิศที่ 3 บุญข้าวจี

อิศที่ 4 บุญเผาสุ

อิศที่ 5 บุญสงกรานต์

อิศที่ 6 บุญบั้งไฟ

อิศที่ 7 บุญช้ำสะ

อิศที่ 8 บุญเข้าพรรษา

อิศที่ 9 บุญข้าวประดับดิน

อิศที่ 10 บุญข้าวสาก

อิศที่ 11 บุญออกพรรษา

อิศที่ 12 บุญกฐิน

หากจะแยกประเภทของบุญตามจุดมุ่งหมายแล้วอาจแยกได้ดังนี้

1. บุญที่เกี่ยวกับพระสงฆ์โดยตรง บุญลักษณะนี้จะมี 6 บุญ หรือ 6 เดือน คือ บุญเข้ากรรม บุญข้าวจี บุญเผาสุ บุญเข้าพรรษา บุญออกพรรษา และ บุญกฐิน

2. บุญที่เกี่ยวกับการทำมาหากิน บุญลักษณะนี้จะเกี่ยวกับการขอพรหรือบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ให้ลดบันดาลความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติให้ เช่น ฟ้าฝน ข้าวปลาอาหาร เป็นต้น จะมีอยู่ 2 บุญ คือ บุญคุณลาน และบุญบั้งไฟ

3. บุญเกี่ยวกับขวัญกำลังใจในการดำรงชีพ บุญลักษณะนี้เกิดขึ้นภายใต้ความเชื่อที่ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะอำนวยความสุข สวัสดิภาพให้มี 2 บุญ คือ บุญสงกรานต์และบุญช้ำสะ

4. บุญที่เกี่ยวกับความกตัญญู บุญลักษณะนี้จะเน้นที่การทำบุญอุทิศเป็นสำคัญมี 2 บุญ คือ บุญข้าวประดับดิน และบุญข้าวสาก

เทศกาลงานพระราชอุทิศ (สร้างน้ำพระธาตุ)

ประเพณีสร้างน้ำพระธาตุจัดขึ้นในวันขึ้น 15 ค่ำเดือนห้า โดยชาวบ้านจะนิมนต์พระพุทธรูปลงมาเพื่อทำการสร้างน้ำ ซึ่งถือเป็นความเชื่อของชาวบ้านและได้ถือปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน โดยชาวบ้านจะทำการสร้างน้ำพระธาตุและพระพุทธรูปไปเรื่อย ๆ ทุกวันจนถึงวันขึ้น 15 ค่ำเดือนหก จากนั้นชาวบ้านก็จะพากันทำพิธีนำพระพุทธรูปขึ้นกลับไปไว้ที่เดิม และมีการทำพิธีบวงสรวงและเซ่นไหว้ พร้อมทั้งขอมาต่อพระธาตุเพื่อขอให้พระธาตุทรงปกป้องคุ้มครองลูกหลานตนและบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข จากนั้นก็จะมีการแห่ทรายเข้าวัด โดยทำการแห่ทรายรอบพระธาตุจำนวน 3 รอบ แล้วจึงมีการก่อเจดีย์ทรายเป็นรูปพระธาตุไว้บนหลักไม้ที่ปักไว้ โดยที่ปลายไม้จะมีการผูกผ้าเหลืองไว้ซึ่งถือว่าเป็นการบวชทราย จากนั้นก็ทำพิธีทางสงฆ์ เสร็จแล้วก็จะทำการสร้างน้ำพระพุทธรูป พระสงฆ์ และรอบ ๆ พระธาตุ จำนวน 3 รอบ ซึ่งก็สอดคล้องกับเทคนิควิธีการที่เรียกว่าอุบายเพื่อการปรับปรุงภูมิทัศน์ของวัด ในการขุดดินเข้าปรับถมบริเวณที่ลุ่มให้ราบเรียบเหมาะสำหรับการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ใช้สอยของวัด

เมื่อทำการสร้างน้ำเสร็จ ก็จะมีการจุดบั้งไฟเพื่อทำการเสี่ยงทายขอฝน โดยชาวบ้านเชื่อว่าถ้าบั้งไฟขึ้นสูงก็แสดงว่าปีนั้นฝนจะดี ข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ แต่ถ้าบั้งไฟไม่ขึ้นหรือบั้งไฟแตกก็แสดงว่าปีนั้นฝนจะแล้ง จากนั้นชาวบ้านก็จะพากันเล่นสาดน้ำรอบ ๆ พระธาตุกันอย่างสนุกสนาน เป็นการผ่อนคลายไปในตัวซึ่งถือเป็นจิตวิทยาอีกอย่างหนึ่งของการปลดปล่อย

ประวัติการแข่งขันเรือยาวประเพณีเรือยาว

บ้านหนองมะคูน

ชื่อเรือ สง่าดาวรุ่ง

เป็นเรือยาวที่ทำมาจากไม้ตะเคียน ซื้อมาจาก อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เดิมชื่อ นางสง่า พอได้มีการเขียนลายรูปดาวไว้ที่หัวเรือและประกอบกับเรือก็แล่นดี ก็เลยเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น สง่าดาวรุ่ง ใช้ฝีพายทั้งหมด 37 คน ปัจจุบันได้ถูกขายไปแล้ว

ชื่อเรือ เจ้าแม่หงส์ทอง

เป็นเรือยาวที่ทำมาจากไม้ตะเคียนทอง ซื้อมาจาก วัดเครือวัลย์ อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์ เมื่อประมาณ 14 - 15 ปีที่แล้ว ใช้ฝีพายทั้งหมด 29 คน ปัจจุบันเก็บไว้ที่วัดธาตุพันขัน เนื่องจากขาดฝีพาย

ความเชื่อเรื่องเจ้าพ่อบ่อพันขัน

ชุมชนที่อยู่รอบพื้นที่บ่อพันขันมีวัฒนธรรมร่วมกัน มีการทำกิจกรรมที่ก่อให้เกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จนก่อให้เกิดสำนึกรัก สามัคคี ไม่เพียงเท่านั้นความเชื่อในเรื่องของเจ้าพ่อบ่อพันขันยังเป็นเสมือนสิ่งที่เชื่อมโยงระหว่างหมู่บ้านกับความเป็นชาติ ตลอดจนความเป็นศูนย์รวมความจงรักภักดีของชุมชนด้วย

ความเชื่อในเรื่องของเจ้าพ่อบ่อพันขันก่อให้เกิดกรอบพื้นที่อาณาเขตขึ้นในท้องถิ่น ชุมชนที่เคารพเจ้าพ่อบ่อพันขัน มีอาณาเขตทิศเหนือจรด อำเภออาจสามารถ ทิศตะวันออกจรดอำเภอพนมไพร ทิศใต้ จรดบ้านด่าน ทิศตะวันตก จรดอำเภอสวรรณภูมิ เขตรับผิดชอบของเจ้าพ่อศรีนครเตา ดังนั้นกิจกรรมสาธารณะ หลายต่อหลายอย่างได้เกิดขึ้นในพื้นที่แห่งนี้ อาทิ การแข่งขันเรือยาวประเพณีบ่อพันขัน การเลี้ยงบ่อ การจุดบั้งไฟถวายเจ้าพ่อบ่อพันขัน เป็นต้น โดยเฉพาะประเพณีการแข่งขันเรือยาว หรือชุมชนมักเรียกว่า การแข่งเรือยาวประเพณีบ่อพันขันนั้น นิยมจัดขึ้นหลังจากฤดูการออกพรรษา ซึ่งถือเป็นประเพณีมาตั้งแต่บรรพกาล บางปีก็จัดในวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 10 บางปีก็แรม 1 ค่ำ 2 ค่ำ หรือ 3 ค่ำ บ้าง แล้วแต่บางโอกาสทั้งนี้มักจะพิจารณาพื้นที่ใกล้เคียงด้วยว่าจัดในวันไหนเพื่อจะได้ไม่จัดงานทับซ้อนกัน ซึ่งจะทำให้เกิดปัญหาเรื่องเรือที่จะเข้าร่วมในพิธี

งานแข่งขันเรือยาวประเพณีบ่อพันขัน จะมีการประชุมปรึกษาหารือระหว่างชุมชนในการกำหนดวันเวลาเพื่อให้เกิดความชัดเจนว่าจะกำหนดเอาวันไหนเป็นวันรวม และวันไหนคือวันแข่ง จากนั้นก็จะมีการบอก ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าฎีกาบอกบุญโดยให้ม้าเร็วถือใบบอกไปยังหมู่บ้านที่เป็นเครือข่ายทั้งหลาย เพื่อนัดวันในการกำหนดแข่งขันซึ่งก็มักจะมีฎีกาไปยังบ้านเด่นราษฎร์ บ้านหญ้าหนอง บ้านตาเฒ่า บ้านหนองมะดุม บ้านสว่าง บ้านเมืองบัว รัตนบุรี สตึก ขุขันธ์ ฯลฯ ประมาณกว่า 20 ตำบล

ก่อนถึงวันแข่งขันชุมชนก็จะชวนกันลงมาทำความสะอาดจัดเตรียมสถานที่ บริเวณศาลเจ้าพ่อบ่อพันขันและบริเวณที่นั่งชมการแข่งขัน การเตรียมการจะเป็นไปด้วยสนุกสนาน เมื่อถึงวันหมู่บ้านใดหรือคุ้มใดที่จับสลากได้ค้ำ (ดูแล) เรือที่เดินทางมาถึงก็จะจัดเตรียม ที่พักอาหารไว้ต้อนรับเป็นอย่างดี

พอตอนเช้าคณะเรือที่มาถึงพิธีก็นำลูกทิมขึ้นไปบูชาขอพรเจ้าพ่อบ่อพันขันก่อน โดยมีพัสาดตีเสียงดังเป็นทำนองปลุกใจให้ฮึกเหิม ภายในมณฑลพิธีก็จะมีนางเทยเข้าทรงเจ้าพ่อ เพื่อรับเครื่องเช่นสังเวศ เมื่อปี 2526-2529 คนที่เข้าทรง ซึ่งชาวบ้านยอมรับในช่วงนั้น คือ ญาคูคำ ท่านเป็นพระเจ้าอาวาสวัดบ้านตาเฒ่า เป็นผู้คงวิทายาหมอธรรม ซึ่งชาวบ้านให้ความศรัทธา เป็นอย่างยิ่ง ถึงเวลา ญาคูคำ จะเปลี่ยนเครื่องแต่งกายจากชุดพระภิกษุม้าถือชุดทรงในท่าที่สง่า และนำเกรงขาม ลูกฟุ้งขุนเทียนก็จะหมอบกราบนำเครื่องเช่นสังเวศเข้าไปถวาย เมื่อท่านรับแล้วก็จะมีการทำนายทายทักว่าฝนฟ้าหรือเหตุการณ์การบ้านเมืองจะดำเนินการไปทิศทางใดประมาณ 30 นาที เจ้าพ่อก็จะออกจากร่าง ทุกคนก็จะ

ไปยังลำเรือ แล้วนำขบวนเรือพายพายเป็นแถวในน่านน้ำบริเวณหน้าศาลเจ้าพ่อ ซึ่งเป็นภาพที่สวยงาม น่าดูน่าชมอย่างยิ่ง

ในมุมมองของชุมชนการจัดงานแข่งเรือ ถือว่าเป็นงานบุญประเพณีบ่อพันขัน เป็นบุญใหญ่ที่มีการจัดการร่วมกันที่สำคัญของชุมชน ทุกคนหวังผลของความเป็นสิริมงคลและให้เจ้าพ่อประทานความอุดมสมบูรณ์แก่ชุมชน ในการจัดการนั้นทุกคนจะร่วมกันจัด ร่วมกันมา และร่วมกันทำถือเป็นเสมือนเวทีร่วมของการแสดงออกซึ่งความรู้รักสามัคคีของท้องถิ่น และเมื่องานเสร็จก็จะมีกรร่วมสรุปกิจกรรม บางปีเงินเหลือก็จะเก็บไว้โดยตั้งคณะกรรมการดูแลการเงินไว้เตรียมจัดงานในปีต่อไป

การแข่งเรือยาวตามประเพณีที่สำคัญของบ่อพันขันเป็นกิจกรรมร่วม อย่างมีนัยยะสำคัญของท้องถิ่น เพราะทั้งอาศัยกำลังคน (แรงงาน) กำลังทรัพย์ กำลังสติปัญญา และต้องอาศัยความพร้อมเพียงตั้งแต่เริ่มงานขณะดำเนินงานและหลังการเสร็จงาน

บทบาทการจัดงานแข่งเรือยาวประเพณีบ่อพันขัน เป็นความเชื่อที่ก่อให้เกิดเป็นพื้นที่แห่งการเรียนรู้ในเชิงสังคมของคนในท้องถิ่น เพราะคนในท้องถิ่นได้ใช้เวลาที่บ่อพันขันเป็นพื้นที่กระชับความสัมพันธ์ทำให้แก่ประชาชนเป็นสถานอุดมคติของคนเฒ่าคนแก่ คนในวัยรุ่น เป็นพื้นที่สนุกสนานและยังเป็นสนามถ่ายทอดความรู้จากรุ่นสู่รุ่น คือ มีการซึมซับเอาค่านิยมและวิถีคิดของคนรุ่นเก่าสู่คนรุ่นปัจจุบัน การแข่งเรือก่อให้เกิดศิลปกรรมมากมาย เป็นพื้นที่จริยธรรมที่มองได้จากการแข่งเรือที่รู้จักแพ้ชนะ อภัย โดยที่ทุกคนคิดเป็นแบบเดียวกัน คือ การได้บุญที่นำเรือเข้าร่วมการแข่งขันบวงสรวงเจ้าพ่อบ่อพันขัน เป็นงานประเพณีที่ศักดิ์สิทธิ์

ดังนั้นการจัดแข่งเรือยาวประเพณีบ่อพันขัน จึงเป็นภาพสะท้อนการเรียนรู้ร่วมกันของคนในสังคมและเป็นบทสะท้อนความสัมพันธ์ของท้องถิ่นอีกด้วย

บุคคลที่ควรเคารพนับถือ

ชุมชนนากลือบ่อพันขันนับถือพระพุทธศาสนา นับถือบรรพบุรุษ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวอารักษ์ เทพเจ้าเป็นที่พึ่งทางใจจะทำสิ่งใดการใดจะรำลึกกราบไหว้สิ่งที่ตนเคารพนับถือก่อนเสมอ จึงค่อยลงมือกระทำ เช่น การดัดเกือสินเช่าที่บ่อพันขัน ก่อนจะมีการดัดเกือจะต้องทำหลังพิธีเช่นไหว้เจ้าพ่อบ่อพันขัน ชุมชนดัดเกือบ่อพันขันเชื่อว่าเจ้าพ่อว่าเป็นเทพศักดิ์สิทธิ์ที่สิงห์สถิตย์ในบ่อพันขัน ก่อนจะทำกรเกษตรทำนา จะมีการเช่นไหว้ขอพรให้พืชผลการเกษตรดี ฝนฟ้าตกตามฤดูกาล ให้ข้าวเต็มเม็ดเต็มหน่วย ดันข้าวปราศจากศัตรูพืช ลูกหลาน คนทำนาก็ไม่มีอุบัติเหตุ อันตรายใด การเช่นไหว้นิยมในเดือน 6 วันพุธแรกของทุกปี ส่วนการเช่นไหว้ในการดัดเกือนั้นจะเช่นไหว้ในเดือนสามวันพุธแรก เครื่องเช่นไหว้นั้นจะมี เหล้าไห ไก่ตัว หญ้าสามใบกับยอดสำหรับข้างม้า เจ้าพ่อผ่าน ชุมชนดัดเกือบ่อพันขันเชื่อกันว่าถ้าได้เช่นไหว้เจ้าพ่อผ่านแล้ว น้ำดัดเกือจะเต็มมาก เตาดัดเกือจะไม่ฟุ้งกลางคัน บ่อ

น้ำเกลือจะไม่รั่วทะลุง่าย คัมเกลือแห้งเร็ว ใช้ฟืนน้อยได้เกลือมาก และ ลูกหลานดำเนินการดันเกลือไม่มีอุปสรรค

นางเทียม ร่างทรงเจ้าพ่อ

ในการเซ่นไหว้ประจำปี จะมีแม่ก้นจ้ำ เฒ่าจ้ำ หรือนางเทียม เป็นคนพาญาติพี่น้องประกอบพิธี นางก้นจ้ำ นางเทียม หรือคนทางนั้นจะมีทุกหมู่บ้าน โดยเลือกจากคนที่บริสุทธิ์ไม่แต่งงาน หรือคนที่เคารพนับถือ นางเทียมหรือนางทรงประจำบ่อพันขัน นั้นเรียกว่า นางเทียมใหญ่ หรือก้นจ้ำใหญ่ ส่วนนางเทียมประจำหมู่บ้านเป็นนางเทียมรอง ถ้านางเทียมใหญ่ถึงแก่กรรม จะเลือกนางเทียมรองแต่ละหมู่บ้านขึ้นมาแทน

พิธีบวงสรวงเจ้าพ่อบ่อพันขัน

ก่อนถึงวันพุธ แรกเดือน 6 หนึ่งวัน ผู้ใหญ่บ้านหรือผู้ที่ลูกหลานให้ความเคารพนับถือจะบอกข่าวไปยังก้นจ้ำหรือนางเทียม นางทรงประจำหมู่บ้าน นางก้นจ้ำแต่ละหมู่บ้านจะไปบอกข่าวการบวงสรวงเซ่นไหว้ เจ้าพ่อบ่อพันขันถึงหน้าบ้านใครมีเงินก็มาบริจาค เงินไม่มีเอาข้าวสารมาบริจาคก็ได้เสร็จแล้ว นางก้นจ้ำแต่ละหมู่บ้านจะนำข้าวสารไปขายซื้อเหล้า 40 คิกรี และไก่ต้มไปเซ่นไหว้ในวันรุ่งขึ้น คือวันพุธแรกเดือนหก ระหว่างที่ก้นจ้ำไปบอกข่าวนั้น นอกจากบริจาคเงินแล้ว ยังมอบหญ้าหรืออ้อย สามใบกับยอดไปถวายเจ้าพ่อบ่อพันขันเพื่อเป็นอาหารของม้าของช้างทรงอีกด้วย ในช่วงที่มอบให้นางก้นจ้ำแต่ละหมู่บ้านนั้น ทุกครัวเรือนจะมีการอธิษฐาน ขอพรดังที่กล่าวมาแล้ว

เช้าวันพุธแรกของเดือนหก ทุกหมู่บ้านในชุมชนคัมเกลือบ่อพันขันจะมีนางทรงหรือนางก้นจ้ำ และลูกหลานจำนวนมาก มาพร้อมกันที่ศาลเจ้าพ่อบ่อพันขัน ก้นจ้ำแต่ละคนจะมีภาชนะหรือตะกร้าใส่เครื่องเซ่น มีเหล้าไห หรือเหล้าขวด ไก่ต้ม ดอกไม้ รูปเทียน หญ้าสามใบกับยอด คนละกำมือ นอกจากนั้นใครที่ไปบนบานไว้ ให้ตนเองหรือลูกหลานสมความปรารถนาในการงานนั้นก็ให้นำเครื่องบนบานมาด้วย เมื่อทุกหมู่บ้านมาพร้อมแล้ว นางก้นจ้ำใหญ่และนางก้นจ้ำแต่ละหมู่บ้านจะปูเสื่อลงต่อหน้ารูปเหมือนเจ้าพ่อบ่อพันขัน นำเครื่องเซ่นทุกอย่างของแต่ละหมู่บ้านวางบนเสื่อแต่หมู่ พร้อมทั้งของแก้บนด้วย เหล้าไห ไก่ต้ม ดอกไม้รูปเทียน หญ้าสามใบกับยอด นางก้นจ้ำใหญ่จะนำรูปเทียน เครื่องบวงสรวง นั่งสมาธิในอาการสงบ นางก้นจ้ำรองจะตีฆ้องใบเล็ก ดีต่างๆ ไปเรื่อยๆ เพื่อเรียกดวงวิญญาณของเจ้าพ่อบ่อพันขันมาสิงหร่างนางก้นจ้ำใหญ่ ถ้าดวงวิญญาณเจ้าพ่อบ่อพันขันเข้ามา นางก้นจ้ำใหญ่จะมีมือเริ่มสั่นเสียงฆ้องน้อยจะรัวถี่เข้าๆ จนวิญญาณของเจ้าพ่อบ่อพันขัน ถ้าสิงหร่างนางก้นจ้ำใหญ่ จึงหยุดตีฆ้อง นางก้นจ้ำหรือนางทรงจากหมู่บ้านต่างๆ จะเอาเครื่องเซ่นถวาย เจ้าพ่อบ่อพันขันในร่างทรงของก้นจ้ำใหญ่จะเอาขวดเหล้า 40 จากมือหมู่บ้านต่างๆ ขึ้นดื่ม ถ้าชอบหรือยินดีกับใครหรือหมู่บ้านไหน

ท่านจะดื่มมากๆ หรือบางทีจนหมดขวด ถ้าไม่ชอบใครก็จะดื่มแต่น้อยหรือด่ำหมูบ้านนั้นเช่น *ภูจะปล่อย* *พายไป* ให้พ่อเจ้าพ่อบ่อพันขัน เสวยเครื่องเช่นบวงสรวงเสร็จจะเปิดโอกาสให้ประชาชนชักความ เช่น *ปีนี้ฝนจะดีไหม มีฟ้าผ่าไหม ท่านจะได้ผลไหม* บางทีก็ถามหาปู่ย่าตาทวด ผู้วายชนม์ไปแล้ว เช่น นาง กอปลง ตายด้วยโรคพอมแห่งแรงน้อยไปเกิดหรือยัง

เมื่อถามถึงเรื่องต่างๆ เสร็จแล้ว ก็จะขอพร เช่น ให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลในการทำนาขอให้ ได้ผลดี ให้คุ้มครองลูกหลานทั้งหมดให้อยู่ดีกินดี ทำงานใดๆ ขออย่าได้มีอุปสรรคมากล้ากลาย หมด ปัญหาต่างๆ แล้ว วิญญาณเจ้าพ่อบ่อพันขันหรือเจ้าปู่ผานก็จะออกจากร่างนางกันจ้ำหรือนางทรงไป การ เช่นบวงสรวงในวันพุธแรกเดือนสามก็เหมือนกัน แตกต่างกันคือ บวงสรวงในวันพุธแรกเดือนหกเพื่อ ลงทำนา

อาจารย์สมพล ทองปาน เล่าให้ฟังว่า ไม่เชื่อไม่หลบหลู่ สมัยที่ท่านเป็นหนุ่มท่านเคารพนับถือ เจ้าพ่อบ่อพันขันเคยเป็นลูกช้างลูกม้าของเจ้าปู่ตลอดมา ที่แปลกมาก คือ ขณะที่เจ้าปู่หรือเจ้าพ่อบ่อพัน ขันเข้าร่างทรงนางกันจ้ำ หมูบ้านนั้นก็เอาสุรา 40 ดิกรี มาถวายหมูบ้านนี้ก็เอาถวายดื่มเป็นขวด บางขวด ก็ครึ่ง บางขวดดื่มก๊งใหญ่ๆ หมูบ้านเป็นสิบๆหมูบ้าน หลังจากวิญญาณเจ้าปู่ออกจากร่างนางกันจ้ำหรือนางทรงทำไมไม่เมา ถ้าเป็นเราท่านสุภาพธรรมดา แต่ก๊งใหญ่ๆ ของสามลื้อก็เมาหัวทิ่มไปแล้ว

อีกเรื่องหนึ่งพ่อจารย์อ้าย โสภักดี เกิดที่บ้านเปลือยใหญ่ บ้านอยู่ตรงข้ามสุทธาสาลาเดิม เป็นช่าง ไม้แต่งงานกับ แม่ทองท่า โสภักดี ที่บ้านขมิ้น ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด เป็น คนศรัทธา เลื่อมใสในเจ้าพ่อบ่อพันขันมาก ในการเช่นบวงสรวงไม่ว่าพุธแรกเดือนหก หรือวันพุธแรก เดือนสาม เจ้าพ่อบ่อพันขันจะถามหาท่านตลอด ในขณะที่เข้าทรง พ่อจารย์อ้ายโสภักดีท่านได้สร้างหอ ปราสาทหรือศาลเจ้าด้วยไม้ให้เจ้าพ่อบ่อพันขัน ต่อมาท่านได้อพยพครอบครัวไปตั้งหลักแหล่งใหม่ที่ บ้านหนองแจ้ง ต.ชัยสมทอด อ.บึงสามพัน จ.เพชรบูรณ์ ด้วยการเป็นคนขยันประกอบกับมีทุนบ้าง จึง ทำให้พ่อจารย์ตั้งหลักฐานมั่นคงได้รวดเร็ว ที่นาก็มีมาก ที่สวนก็มีมาก บ้านหลังใหญ่ ตั้งอยู่ติดถนนสาย ใหญ่ สระบุรี – หล่มสัก

หลายสิบปีผ่านไป อายุเข้าสู่วัยชรา พ่อจารย์นอนป่วยอยู่ที่หน้าบ้าน วันนั้นเป็นวันเพ็ญเดือน หงายไม่มีเมฆแม้แต่ก้อนเดียว พ่อจารย์และลูกนั่งดื่มน้ำมองไปทางถนนใหญ่ด้านตะวันออก เห็นคล้าย สิ่งมีชีวิตดำๆ อะไรไม่มั่นใจสักครู่ใหญ่ ก็โกล้งเข้ามาหาท่านเป็นงูใหญ่ เลื้อยตรงเข้ามาหาและมุดลอด เติงนอนไป ประตูละลิกหน้าบ้านพ่อจารย์ ท่านจึงตะโกนขึ้นไปหาลูกเขยอยู่บนบ้าน ชื่อ นายจันทร์ ศรี จันทะเสนา ให้ไปดูอะไรเข้าไปในบ้าน นายจันทร์รีบลงมาพร้อมไฟฉาย ฉายไฟเข้าไปในบ้านเห็นงู ใหญ่ ประมาณสามวา เอาไฟไล่อย่างไรก็ไม่หนี แถมยังขดตัวผูกคั่นจามอยู่ พ่อจารย์จึงบอกให้หลานไป เรียกพ่อสิงห์ ซึ่งเป็นเพื่อนของพ่อจารย์ พ่อสิงห์ เป็นหมองเอาผ้าขาวม้ามาเป่าเสกโยนไปที่หัวงูใหญ่ งูใหญ่หมอบหัวลงแต่โดยดี พ่อสิงห์จับคองูใหญ่เอาไฟฉายส่องดูคองูให้แน่ใจ และบอกให้ลูกหลานเอา กระสอบป่านมาใส่ถุง มัดปากกระสอบป่านอย่างดีให้ลูกหลานหอบไปไว้ในเรียนโรงสีข้าว และบอกว่า เป็นงูจงอางใหญ่เพราะกางงูสีเหลืองบนคอสีดำ หัวแผ่พังพานเหมือนงูเห่า จะด้วยนิมิตอันใดไม่ทราบได้

พ่อจารย์พูดออกมาลอยๆว่า ลูกหลานเข้าใจแล้วว่าเจ้าปู่บ่พ้นขันมาตามให้กลับบ้าน อีกไม่นาน ลูกหลานก็จะกลับดอก ฟีน้องที่มามุงดูงูใหญ่หลายสิบคน ต่างก็พูดไปต่างๆ นาๆ เช่น ไม่เคยเห็นงูใหญ่ เข้าบ้าน ถ้ามาแล้วไม่ทำอันตรายให้แก่ใครๆ แปลกจริง เพราะงูใหญ่นานนี้ไม่เคยกลัวใคร สักพักใหญ่ๆ ก็แยกย้ายกันไปนอน

ตื่นเช้าขึ้นหลังรับประทานอาหารเช้า พ่อจารย์จึงบอกลูกหลานให้เอาดอกไม้ขึ้นห้องแล้วบอกกล่าวเชื้อเชิญงูใหญ่ให้ไปอยู่หออยู่วัง ลูกหลานทยอยรถไปจอดหน้าโรงสีข้าว สองสามคนช่วยกันยก กระสอบงูใหญ่ใส่รถสองแถวเล็ก ตอนยกดูเหมือนไม่หนักเท่าไร แต่พอวางลงพื้นรถ รถหน้าลอย เหมือนบรรทุกน้ำหนักเป็นตันๆ รถสองแถววิ่งตามถนนใหญ่ เข้าเขตเทือกเขาจังหวัดชัยภูมิ ตรงนั้นเป็น สระน้ำ ไม่ค่อยกว้างเท่าใดนักแต่น้ำใสมองเห็นก้นสระ อยู่ชายป่า คนขับก็ถอยรถเข้าจอดขอบสระ ช่วยกันยกกระสอบงูใหญ่ลงขอบสระ รถเดินหน้าออกมาประมาณหนึ่งเส้นเครื่องรถก็ไม่ดับ เพราะต่าง คนก็ต่างกลัวๆ กลัวๆ คนอาวุโสก็บอกว่า ขอให้เจ้าปู่ไปอยู่บ่กอยู่วัง ลูกหลานมาส่งแล้ว ขาดคำก็แก้มัด กระสอบออกวิ่งไปที่รถ ส่วนงูใหญ่ค่อยๆ ยกหัวขึ้นแล้วเลื้อยลงในสระน้ำ ทุกคนยืนดูอยู่ที่รถ งูจงอาง คำนั่งลงไปบ่อ สักพักหนึ่งก็ชูคอขึ้นเหนือน้ำพร้อมทั้งแผ่แม่เบี้ย แลปลิ้นเข้าออกสายหัวไปมา แล้วค้ำ น้ำลงไปอีก ชูคอแผ่แม่เบี้ยไปมา เหมือนจะต่อสู้กับศัตรู อยู่สามครั้ง คำนั่งลงไปครั้งที่ 3 นี้เจียบหายไปเลย น้ำใสๆ มองเห็นก้นบ่อไปไม้ตกลงไปก็มองเห็น แต่จงอางขนาดยาวสามวาสี่ห้าคนยกแทบไม่ไหว ไปอยู่ที่ไหน จมมองไม่เห็นเป็นท้อจรรย ลูกหลานที่เฝ้าจงอางใหญ่ไปปล่อย รอไม่เห็นงูโผล่หัวขึ้นมา อีก และมองไม่เห็นอยู่ในบ่อก็พากันกลับบ้าน ต่อมาอีกไม่นาน พ่อจารย์ก็สิ้นลมหายใจ

ผู้ให้ข้อมูล พ่อจันศรี จันทะเสนา อายุ 70 ปี

บทที่ 4

ผลการศึกษา

วิถีเกลือกับคนต้มเกลือบ่อพันขัน ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับผี และคนกับทรัพยากร

บ่อพันขันเป็นแหล่งต้มเกลือที่ใหญ่และเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในภาคอีสาน มีการต้มเกลือจนเป็นอุตสาหกรรมโบราณในพื้นที่แห่งนี้มาไม่ต่ำกว่า 2,500 ปี วิถีชีวิตของผู้ที่เกี่ยวข้องกับเกลือในแหล่งเกลือโบราณแห่งนี้มีทั้งกลุ่มคนที่อยู่รายรอบพื้นที่ กลุ่มพ่อที่มาค้าขายเกลือจากพื้นที่อื่นๆ คนซื้อ/คนใช้เกลือทั้งในภูมิภาคอีสานด้วยกันเองไปจนถึงชุมชนหาปลาที่มีแหล่งปลาน้ำจืดขนาดใหญ่ปลาชุกชุมที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่าง “ทะเลสาบเขมร” ก็ยังปรากฏหลักฐานว่ามีการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าเกลือนี้ต่อกัน

วิถีชุมชนคนต้มเกลือมีการพึ่งพาแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่เป็น ที่นา ป่าไม้ แหล่งน้ำ บ่อเกลือ มีการพึ่งพิงอิงอาศัยกันระหว่างคนกับคนด้วยกัน ที่สำคัญที่สุดที่ทำให้ทุกคนที่เกี่ยวข้องกับเกลือบ่อพันขันทั้งหมดที่กล่าวถึงสามารถอยู่ร่วมกันได้ทั้งที่มีความแตกต่างกันทางชาติพันธุ์ ไม่ใช่ญาติกันทุกคนและมาจากต่างถิ่นที่อยู่ รวมถึงแม้จะมีมิติทางธุรกิจเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยแต่สามารถพึ่งพากันได้คือ ความเชื่อและการศรัทธา ที่เป็นธรรมเนียมท้องถิ่น

ชุมชนในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับบ่อพัน

พื้นที่บ่อพันขันในปัจจุบันตั้งอยู่บนพื้นที่รอยต่อของ 3 อำเภอ คือ อำเภอสวรรภูมิ อำเภอโพธิ์ทอง และอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด ส่วนที่เรียกว่าบ่อพันขันนั้นตั้งอยู่ในพื้นที่บ้านม่วงหวาน หมู่ 12 ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี และพื้นที่บ้านตาเฒ่า บ้านหญ้าหนอง ตำบลจำปาขัน อำเภอสวรรภูมิ

หากไม่แบ่งแยกตามเขตการปกครอง ดังในปัจจุบัน ชุมชนหลักๆที่รายรอบขอบเขตบ่อพันขัน และต้มเกลือในช่วงฤดูแล้งที่บ่อพันขันจะมีชุมชนหลักอยู่จำนวน 9 ชุมชน คือ

บ้านขมิ้น	อยู่ทางด้านทิศเหนือของบ่อพันขัน ห่างออกไปประมาณ 8 กิโลเมตร
บ้านดงเย็น	อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือถัดจากบ้านขมิ้น อยู่ห่างบ่อประมาณ 6 กิโลเมตร
บ้านไถ่น	อยู่ทางทิศตะวันออก ถัดจากบ้านขมิ้น อยู่ห่างจากบ่อประมาณ 3 กิโลเมตร
บ้านหนองคูณ	อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ห่างจากบ่อประมาณ 2 กิโลเมตร
บ้านหนองคุม	อยู่ทางทิศใต้ ห่างจากบ่อประมาณ 2 กิโลเมตร
บ้านคำแย	อยู่ทางทิศใต้ ห่างจากบ่อประมาณ 3 กิโลเมตร
บ้านหนองมะเหียะ	อยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ห่างจากบ่อประมาณ 2 กิโลเมตร
บ้านตาเณร	อยู่ทางทิศใต้ ห่างจากบ่อประมาณ 1 กิโลเมตร
บ้านหญ้าหน่อง	อยู่ทางทิศตะวันตก ห่างจากบ่อประมาณ 1 กิโลเมตร

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชุมชน “บ่อพันขัน”

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ทั้งที่เป็นเศษกระเบื้องดินเผาและแหล่งโบราณคดี ทั้งบ่อพันขัน/ดอนตาพัน ซึ่งให้เห็นว่าในบริเวณรอบๆบ่อพันขันมีการตั้งถิ่นฐานและการค้าเคลื่อนมาอย่างน้อย 2500 ปี มีความต่อเนื่องและพัฒนาเป็นเมืองโบราณที่มีกษัตริย์ปกครองในช่วงนครจำปาสัก (ศตวรรษที่ 12-16) พร้อมกับการเข้ามาของกลุ่มไทย-ลาว ในช่วงศตวรรษที่ 22-23 จนกระทั่งปัจจุบันจากการพัฒนาของชุมชนบ่อพันขัน หากแบ่งยุคของการเปลี่ยนแปลงได้ 4 ยุค ดังนี้

1. ยุคโบราณ
2. ยุคการเข้ามาของไทย-ลาว
3. ยุคการพัฒนา

4. ยุคการฟื้นฟูบ่อน้ำ

ในแต่ละยุคมีพัฒนาการเปลี่ยนแปลงดังนี้

1. ชุมชนบ่อน้ำยุคโบราณ

ชุมชนบ่อน้ำในยุควรรณ เป็นการศึกษาผ่านหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดีจากที่มี นักวิชาการและนักโบราณคดีได้ศึกษาไว้แล้ว ด้วยข้อจำกัดของทางหลักฐาน ทำให้เราเข้าใจเบื้องต้นได้ ว่ามีการตั้งถิ่นฐานชุมชน การผลิตเกลือ มีความสัมพันธ์กับชุมชนท้องถิ่นอื่นๆหรือไม่อย่างไร โดยอยู่ในช่วงเวลาตั้งแต่ 2500 ปี พุทธศตวรรษที่ 17-18

หลักฐานที่ชี้ให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในชุมชนรอบบ่อน้ำในช่วงต้นประมาณ 2500 ปี คือ แหล่งโบราณคดีโนนก่อเคื้อ บ่อน้ำและคอนคาพันที่มีทั้งเศษกระเบื้องภาชนะดินเผาแบบ วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีอายุในราว 2500 ปีผ่านมา มีแหล่งเกลือโบราณและประเพณีการฝังศพครั้งที่ 2 ซึ่งหาเทียบเคียงกับแหล่งโบราณคดีแหล่งอื่นๆในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ทั้งที่ บ้านเมืองบัว บ้านเมืองเตา บ้านเมืองเสือ หรือบ้านดงพลอง แล้วมีความสอดคล้องที่เขตทุ่งกุลาร้องไห้ ได้มีการพัฒนาเป็นชุมชนที่มีการผลิตเกลือสินเธาว์และการถลุงเหล็ก ซึ่งถือเป็นอุตสาหกรรมที่ก้าวหน้าและมีความสัมพันธ์ต่อ ภายนอก สามารถเชื่อมโยงสู่เขตที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาไปสู่ด้านทิศตะวันตก ขยายสู่ด้านทิศตะวันออก ไปลาว เวียดนาม และขยายเชื่อมโยงสู่ข้ามเขาพนมสู่เขตทะเลสาบเขมร ซึ่งเป็นแหล่งปลาที่สำคัญ และ เกลือ คือ วัตถุสำคัญในการถนอมอาหารต่างๆในเขตนี้

ในราวศตวรรษที่ 12 มีหลักฐาน มีเมืองที่มีกษัตริย์ปกครอง คือ เมืองจำปาขัน ในบริเวณบ้าน ตาเนร คือ พระธาตุวัดบ้านตาเนร และมีชุมชนโบราณที่มีคันคูดินล้อมรอบเป็นวงรี ซึ่งสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นชุมชนในยุคของทวารวดีตอนปลาย และเชื่อมต่อด้านยุคของอารยธรรมเข้ามาต่อเนื่อง ที่สำคัญ มีหลักฐานที่เชื่อมโยงถึง อาณาจักรเจนละจารึกของเจ้าชายจิตรเสน เป็นภาษาปาวะ ในบริเวณคอนขุม เงิน ซึ่งต่อมาภายหลังเจ้าชายจิตรเสนได้ขึ้นครองราชย์ของอาณาจักรเจนละ พระนามว่า “พระเจ้า มเหศวรมัน”

ครั้งมาถึงช่วงศตวรรษที่ 15-17 เป็นช่วงของขอมเรื่องตำนานศิลปะขอม ได้แผ่คลุมในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ดังจะเห็นได้จากถู่ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ เช่น ถู่กาสิงห์ ถู่พระโกณา ฯลฯ และในบริเวณบ่อน้ำขันธ์มีหลักฐานที่อารยธรรมขอมที่เป็นชั้นหมาก ที่เป็นอโรคยาศาล และการผลิตที่บ่อน้ำขันธ์ก็เป็นสินค้าที่เชื่อมโยงสู่อาณาจักรขอมที่ทะเลสาบเขมรต่อเนื่อง หลังจากศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมาอาณาจักรขอมเริ่มเสื่อม ร่องรอยของทางประวัติศาสตร์บ่อน้ำขันธ์ก็ขาดช่วงไป จนกระทั่งมาเริ่มต้นในยุคของกลุ่มไทย-ลาวมาตั้งบ้านเมืองยุคในช่วงศตวรรษที่ 22-23

2. ชุมชนบ่อน้ำขันธ์ในยุคไทย-ลาว

ในช่วงปี 22-50 เจ้าแก้วนุสม หรือเจ้าแก้วมงคล ได้รับโปรดเกล้าจากเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ ให้นำไพร่พลราว 3,000 คน ในปี พ.ศ. 2319 หลังจากได้แยกตัวไปจากอำนาจของนครจำปาศักดิ์ไปสวามิภักดิ์กับกรุงธนบุรี เมืองสุวรรณภูมิจึงเป็นหัวเมืองที่ขยายในการตั้งชุมชนเมืองต่างๆ ในกาลต่อมา

ในบรรดาชุมชนรอบๆ บ่อน้ำขันธ์ บ้านตาเณรถือเป็นบ้านที่เก่าแก่ที่เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณ และมีการขยายไปสู่บ้านอื่นๆ ซึ่งความเป็นมาของบ้านตาเณรได้มีตำนานเรื่องเล่าที่มีความเชื่อมโยงกับชุมชนอื่นๆ ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้

ชุมชนบ้านตาเณรตั้งอยู่ฝั่งทิศตะวันตกของบ่อน้ำขันธ์ อยู่ในเขตจำปาสัน อำเภอสวรรภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ห่างจากตัวบ่อน้ำขันธ์ประมาณ 2 กิโลเมตร ประกอบด้วยหมู่บ้าน 5 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านหนองจาน ซึ่งเป็นบ้านเก่าที่ตั้งครั้งแรกเพื่อการฟื้นฟูบ้านนาเมือง จึงถูกเรียกมาเป็นบ้านตาเณร หมู่ที่ 6 และถูกแยกมาเรื่อยเป็นบ้านหนองมะคุ่ม หมู่ที่ 9 บ้านหนองมะเสียว หมู่ที่ 10 และบ้านคำแย หมู่ที่ 5 บริเวณหมู่บ้านทั้ง 5 หมู่บ้าน ถูกล้อมรอบด้วยคันคู หนองน้ำ เป็นรูปวงรี น้ำที่ไหลจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เรียกว่า ห้วยหินลาด ไหลเข้ามายังคูน้ำรอบหมู่บ้านแล้วไหลลงสู่ลำเสียวด้านทิศใต้ ไปบรรจบที่คอขอของบ่อน้ำขันธ์ลงลำเสียว ไหลลงสู่ฝ่ายราชสีไศล จังหวัดศรีสะเกษ เริ่มแรกทีเดียว มีเพียงชุมชนเดียวรู้จักกันในนามบ้านตาเณรเท่านั้น เมื่อมีการปกครองจึงถูกแยกออกเป็นชื่อ หมู่บ้านตามที่กล่าวมาแล้ว

จากนิทานตำนานเล่าขานชาวบ้านเชื่อว่า คำว่าบ้านตาเฒ่ามาจากนิทานบ่อพันขัน เล่ากันว่า นานมาแล้วมีเรื่องเล่าขานกันว่าบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เคยเป็นท้องทะเลกว้างใหญ่ไพศาลและมีเมืองหนึ่ง อยู่ริมฝั่งทะเลชื่อเมืองจำปาขัน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นครจำปาบุรี เจ้าเมืองมีหลานสาวแสนสวยอยู่ 2 องค์ ผู้พี่ชื่อ คำแพง ผู้น้องครองชื่อ แสนสี พระองค์ทรงปกครองไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ด้วยความ สงบสุขตลอดมา ความงามของพระนางทั้งสองได้แพร่กระจายไปเจ้าเมืองต่างๆในย่านหัวเมืองได้ส่ง ทูตานุทูตมาสัมพันธ์ไมตรีขอนางไปเป็นพระมเหสี พระองค์เห็นว่าพระนัดดาทั้งสองยังเยาว์นัก จึงได้ขอ ผลัดผ่อนไปก่อน อยู่มาวันหนึ่งพระนางทั้งสองเกิดคิดสนุกใคร้อยากไปเที่ยวทางทะเล จึงขอไป ประพาสทางชลมารคพร้อมจ่าเอน้องครักษ์ผู้วางพระทัย ขณะที่พระนางกำลังสนุกสนานสำราญพระทัย อยู่ ณ นั้น กล่าวถึงพญารัตนหนึ่ง ชื่อ ฮาดคำโปง หรือเรียกอีกอย่างว่าท้าวอุทร หลังจากเรียกมนต์จบแล้วก็ ออกเที่ยวทดลองวิชาที่เคยร่ำเรียนมามนต์วิเศษที่ว่านั้นอยู่ยงคงกระพัน ฆ่าไม่ตาย เพราะถอดหัวใจได้ จึงทำให้มีความอาหาญอีกเข็มเยอหยิ่งในวิชาที่ตนได้เล่าเรียนมา พญารัตนนั่งเรือยนต์ล่องทะเลผ่าน มาเห็นพระนางทั้งสองแล้วเกิดความรักขึ้นจับใจใคร้อยากจะได้พระนางมาเป็นคู่เชยชม ถ้าจะเข้าไปทักก็ ละอาย อีกอย่างนิสัยอันธพาลที่มีอยู่ในสันดานจึงใช้กลอุบายเสกผ้าเช็ดหน้าให้เป็นหงส์ทองลอยผ่านเรือ พระที่นั่ง เมื่อพระนางทั้งสองเห็นหงส์ทองลอยผ่านเช่นนั้น ประกอบกับกรรมเก่าของพระนางที่รับผล กรรมในอดีต จึงหลงใหลใครมีไว้ครอบครอง จึงสั่งให้จ่าเอนำเรือลำเล็กล่องไล่จับหงส์ตัวนั้น แต่จับ มิได้สักที ด้วยต้องเวทมนต์ของพญารัตนที่บังคับไว้ ในขณะที่กำลังเพลิดเพลินอยู่หาว่าพญารัตนกำลัง หาโอกาสที่จะจับพระนางทั้งสอง เมื่อเรือได้ห่างไกลจากกองทหารท้าวฮาดคำโปง เห็นได้โอกาสจึง ปรากฏตัวแล้วจับตัวพระนางทั้งสอง พร้อมจ่าเอนไปด้วยได้จับจ่าเอนไปไว้เกาะแห่งหนึ่งชื่อว่า โนนจ่า เอน (ปัจจุบันเป็นหมู่บ้านจ่าเอนในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ อำเภอกะหรดวิสัย) แล้วพาพระนางทั้งสองไป ซ่อนไว้เพื่อป้องกันการตามของเจ้าเมืองจำปาขัน

ฝ่ายทหารที่ติดตามพระนางนั้นเกิดหลงทางกัน จึงกลับไปกราบทูลเจ้าเมืองทราบ พระองค์จึงมี สารไปยังพญานาคผู้สหายที่อยู่ใต้เมืองบาดาลให้ขึ้นมาช่วยตามหาพระนัดดา ฝ่ายพญานาคนั้นขณะที่ ตามหาพระนางไปพบพญารัตนเข้าเกิดต่อสู้กันขึ้น พญารัตนเมื่อเห็นทำไม่ได้การ จึงนำพระนางคำแพงไป ซ่อนไว้ที่เกาะแห่งหนึ่ง ปัจจุบันเรียก บ้านคำแพง และนำแสนสีไปซ่อนไว้ที่เกาะหนึ่ง เรียกว่า บ้าน แสนสี ต่อสู้กันอยู่นานจนพญารัตนฝ่ายแพ้พญานาคจึงได้เสกมนต์ให้ให้ทะเลสาบทุ่งกุลาร้องไห้เหือดแห้งตั้งแต่นั้นมา จากนั้นจึงได้นำพระนางคำแพงแสนสีกลับคืนสู่พระนครจำปาขัน

เรื่องยังไม่จบลงเพียงแค่นี้ เมื่อทะเลสาบเหือดแห้งลง ปู ปลา หอย ตายส่งกลิ่นเหม็นคลุ้งไปทั่วบริเวณและยังส่งกลิ่นขึ้นไปยังสวรรค์ พระอินทร์จึงได้มีบัญชาให้พญานกอินทรีสองฟัวเมียลงมากินซากสัตว์เหล่านั้น ซึ่งต้องใช้เวลานานวันจึงหมด จากนั้นก็ถ่ายมูลไว้เป็นกองขนาดใหญ่ ปันจวบจนเรียกว่า โนนจีนก อยู่กลางทุ่งกุลาร้องไห้ เมื่อนกอินทรีสองฟัวเมียหมดสิ่งที่จะกินแล้ว จึงขึ้นไปกราบทูลท้าวพันดาว่าพระองค์จะให้กินอะไรต่อไป ท้าวพันดาตรัสว่า **เจ้าทั้งสองจงกลับคืนเมืองมนุษย์แล้วฝืนกินเอาเถิด** หากฝืนได้กินอะไรก็ไปกินตามนั้น ครั้นแล้วท้าวพันดาก็มิได้ตรัสอะไรเพิ่มอีก นกอินทรีสองฟัวเมียก็ลาท้าวพันดา กลับลงมาเมืองมนุษย์ นอนฝืนเพื่อจะกินต่อไป อยู่มาวันหนึ่งนกอินทรีฝืนไปว่า ได้กินพญาช้างสารที่อยู่คงสติจึงบินไปหาแล้วแจ้งความประสงฆ์ให้พญาช้างสารรู้ พระพญาช้างไม่เชื่อจึงขอผ่อนผันไปเพื่อขอไปทูลถามท้าวพันดาตามความเป็นจริง พญาเกล้าลึงผู้เป็นสหายอาสาขึ้นไปถามความจริงได้ความว่า ท้าวพันดาไม่เคยมีบัญชาสั่งให้ไปกินพญาช้างสาร แต่เคยตรัสบอกขณะทีนกอินทรีขึ้นมาทูลขอว่าให้ไปนอนฝืนกินฝ่ายพญาเกล้าลึงไม่ยอม จึงขอทูลถามว่าถ้าอย่างนั้นเมื่อคืนข้าพระพุทธเจ้าฝืนไปว่าได้นอนเคียงข้างพระชายาของพระองค์ ขอทรงโปรดให้ข้าพระเจ้านอนร่วมในห้องบรรทมสักคืนได้ไหม ฝ่ายพระอินทร์รู้ว่าเสียรู้แก่พญาเกล้าลึงไม่ตรัสตอบอะไร แต่คิดในพระทัยว่า หากให้นอนร่วมด้วยก็จะเสียพระเกียรติ แต่หากมิให้นอนด้วยก็จะเสียสัจ จึงทรงหาวิธีการถ่วงเวลา จัดให้สนมบริวารมาขับกล่อมร้องเพลงให้พญาเกล้าลึงได้ชมจนเพลิดเพลิน ลืมกำหนดเวลานัดกับพญาอินทรีไว้พญาอินทรี เมื่อคอยนานจนเวลาล่วงเลยกำหนดก็มาพญาช้างสารด้วยกำลังฤทธิ์ แล้วจับกินจนหมดซากคงเหลือแต่เพียงหัวและขาเท่านั้น ด้วยอำนาจพลังฤทธิ์ได้ทิ้งหัวไปในอากาศ ตกที่บริเวณดอนแห่งหนึ่งต่อมาเรียกบริเวณนั้นว่า **ดอนหัวช้าง** นกอินทรีมีใจกำเริบใหญ่กินคน กินสัตว์ไม่เลือกหน้า เป็นเหตุให้ชาวเมืองจำปาบุรี และเมืองร้อยเอ็ดเจ็ดย่านน้ำต้องพลอยเดือดร้อนไปตามๆกัน กล่าวถึงองค์พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นที่พึ่งของปวงสรรพสัตว์พุทธองค์ทรงเสด็จประทับที่วัดเชตะวันมหาวิหาร ทรงแผ่พระญาณตรวจดูสรรพสัตว์ในความป็นจุสมัย(รุ่งอรุณ)ตามพุทธวิสัยซึ่งเป็นพุทธกิจที่ทรงทำมิได้ขาดทรงทราบว่ นกอินทรีสองฟัวเมียได้เบียดเบียนสัตว์อยู่ จึงมีบัญชาให้พระโมคคัลลาน์เฝ้า แล้วมีพุทธปรารภแก่พระโมคคัลลาน์ว่า **ดูก่อนโมคคัลลาน์ เธอเป็นผู้มีฤทธิ์มีเมตตาธรรมต่อหมู่สัตว์ บัดนี้ชาวแคว้นสุวรรณภูมิได้รับความเดือดร้อน เธอจงรับธุระไประงับอธิกรณ์เถิด** พระเถระเจ้าได้รับบัญชาแล้วก็ถวายอภิวาททำประทักษิณถีบาตรและจีวรทะยานสู่ณอากาศ กำหนดวาระจิตเข้าสู่สมาธิให้เกิดมานะโชกสิณพุงเป็นไฟลูกโพล่งเป็นลำแสง ประหนึ่งว่าเส้นเหล็กแดงที่ตกไปเผาในโรงหลอมสับเท่าพุงตรงไปยังนกอินทรีสองฟัวเมีย แต่ยังมีทันถึงกายก็ร้องกึกก้องท่วนภาวาทศยอมแพ้ พระเถระเจ้ายอมสมทาทนสิดหักกลายเป็นนกแล้ว ต่อมาขณะนั้นเองนาคผุงหนึ่งอยู่ที่ใต้บาดาล มีรูขึ้นที่

ตรงบ่อสะดือทะเล ไม่ห่างจากที่นั่นมากนัก ได้ยินเสียงนกอินทรีที่ดังสนั่นทั่วพื้นบาดาล นึกว่าศัตรูจะเข้ามาทำร้ายตน จึงโผล่ขึ้นมาจากพื้นพิภพ พ่นพิษเป็นควันไฟ มีดฟ้าพิษ เหล่านั้นกระจายไปตามลมอย่างรวดเร็ว ไปถูกหูตาชาวประชาถึงกับลูกกระเด็นออกมา พื้นที่ตรงนั้นจึงชื่อ เนินตาเดิน และเพี้ยนมาเป็น **บ้านตาเฒ่า** ปัจจุบัน เพราะเหตุว่าพิษของพญานาคนั้น เฒ่าร้ายกาจยิ่งกว่าเกลือเป็นสิบ เฒ่าตนเองทำเอาชาวประชาถึงกับล้มตายเป็นอันมาก พระโมคคัลลาเจ้าเห็นเหตุการณ์ดังนั้นจึงได้อริยฐานเตโชกลืนเปลวไฟพุ่งเผาตรงปากบ่อเพื่อให้ نادกลับลงสู่พื้นบาดาล จากนั้นเห็นหากปล่อยไว้เหมือนเดิม นาคคงขึ้นมาทำร้ายอันตรายชาวบ้านอีก จึงได้อริยฐานจิวรปิดตรงแผ่นหินบริเวณที่ตรงนั้น แล่อริยฐานบาทซ่ายเหยียบชายจิวรปัจจุบันก็ยังเป็นรอยเท้าคนขนาดใหญ่ พระเถระผู้รู้กาลไกลเกรงว่าต่อไปประชาชนจะต้องอาศัยน้ำเพื่อชำระพิษของพญานาคที่ถูกร่างกาย และใช้เป็นน้ำกินน้ำอาบต่อไป เพราะบนพื้นดินนั้นเต็มไปด้วยพิษของนาคที่หลงเหลืออยู่ จึงได้อริยฐานชีวันลงไปที่จิวรนั้น เกิดเป็นรอยแตกเท่าขันน้ำ ชาวบ้านเรียกว่า **น้ำสร้างครก** เพราะลักษณะเหมือนครกตำข้าว อีกอย่างน้ำตรงนั้นถึงแม้จะเล็กแต่ท่วมแม้จะตกทำไรก็ไม่หมดซักที ชาวบ้านจึงเรียกว่า **บ่อพันขัน** อันเป็นที่มาของตำนานบ่อพันขันในปัจจุบันนี้เอง ข่าวการนิพพานของพระเถระเจ้าได้แพร่กระจายรู้ถึงชาวเมือง จึงได้ส่งคนให้ไปอัญเชิญพระอัฐิธาตุมาทำสถูปบรรจุไว้ที่ดงท่าสารปัจจุบัน สันนิฐานว่าจะเป็นพระธาตุอรหันต์โมคคัลลาน์ วัดกลางอำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด หรือเป็นอุทเทสิกเจดีย์ให้พวกเราชาวพุทธได้สักการะต่อมาช้านาน

และอีกนัยหนึ่งเล่าว่า เดิมทีพื้นที่แห่งนี้เป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์ เคยมีเณรโง่งเข้ามาพักอาศัย ชาวบ้านนิยมเรียกผู้ที่มีอายุมากมาบวชเป็นสามเณรว่า ตาเฒ่า ตาเฒ่าได้เข้ามาอาศัยอยู่ในป่าแห่งนี้ ซึ่งตอนนี้ สามเณรเจ็บป่วยลง บังเอิญนายพรานที่มาจากบ้านห่างว่า ได้เข้ามาพบจึงเข้าไปช่วยเหลือ แต่ก็เหลือวิสัย นายพรานจึงพยายามหาทางช่วยเหลือ โดยเดินทางออกจากป่าเพื่อไปหาหมอมาช่วย แต่พอกลับมาถึงอีกครั้งก็เหลือแต่ซากกระดูกเท่านั้น จึงเรียกพื้นที่แห่งนี้ว่า ดงตาเฒ่า และกลายมาเป็นพื้นที่ดังกล่าวของบ้านตาเฒ่า

เมื่อสมัยที่กลุ่มเจ้าแก้วมงคล ได้นำไพร่พลมาจากบ้านจำปาศักดิ์เข้ามาสร้างบ้านแปลงเมืองในพื้นที่เมืองทุ่ง ปัจจุบัน คือ อำเภอสวรรณภูมิ ก็มีชุมชนตั้งอยู่รายรอบ ทั้งบ้านดงกระนวน (ปัจจุบันร้าง) บ้านห่างหว่า หลายๆพื้นที่ ทั้งบ้านลำโพง ในยุคนั้นพ่อใหญ่เมืองแสนกับพ่อใหญ่เมืองจันท์ ได้นำพวกกลุ่มชนมาจากบ้านห่างหว่ามาตั้งในเขตพื้นที่บ้านตาเฒ่า เพื่อทำมาหากิน และเล่ากันว่า มี ข้าทาสคนหนึ่งเดินทางมาจากเมืองศรีสะเกษ ได้มาอาศัยพ่อใหญ่เมืองแสน แต่ต่อมาไม่มีเงินไถ่ตัวเอง จึงได้ขยลกสาวให้เป็นเมียพ่อใหญ่เมืองแสน และได้มีลูกหลานสืบต่อมา

ในรัชสมัยพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 ได้มีพระราชบัญญัติจัดตั้งนามสกุล จึงเกิดมีสายสกุลขึ้นมากมาย อาทิ หลวงสนาม จันทรวงศ์ หลักบุญ ชันอาสา อำมะเสียว แฝงอ่อน ดงเมือง หินกอง น้ำคำ และลาสองชั้น ซึ่งสกุลเหล่านี้เดินทางมาจากหลายหมู่บ้านเข้ามาอาศัยอยู่ในพื้นที่ชุมชนตาเณร ทั้งบ้านลำโพง บ้านโคกอีเก้ง บ้านเหมา บ้านแวง บ้านหัวดง บ้านหนองคู บ้านแคน หลายหมู่บ้านได้เข้ามาแต่งงานกัน และร่วมกันประกอบอาชีพ อาชีพในสมัยนั้นที่ทำการเป็นลำเป็นสันคือ อาชีพการต้มเกลือ

การต้มเกลือในสมัยนั้น ทำกันเป็นสินค้าแลกเปลี่ยน แลกอาหาร ตามหมู่บ้านใกล้เคียง และอีกด้านก็จะไปขายส่วย ที่มาจากภาษีไสล รัตนบุรี ซึ่งพวกชนกลุ่มนี้ นิยมแจวเรือตามลำเลี้ยว มาขึ้นที่ท่า น้ำ ปากลำห้วย ลงสู่ลำเลี้ยว (ท่าด่านเกวียน) (ท่ามันตา) พวกนี้จะมาแลกเปลี่ยน เป็นกระท่อขึ้นเรือ นำไปขายต่อ การแจวเรือที่มานี้ปรากฏซากเรือโบราณ ที่ถูกจมอยู่ใต้น้ำ สะพานอุทุมพรพิสัย (เดชธานีวัน ; 2549 : สัมภาษณ์) นอกจากมาซื้อแล้วยังนำไปปลาแดกมาแลกเปลี่ยน นำน้ำอ้อย ครก หินลับมีด มาแลกเปลี่ยนอีกด้วย

นอกจากเส้นทางเรือแล้วยังพบว่า แลวท่าคูม สติ๊ก บุรีรัมย์ ยังนำช้างเป็นพาหนะมาขนเกลือด้วย จากคำบอกเล่าของนายวาน เลาให้ฟังว่า ชาวบ้านสติ๊ก จะนำเกลือ น้ำอ้อย กระบองมะพร้าว ยา เมา และหอมมาแลกเปลี่ยน โดยรับเกลือแต่ละครั้ง 10 - 15 วัน มารับครั้งหนึ่ง แต่ละครั้งก็จะพัก 2-3 วัน และผูกช้างไว้ให้ใกล้บ้านตาเณร ในสมัยนั้นเกลือ 12 กิโลกรัม ราคา 3 บาท 1 วัน สามารถผลิตได้ 144 กิโลกรัม ตกประมาณ 1,100 บาทต่อวัน เดือนหนึ่งได้ประมาณสามหมื่นกว่าบาทต่อหนึ่งราย เงินในสมัยนั้นมีค่ามาก วัว 1 ตัว ราคาประมาณ 200 - 300 บาทเท่านั้น

ชุมชนตาเณรตั้งอยู่ที่ราบดินลำเลี้ยว ใกล้บ่อพันขัน มีพื้นที่ป่าดงมะดอ ประมาณ 400 ไร่ ใช้ทำเป็นป่าช้าและเป็นแหล่งพื้ ในการนำมาต้มเกลือรอบๆหมู่บ้านจะเป็นคุ้งน้ำวน จึงไม่มีความเดือดร้อนเรื่องการใช้น้ำ ใจกลางชุมชน มีวัดเก่าแก่ชื่อวัด ธาตุตาเณร ปัจจุบันเรียกว่าวัดพระธาตุพันขัน เป็นแหล่งโบราณสถานที่สำคัญ ที่บอกถึงความเป็นชุมชนที่เก่าแก่

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนบ้านตาเณร เช่นเดียวกับชุมชนบ้านหนองคู รัฐจะใช้พื้นที่บ่อพันขันเป็นตัวเชื่อมเพื่อการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครอง ความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม ด้านความเชื่อของคนในชุมชน มีการใช้ภาษาถิ่นอีสานเป็น สื่อในการสืบทอดจากอดีตสู่ปัจจุบัน

นอกจากชุมชนบ้านตาเณรแล้ว ยังมีชุมชนบ้านหนองคูณที่เป็นบ้านหลักอีกบ้านที่มาตั้งถิ่นฐานแล้วขยายสู่บ้านอื่นๆ เช่น บ้านโตน (เด่นราษฎร์) บ้านขมิ้น คงเย็น เป็นต้น

จากวงสนทนาการเล่าขานตำนานหมู่บ้านของ คุณพ่อทวี พลอาษา ผู้เป็นตุลาการหมู่บ้าน เมื่อวันที่ 23 เมษายน 2549 ผู้ที่มาตั้งถิ่นฐานชุมชนบ้านหนองคูณคนแรกคือ ท่านหลวงอามาตย์ ซึ่งเป็นต้นสกุลของนามสกุลบ่อชล ท่านนำพวกพ้องอพยพมาจากบ้านลำโพงเพื่อมาดั้นเกลือ และหาแหล่งทำมาหากินที่อุดมสมบูรณ์ ครั้งแรกที่เลือกชัยภูมิตั้งหมู่บ้านได้เลือกหาแหล่งน้ำจืด โดยเลือกหนองน้ำซึ่งขณะนั้นมีต้นคูณบานสะพรั่งเป็นที่ตั้งชุมชน ซึ่งเป็นวิธีการเลือกพื้นที่ตั้งหมู่บ้านที่อาศัยความเชื่อเคล็ดลับ ลางอาถรรพ์ ของชุมชนดั้งเดิมที่มีความผูกพันกับศาสนา โดยมองว่าพื้นที่แห่งนี้จะอุดมสมบูรณ์ร่มเย็นเพราะมีหนองน้ำ และจะคำคูณ เจริญรุ่งเรือง สมกับมีต้นคูณและออกดอกบานสะพรั่ง ซึ่งได้กลายมาเป็นนาม บ้านหนองคูณตั้งแต่นั้น สอดคล้องกับแนวคิดระบบความเชื่อที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานว่าเป็นความรู้หรือภูมิปัญญาที่ถูกสั่งสมและเป็นชุดความรู้ที่ถูกถ่ายทอดมาอย่างแท้จริง(อุดมลักษณ์ สุนตระกูล, 2548 : 80)

จากการสืบประวัติโดยใช้เวทีประชาคมมีประชาชน ปราชญ์ชาวบ้าน และผู้สูงอายุเข้าร่วมเวที จำนวน 30 คน โดยใช้การสัมภาษณ์และทบทวนในที่ประชุม ทำให้ทราบถึงสกุลที่เก่าแก่ของหมู่บ้านหนองคูณ ดังนี้

1. ต้นสกุลบ่อชลมาจากท่านหลวงอามาตย์ แต่งงานกับนางน้อยมาจากบ้านลำโพง
2. สกุลหินซุยมาจากนายพิมพ์ หินซุย แต่งงานกับนางหล่ม ย้ายมาจากบ้านลำโพง
3. สกุลวงษ์น้ำคำ มาจากนายห่อ ย้ายมาจากบ้านน้ำเกลี้ยง
4. สกุลศรีทะโน มาจากนายวันดี ศรีทะโนที่บ้านหนองคูณ {เป็นเขย วงษ์น้ำคำ}
5. โสดาวัง มาจากหลวงเสนา ย้ายมาจากบ้านโพ้น

วิถีคนดั้นเกลือก่อนสร้างฝายชลประทาน

ภูมิฐานของนครจำปาศักดิ์ นับเป็นเมืองใหญ่เมืองหนึ่งทีเดียว การกระจายตัวของเศษภาชนะดินเผาและโคกเนินที่อยู่ในเขตเมืองและรอบๆบริเวณเมืองนั้น สะท้อนให้เห็นถึงการอยู่อาศัยของประชากรเป็นจำนวนมากอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ที่เดียว ต่อจากนั้นคงโรยร้างไปจนกระทั่งมีการฟื้นฟูให้เป็นชุมชนใหม่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 ลง

มา ตัวเมืองตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มอันเป็นที่ทำการปลูกข้าวและพืชพันธุ์ เพื่อเลี้ยงคนในเมืองและชุมชนในบริเวณใกล้เคียงได้ ซึ่งก็เป็นลักษณะธรรมดาสำหรับชุมชนบ้านเมืองที่อื่นๆ ในภาคอีสาน

แต่ที่โดดเด่น คือ เมืองนี้สัมพันธ์กับแหล่งทำเกลือหลายแห่ง เท่าที่สำรวจพบในขณะนี้คือ แหล่งเกลือที่บ่อน้อยในเขตบ้านหนองคู ใกล้กับลำน้ำเสียว ทางตะวันออกเฉียงใต้ของตัวเมือง ห่างจากตัวเมืองประมาณ 400 เมตร กับแหล่งเกลือที่เรียกว่า บ่อพันขัน อยู่ห่างจากตัวเมืองไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 2 กิโลเมตร

แหล่งเกลือที่บ่อน้อย ชาวบ้านยังคงทำเกลือกันอยู่จนทุกวันนี้ สภาพเป็นบริเวณที่ลุ่มเป็นหนองน้ำ ในฤดูแล้งดิน และน้ำในหนองเค็มจัด ชาวบ้านขุดดินเกลือตามผิวดินรอบๆ หนองและนำน้ำในหนองมาผสม แล้วกรองเป็นน้ำเกลือเพื่อนำไปต้มเป็นเกลืออีกทีหนึ่ง ทำกันมาช้านานจนปรากฏมีโลกเนินที่เกิดจากการต้มเกลือทับถมเป็นเนินใหญ่ๆ อยู่โดยรอบ เนินบางเนินก็แลเห็นชัดเจนจากเศษภาชนะและภาชนะที่แตกหักเกิดขึ้นใหม่ แต่บางเนินก็พบภาชนะที่สัมพันธ์กับการฝังศพครั้งที่ 2 ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ประมาณ 2,000 กว่าปีลงมา จนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี โดยเฉพาะสมัยลพบุรีนั้นและเห็นจากเศษภาชนะดินเผาเคลือบสีน้ำตาลและสีเขียวอ่อน ซึ่งเป็นลักษณะเครื่องปั้นดินเผาแบบอย่างขอมอย่างแท้จริง นับว่าเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นการทำเกลืออย่างต่อเนื่องในสมัยโบราณ

แหล่งเกลือบ่อพันขัน ปัจจุบันไม่มีอีกแล้ว เพราะชาวบ้านและทางราชการได้ทำเขื่อนกันธารน้ำ ทำให้กลายเป็นอ่างเก็บน้ำไป แหล่งทำเกลือบ่อพันขันแห่งนี้ นับเป็นแหล่งทำเกลือโบราณที่มีชื่อเสียงมากที่สุดในภาคอีสาน เป็นแหล่งเกลือที่อยู่บนที่สูง กล่าว คือ ทางเหนือของที่ราบลุ่มอันเป็นบริเวณที่นครจำปาศัณธ์ตั้งอยู่เป็นที่สูง มีลำน้ำสายหนึ่งชื่อห้วยปลาเค้า ไหลมาแต่ทางตะวันออกเฉียงเหนือ มาสมทบกับลำน้ำเสียวซึ่งไหลผ่านไปทางตะวันออกของนครจำปาศัณธ์

ณ จุดที่ลำห้วยปลาเค้ามาสมทบกับลำน้ำเสียวนั้น อยู่ห่างจากเมืองนครจำปาศัณธ์ ประมาณ 1 กิโลเมตร ถ้าเดินตามขอบที่สูงไปตามลำห้วยปลาเค้าขึ้นไปทางเหนืออันเป็นบริเวณเหนือน้ำราว 1 กิโลเมตร ก็จะถึงบริเวณแอ่งใหญ่ที่เรียกว่า หนองพันขัน หรือ บ่อพันขัน

จากการสำรวจศึกษาชุดคันของ พจน์ เกื้อกูล นักโบราณคดีกรมศิลปากรที่สำรวจบ่อพันขัน ในช่วงก่อนปี พ.ศ.2518 มีบันทึกเกี่ยวกับการทำเกลือของชุมชนเกลือบ่อพันขัน ดังนี้

“...บ่อพันธั้นเป็นแหล่งเกลือสินเธาว์ที่มีความสำคัญมาแต่อดีตกาล อยู่ในเขตบ้านหญ้าหน่อง บ้านตาเณร และบ้านหนองคูณ ตำบลบ่อพันธั้น อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด....

ลักษณะของบ่อพันธั้นเป็นอ่างน้ำใหญ่ ที่มีพื้นที่ประมาณ 1,000 x 3,500 เมตร ลึกจากที่ราบ ประมาณ 12 เมตร สภาพภูมิประเทศทั่วไป เป็นพื้นที่ราบลุ่ม ป่าโปร่ง อุดมไปด้วยพันธุ์ไม้ สมัด ส่องฟ้า และพิพาน ซึ่งแก้พิษงูเห่าได้ชงดนัก

รอบๆบริเวณบ่อพันธั้น มีเนินดินใหญ่น้อยอยู่ทั่วไปประมาณ 10 กว่าแห่ง ภายในเนื้อที่ก้นบ่อ ยามแล้ง เมื่อน้ำจวนจะแลเห็นหินทรายสีขาวเป็นแนวยาวติดต่อกันเป็นพืด โผล่พ้นจากผิวดินอยู่ทั่วไป...

บ่อเกลือนี้ นับว่าเป็นแหล่งเกลือที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนล่าง ปัจจุบันมีความสำคัญต่อประชากรในเขตนั้นมาก ชาวบ้านใช้เป็นแหล่งเคี้ยวเกลือ ซึ่งจะเริ่มตั้งแต่ต้นเดือนมกราคม จนกระทั่งถึงต้นฤดูฝนราวปลายเดือนพฤษภาคมของทุกๆปี ฤดูฝนน้ำจะท่วมเต็มฝั่ง แลดูเว้งว่างคล้าย ทะเลสาบ ชาวบ้านในบริเวณนั้นได้จัดพิธีแข่งเรือ ซึ่งถือว่าเป็นงานประจำปี การแข่งเรือนี้ นับว่าเป็นงานที่สนุกสนานงานหนึ่งในภาคอีสาน เมื่อเสร็จจากงานนี้ก็เป็นระยะหาปลา บ่อพันธั้นในฤดูฝนนับว่าเป็นแหล่งที่มีปลาน้ำจืดชุกชุม ได้แก่ ปลาตุก ปลาช่อน และปลาหลด ฯลฯ ชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียงได้นำเอาไปทำปลาร้าและปลาแห้ง เพื่อเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนกับเครื่องปั้นดินเผาและเกลือสินเธาว์

หมู่บ้านที่ทำเครื่องปั้นดินเผา ได้แก่ บ้านโพนขาว บ้านหนองจาน และบ้านผือโปด ต่างก็นำเอาเครื่องปั้นดินเผามาแลกเปลี่ยนสินค้าดังกล่าวทุกกระยะ

เมื่อใกล้จะสิ้นฤดูฝน น้ำในบ่อพันธั้นจะเริ่มงวดลง พร้อมกับเป็นเวลาที่ปลาน้ำจืดเริ่มปลิกตัว ออกจากบ่อเกลือลงสู่ลำน้ำเสียวซึ่งเป็นลักษณะธรรมชาติของปลาอย่างหนึ่ง ที่รู้ว่าเมื่อน้ำในบ่องวดลง น้ำจะมีความเค็มจัดขึ้นทุกกระยะ จึงได้แสวงหาที่อยู่ใหม่ เมื่อน้ำงวดลงเต็มที่ราวปลายเดือนธันวาคม จะมีชาวบ้านจากบ้านดุกอิ่ง ในเขตอำเภอนมไพร เริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานชั่วคราวเพื่อหาแหล่งเคี้ยวเกลือสินเธาว์ ต่อจากนั้นจะมีชุมชนที่ว่างจากการเก็บเกี่ยวข้าวก็เริ่มทยอยเข้ามายังบริเวณบ่อพันธั้นเพื่อแสวงหาแหล่งเคี้ยวเกลือ บริเวณได้ดินก้นบ่อพันธั้นโดยทั่วไปคงจะมีแร่เกลือเป็นจำนวนมาก เพราะปรากฏว่ามีน้ำเกลือผุดขึ้นเสมอ ถึงแม้ว่าชาวบ้านจะตักน้ำเกลือไปเก็บไว้ยังบ่อเล็กๆที่เตรียมไว้ ก็ปรากฏว่าน้ำเกลื่อยังคงขึ้นมามาก ไม่เคยเหือดแห้งตลอดยามแล้ง บางแหล่งน้ำเกลือก็ถูกแดดเผาจนตกผลึกจะแลเห็นขาวโพลนอยู่ทั่วไป

ก่อนที่ชาวบ้านจะเริ่มทำการเคี้ยวเกลือที่บ่อพันขัน จะมีการประกอบพิธีกรรมจัดงานเลี้ยงเจ้าพ่อปูผ่าน ซึ่งชาวบ้านถือกันว่าเป็นเจ้าพ่อบ่อพันขัน บริเวณสถานที่จัดพิธีกรรมดังกล่าวนี้อยู่ริมแม่น้ำทางด้านทิศตะวันออกของบ่อเกลือ ที่นั่นชาวบ้านได้สร้างศาลไว้เพื่อเป็นที่สิงสถิตดวงวิญญาณเจ้าพ่อปูผ่าน และศาลเล็กอีกแห่งหนึ่งสำหรับเป็นที่จัดเครื่องเช่น ได้แก่ อาหาร สุรา พิธีกรรมแรกเริ่มในวันพุธแรกของเดือนสาม หรือเดือนกุมภาพันธ์ ของทุกปี ก่อนจะถึงพิธีกรรมวันหนึ่ง ชาวบ้านได้พร้อมใจกันทำความสะอาดบริเวณศาลและซ่อมแซมขึ้นใหม่ ชาวบ้านดังกล่าวนี้มาจากหลายๆหมู่บ้านในเขตตำบลบ่อพันขัน ซึ่งจะเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานชั่วคราวรอบๆบ่อพันขันยามแล้งเพื่อหาแหล่งต้มเกลือ

ปัจจัยที่สำคัญในการต้มเกลือก็คือ ฟืน ซึ่งต้องใช้เป็นจำนวนมาก ถ้าหากใครสะสมฟืนได้เป็นจำนวนมาก ก็มีโอกาสดำเกลือสินเธาว์เป็นจำนวนมากตามที่ต้องการ

พิธีกรรมจัดเลี้ยงเจ้าพ่อปูผ่านจะเริ่มขึ้นในเวลาเช้าวันพุธ ชาวบ้านจากหมู่บ้านต่างๆจะเริ่มทยอยเข้าสู่บริเวณศาล พร้อมใจกันจัดหาสิ่งของต่างๆเพื่อเซ่นบวงสรวง ได้แก่ สุรา ซึ่งชาวบ้านจัดทำกันเองเรียกว่าเหล้าขยหรือเหล้าป่าประเภทจุดไฟติด มีการฆ่าควายตัวผู้ 2 ตัว เขาแหลมตัวหนึ่ง เขาตุ๋(สัน)ตัวหนึ่งในบริเวณศาลเช้าวันนั้น พร้อมทั้ง หมู เป็ด ไก่และอาหารเช่นสรวงต่อเทวดา ต่อจากนั้นจะทำพิธีอัญเชิญดวงวิญญาณเจ้าพ่อปูผ่านมาเข้าทรงเพื่อรับเครื่องเช่นสังเวยที่จัดเตรียมเอาไว้ ตลอดระยะเวลาที่เข้าทรงจะมีการซักถามเรื่องต่างๆ ส่วนมากจะเกี่ยวกับเรื่องดินฟ้าอากาศ เช่น ฝนจะตกต้องตามฤดูกาลหรือไม่ การเคี้ยวเกลือสินเธาว์จะเหตุขัดข้องหรือมีอุปสรรคอย่างไร

หลังจากที่เจ้าพ่อปูผ่านมารับเครื่องสังเวยเสร็จแล้ว ชาวบ้านก็จะรับประทานอาหารเที่ยงร่วมกัน วันพิธีกรรมดังกล่าวนี้เป็นเวลาที่ชาวบ้านได้พักผ่อนและหยุดกิจการงานชั่วคราว ถือว่าเป็นพิธีกรรมที่สืบเนื่องมาจากสมัยโบราณที่ยังคงถือปฏิบัติเป็นประจำทุกปีมิได้ขาด

การเคี้ยวเกลือสินเธาว์ยามแล้ง นับว่าเป็นอาชีพหลักอย่างหนึ่งของชุมชนในดินนั้น เมื่อน้ำในบ่อพันขันงวดลงแล้ว จะเริ่มเคี้ยวจัดทุกระยะ บางแห่งก็ถูกแดดเผาตกลึกเกลือ แลเห็นขาวโพลนอยู่โดยรอบ เริ่มแรกที่เคี้ยวชาวบ้านจะวิดน้ำรวมกันไว้ในแหล่งเดียวกันในบ่อเล็กๆ ซึ่งได้เตรียมไว้ขังน้ำเกลือเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพื่อให้ น้ำตกตะกอนและเคี้ยวจัดยิ่งขึ้น

บ่อเล็กที่ขุดไว้เป็นที่กักเก็บน้ำเกลือมีขนาดพื้นที่ 1 x 2 x 1 เมตร ผสมดินเหนียวและทรายละเอียด บางครั้งชาวบ้านที่ต้องการเกลือสินเธาว์ที่มีความสะอาดก็จะใช้วิธีกลั่นน้ำเกลือ โดยใช้ท่อนซุงเป็นรางน้ำปิดหัวท้ายด้วยดินเหนียว เจาะรูเล็กๆใต้พื้นราง ในรางใส่ทรายละเอียดพอประมาณ แล้วใส่

น้ำเกลือให้เต็มราง ใช้ไม้ไผ่ทำรางรองรับน้ำเกลือที่กลั่นเก็บไว้ในบ่อเล็กที่เตรียมไว้ดังกล่าว บางครั้งชาวบ้านก็จะเก็บเอาเกลือที่ตกผลึกแล้วมาผสมกับน้ำเกลือในบ่อ เพื่อให้มีความเข้มข้น

จากนี้ก็เป็นระยะเวลาเลี้ยงเกลือสินเธาว์ โดยใช้น้ำในบ่อเล็กที่เตรียมไว้ซึ่งทิ้งไว้ให้ตกตะกอนประมาณ 2-3 วัน น้ำที่ใช้เลี้ยงเกลือนี้เป็นน้ำที่ใสสะอาดจริงๆเพราะทำการกลั่นแล้ว

ภาชนะที่ใช้เลี้ยงเกลือเดี่ยวนี้นิยมใช้สังกะสีทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลึกประมาณ 15-20 เซนติเมตร ผิวนอกกระทะใช้ดินเหนียวโบก เกลือที่เคี่ยวจนแห้งจะมีลักษณะสีเขียวสะอาด ใช้ประกอบอาหารได้ทันที

ระยะที่ชาวบ้านเลี้ยงเกลืออยู่นี้ จะมีชาวบ้านจากหมู่บ้านต่างๆนำเอาสินค้าที่ตนมีอยู่มาแลกเปลี่ยน เช่น เครื่องปั้นดินเผา และสิ่งอื่นๆ รวมทั้งพ่อค้าคนกลางที่ซื้อทีละมากๆด้วย เป็นการช่วยให้เศรษฐกิจดีขึ้น บ่อพั่นชั้นระยะนี้จะเต็มไปด้วยผู้คนจากถิ่นต่างๆรวมทั้งชาวต่างประเทศที่มีความสนใจเกี่ยวกับการทำเกลือสินเธาว์

ประชากรในถิ่นอีสาน นิยมใช้เกลือสินเธาว์ในการปรุงอาหารมากกว่าเกลือทะเล อาจเป็นเพราะมีคุณภาพดีกว่า

จุดประสงค์ในการสำรวจบ่อพั่นชั้นนี้ เพื่อการค้นหาร่องรอยของชุมชนโบราณว่ารู้จักนำเอาเกลือสินเธาว์มาใช้ตั้งแต่เมื่อใด ซึ่งนับว่ามีความสำคัญด้านมานุษยวิทยา รวมทั้งศึกษากิจกรรมวิถีในการเลี้ยงเกลือ ซึ่งเราจะได้รู้โดยการขุดหลุมทดสอบดูเป็นแห่งๆในบริเวณริมฝั่งบ่อพั่นชั้น

การขุดค้นหาร่องรอยดังกล่าว ได้กระทำอย่างละเอียด โดยขุดลอกดินออกทีละชั้นในพื้นที่ 2x4 เมตร และศึกษาชั้นดินไปทุกระยะ พร้อมกับการเก็บหลักฐานๆซึ่งได้แก่ เศษภาชนะดินเผา อิฐ และถ่านไฟ เพื่อใช้ในการหาอายุโดยกรรมวิธีทางวิทยาศาสตร์ การตรวจสอบชั้นดินนี้ได้ทำการขุดจนกระทั่งถึงพื้นดินธรรมชาติ ไม่ปรากฏร่องรอยของชุมชนโบราณอาศัยอยู่ในบริเวณชั้นดินที่ 18 ซึ่งลึกจากผิวดินประมาณ 5.4 เมตร และชั้นดินที่ 6 ซึ่งลึกจากผิวดินประมาณ 4.7 เมตร

ในพื้นที่แต่ละหลุม ได้พบหลักฐานที่สำคัญตั้งแต่ระดับดินเหนือพื้นดินธรรมชาติขึ้นมาจนถึงบริเวณชั้นดินที่ 15 และชั้นดินที่ 5 ของแต่ละหลุม พื้นที่ดังกล่าวนี้พบพื้นดินที่ขุดเป็นแอ่ง และหลุมขนาดใหญ่ รวมทั้งเศษเครื่องปั้นดินเผาสีดำค่อนข้างหนาเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่าเป็นแหล่งชุมชนที่สำคัญที่ชุมชนสมัยโบราณใช้เลี้ยงเกลือ คงอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา...”

วิถีคนต้มเกลือบ่อพันขัน

จากบันทึกทางวิชาการที่นำเสนอดังกล่าว ส่วนหนึ่งเป็นการยืนยันว่าบ่อพันขันเป็นชุมชนโบราณที่มีการทำเกลือกันมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ลงมา และมีการทำเกลืออย่างต่อเนื่องเรื่อยมา จนกระทั่งมีการสร้างฝายกั้นลำน้ำในปี 2524 การต้มเกลืออย่างเป็นทางการในบริเวณบ่อพันขัน จึงค่อยๆ เลือนหายไป และในปัจจุบันยังคงมีการต้มเกลืออยู่ที่บ่อน้อยทางด้านทิศใต้บ่อพันขันเท่านั้น หากแต่ไม่ถึงระดับเป็นอุตสาหกรรมอย่างที่เคยทำที่บ่อพันขัน

อีกส่วนหนึ่งที่ช่วยให้มองเห็นภาพวิถีชีวิตคนต้มเกลือบ่อพันขันได้ คือ บันทึกการสำรวจของ นายพจน์ เกื้อกุล ที่ศึกษาและบันทึกเอาไว้อย่างน้อยที่สุดก่อนปี 2518 หมายความว่า เป็นวิถีเดิมของคนต้มเกลือก่อนการสร้างฝายกั้นน้ำเพียง 6-7 ปี ยังคงสืบเนื่องทางภูมิปัญญาจากบรรพบุรุษมิได้ขาด การดำเนินการศึกษาวิจัยของทีมงานวิจัยบ่อพันขันเกี่ยวกับเรื่องวิถีชีวิตคนต้มเกลือที่อยู่รอบบ่อ 9 หมู่บ้านตามที่เสนอในเบื้องต้นนั้น จะสอดคล้องกับการศึกษาของ นายพจน์ เกื้อกุล การศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ดังต่อไปนี้

กระบวนการทำเกลือ

เก็บฟืน

การทำเกลือที่บ่อพันขันในอดีตเมื่อเก็บเกี่ยวข้าวเรียบร้อยแล้ว ผู้หญิงแต่ละครอบครัวจะลงบ่อขุด จี๊ทา หรือดินเกลือเตรียมต้มเกลือ ส่วนผู้ชายจะไปเตรียมฟืน เริ่มเตรียมการตั้งแต่เดือนสิบสอง (เดือนพฤศจิกายน) ชาวบ้านที่เก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้วเตรียมฟืนสำหรับต้มเกลือ ฟืนนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการต้มเกลือเพราะในปีหนึ่งๆ คนต้มเกลือจะได้ปริมาณเกลือมากหรือน้อยจะขึ้นอยู่กับปริมาณฟืนที่เก็บหามาได้เช่นกัน ไม้ที่นิยมนำมาต้มเกลือ ได้แก่ จำพวกไม้เนื้อแข็งให้ความร้อนสูง ไม้จิกเต็งรัง พะยอม ตัวดังนั้นผู้ชายของแต่ละครอบครัวต้องใช้วัวเทียมเกวียนออกไปตัดฟืนยังแหล่งไม้ที่อยู่ในพื้นที่ซึ่งป่าไม้ที่คนต้มเกลือไปตัดฟืนมีทั้งแหล่งที่อยู่ใกล้บ่อพันขันและแหล่งที่อยู่ไกลออกไปดังนี้

- ป่าหนองหลักด่าน เป็นป่าไม้ที่อยู่ใกล้บ่อพันขันมากที่สุด คือ ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ห่างจากแหล่งทำเกลือประมาณ 1 กิโลเมตร ป่าหนองหลักด่านที่มีพื้นที่ป่าประมาณ 2,220 ไร่

-ป่าโคกเปิดค่า เป็นป่าที่อยู่ในเขต ต.คู่อิ่ง อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด เป็นพื้นที่รอยต่อกับบ่อพัน
ชัน พื้นที่ป่าตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกบ่อพันชันห่างออกไปประมาณ 8 กิโลเมตร เป็นป่าที่ชาวบ้านไป
ตัดฟืนต้มเกลืออย่างเข้มข้นที่สุด

- ป่าดงกู่กันธนาม อยู่ในเขต อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด ตั้งอยู่ทิศใต้บ่อพันชันห่างออกไป
ประมาณ 12 กิโลเมตร

การตัดฟืนจะขึ้นอยู่กับว่าชุมชนใดอยู่ใกล้ป่าผืนใดก็จะไปตัดฟืนจากป่าผืนนั้น บ้านดงเย็น บ้าน
ขมิ้น บ้านโตน จะไปตัดฟืนที่โคกเปิดค่า บ้านหนองคูณ หนองคูม ตาเณร ตำแย หนองมะเหียะ หล้า
หนองจะตัดฟืนที่ป่าหนองหลักด่าน แต่ด้วยการที่ต้มเกลือในแต่ละปีต้องใช้ฟืนเป็นจำนวนมากมหาศาลซึ่ง
หากคำนวณสัดส่วนของฟืนหนึ่งเล่มเกวียนต่อปริมาณเกลือที่ได้ฟืนหนึ่งเล่มเกวียนสามารถเกี่ยวน้ำเกลือ
ให้ตกผลึกได้ประมาณ 40 กิโลกรัม การต้มเกลือของแต่ละครอบครัวเฉลี่ยต่อรอบปีจะได้เกลือ
ประมาณ 300หมื่น (การคำนวณน้ำหนักเกลือคำนวณเป็นหมื่น 1 หมื่น = 12 กิโลกรัม ดังนั้นในหนึ่ง
รอบปีจึงได้เกลือเท่ากับ 12 กก. x 300 หมื่น เท่ากับ 3,600 กิโลกรัมหรือ 3.6 ตัน/ครอบครัว)
เพราะฉะนั้นการใช้ฟืนของแต่ละครอบครัวจึงเท่ากับ 3,600 กิโลกรัม/40 กิโลกรัม หรือ ประมาณกว่า
90 เล่มเกวียน มีการประมาณการว่าจำนวนครอบครัวที่ต้มเกลือในบ่อพันชันมีไม่น้อยกว่า 300
ครอบครัวต่อรอบปี

ด้วยจำนวนคนที่มากมายเช่นนี้ มีการทำเกลือตลอดทั้งวันทั้งคืนจนผู้เฒ่าที่วัยเจ็ดสิบปีขึ้นไป
หลายคนทบทวนความทรงจำแล้วเล่าให้ฟังว่า “ตอนกลางวันไม่น่าดูเท่าไหนมันร้อน แต่พอตอน
กลางคืนจะเป็นอีกภาพหนึ่งหากมองจากโนนบ้านหล้าหนองลงไปบ่อ จะเห็นมีแต่หลังไฟจากเตาต้ม
เกลือระยิบระยับอยู่ทั่วทั้งบ่อตลอด 3-4 เดือนไม่มีวันหยุดจนเหมือนกับเวลาที่เราเข้าไปในกรุงเทพฯ ใน
ทุกวันนี้ที่ไม่เคยหลับทั้งคืน คนในบ่อระหว่างที่เฝ้าเตาก็จะได้คุยสังสรรค์กันใครมีเหล้าก็เอามานั่งกินกัน
อยู่อย่างนั้น”

เมื่อมีการต้มที่เข้มข้นอย่างที่รับทราบจากคำบอกเล่าดังกล่าว ทำให้ไม่นานฟืนแหล่งที่อยู่ใกล้
เริ่มลดลง คนต้มเกลือจึงต้องหาฟืนแหล่งที่อยู่ไกลออกไป ซึ่งแหล่งฟืนอีกแหล่งหนึ่งที่ต้องเทียมเกวียน
ออกไปตัด คือ ป่าดงกู่กันธนามอยู่ในเขตอำเภอโพนทราย ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางด้านทิศใต้บ่อพันชัน
ประมาณ 12 กิโลเมตร หากมีพรรคพวกที่ไปตัดด้วยกันได้ฟืนยังไม่เต็มเล่มเกวียนก็จะช่วยกันตัดให้เต็ม
ทุกเล่มแล้วกลับพร้อมกัน

ในช่วงก่อนหน้าที่จะมีการสร้างฝายกั้นน้ำบ่อพันขัน พื้นซึ่งเป็นปัจจัยหลักเริ่มเก็บหาซากชิ้นเห็ดมาจากคนต้มเกลือมีจำนวนมาก แต่ละครอบครัวก็ใช้พื้นที่ประมาณมาก คือ หากคำนวณจากคนต้มเกลืออย่างน้อย 300 ครอบครัว แต่ละครอบครัวใช้พื้นที่รอบปีละ 90 ไร่ หมายความว่าคนต้มเกลือที่บ่อพันขันในระยะเวลา 3-4 เดือน ต้องใช้พื้นที่อย่างน้อย 27,000 ไร่ หมายความว่าไม่เพียงพอกับความต้องการและหมดไปในที่สุด วิฤตนี้กระทบทั้งกับคนต้มเกลือ ไร่ที่ไม่ดีลดลงอย่างรวดเร็วและเจ้าของไร่ตัวไร่ไปขายนารอบป่าทั้งสามแหล่ง เพราะคนต้มเกลือบางคนขโมยไร่ที่มีเจ้าของหรือหนักไปกว่านั้น มีการขโมยเสาทำไร่ของเจ้าของที่ไร่ตัวไร่ไปขายนามาต้มเกลือ จนทำให้ภาครัฐต้องสร้างฝายกั้นน้ำบ่อพันขันเพื่อแก้ปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อต้มเกลือ แต่จากการก่อสร้างดังกล่าวก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญต่อชีวิตชุมชนรายรอบบ่อและที่สำคัญที่สุดคือ “วิธีการต้มเกลือที่สืบทอดมานับสหัสวรรษกำลังจะสาบสูญไป”

ลงบ่อสร้างโรงงานเกลือขนาดเล็ก

พื้นที่เตรียมช่วงแรกจะถูกทยอยขุดบ่อในช่วงเดือนยี่(มกราคม)ในระหว่างนั้นเองคนต้มเกลือจะเตรียมที่พัก สร้างตบหรือเพิงพักชั่วคราวระหว่างต้มเกลือของครอบครัวตัวเอง ตบสร้างจากไม้และมุงด้วยหญ้าคา จากนั้นก็เตรียมบ่อพักน้ำเกลือ บ่อพักนี้จะขุดขนาด 1 x 1 x 1.50 เมตร เมื่อขุดแล้วจะโบกไม้ให้น้ำเกลือซึมออกนอกบ่อ กรรมวิธีนี้เป็นภูมิปัญญาของคนต้มเกลือ โดยจะใช้เปลือกไม้ชนิดหนึ่งชื่อ โปง เปลือกโปง นำมาตากแดดให้แห้งแล้วบดร่อนให้ละเอียดนำไปผสมกับดินจอมปลวกและน้ำ ผงจากเปลือกโปงนี้เมื่อผสมกับน้ำจะเป็นยางเหนียวเรียกว่า “ยางโปง” คนต้มเกลือจะนำส่วนผสมนี้ไปกั้นตามผิวภายในบ่อ สามารถป้องกันการซึมของน้ำเกลือได้เป็นอย่างดี

ดินเกลือและน้ำเกลือ

กรรมวิธีการทำเกลือสินเธาว์จะแตกต่างจากเกลือสมุทรอย่างเห็นได้ชัดตรงที่ เกลือสมุทร คือ “เกลือตาก” ส่วนเกลือสินเธาว์ คือ “เกลือต้ม” และที่บ่อพันขันก็เช่นเดียวกันเกลือที่ได้นั้นจะมาจากการต้มเกลือที่ผ่านกระบวนการกรองและวัดความเค็มว่าเค็มได้ที่แล้ว ในกระบวนการทำน้ำเกลือของคนต้มเกลือบ่อพันขันมีสองรูปแบบ คือ

เกลือที่ได้จากการกรองดินเกลือ ขี้ตา หรือ ดินเกลือ เป็นสำเกลือดิบที่ผุดขึ้นบนผิวดินและลานหินหลังช่วงที่น้ำในบ่อผันชั้นจวดลงในช่วงเดือนพฤศจิกายน การเก็บขี้ตาส่วนมากจะเป็นผู้หญิงเป็นผู้ทำ โดยใช้คทาขุดสำเกลือดังกล่าว เอาเฉพาะส่วนที่ผุดขึ้นเหนือผิวดิน รวมกันเป็นกองๆ ขี้ตาจะต้องนำไปผสมกับน้ำในฮางเกลือเพื่อกรองและทดสอบความเค็มก่อนจึงจะนำไปต้มได้

น้ำเกลือที่ได้จากการวิดน้ำทะเลลานหินเกลือ ในช่วงที่น้ำในบ่อจวดจัดน้ำส่วนใหญ่จะแห้งขดลง แต่จะยังมีแอ่งน้ำเล็กๆกลางบ่อเป็นน้ำผุด มีน้ำจืดผุดอยู่ตลอดฤดูแล้งคนต้มเกลือจะอาศัยน้ำจากแอ่งนี้ในการทำน้ำเกลือ วิธีการนี้คนต้มเกลือจะสร้างคันดินเล็กๆเป็นแปลงของแต่ละครอบครัวคล้ายแปลงนา เรียกว่า นาเกลือ ลานหินกันบ่อผันชั้นเป็นลานหินเกลือ คนต้มเกลือจะวิดน้ำจากแอ่งเข้าแปลงนาของตนเองจากนั้นรอให้ตกตะกอน 2-3 วัน น้ำที่ชะกับหินเกลือจะตกตะกอนเป็นน้ำเกลือ คนต้มเกลือจะนำน้ำเกลือไปทดสอบความเค็มหากเค็มได้ที่สามารถนำไปต้มเกลือได้เลยแต่หากพบว่ายังกร่อยอยู่จะถูกลำกลับมาเกลือ นำมาผสมกับผลึกเกลือกว่นให้ละลายและปล่อยทิ้งเอาไว้ให้ตกตะกอนจนกว่าจะผ่านการทดสอบความเค็มจึงจะนำไปต้มต่อไป

ตั้งเตา

เมื่อเตรียมบ่อเรียบร้อยแล้วขั้นต่อไป คือ การตั้งเตาต้มเคี้ยวเกลือ ขั้นตอนนี้เป็นส่วนสำคัญที่สุดส่วนหนึ่งในการต้มเกลือ คนต้มเกลือจะมีวิธีการที่ผ่านการทดลอง ค้นหา จนได้วิธีการตั้งเตาที่เหมาะสมการเคี้ยวเกลือให้ตกผลึกได้อย่างหมดจดและไม่เสียฟืนมาก หากตั้งเตาผิดรูปจะทำให้เสียฟืนมากและเกลือที่ได้จะเป็นสีดำและแดงไม่ขาวสะอาด คนต้มเกลือต้องทุบและตั้งเตาใหม่

ส่วนผสมในการขึ้นเตาได้แก่ ดินจอมปลวกผสมกับเกลบและฟางคลุกเคล้าด้วยน้ำใช้ทำย่ำให้เข้ากัน(คล้ายการผสมปูน) จากนั้นนำไปปั้นขึ้นรูปเตา ตัวเตาจะขุดหลุมลงไปดินส่วนปากเตาขุดลึกลงไปประมาณ 45 เซนติเมตร ส่วนท้ายเตาขุดให้ลึกกว่าเล็กน้อย เหตุที่ท้ายเตาต้องลึกกว่าปากเตาผู้ที่เคยปั้นเตาอธิบายว่า ไฟจะวิ่งได้ทั่วทั้งเตาทำให้เกลือที่เกี่ยวข้องตกผลึกพร้อมกัน ความกว้างของเตาใช้กำมือคำนวณ กล่าวคือ ผู้ปั้นเตาแต่ละคนจะใช้มือเป็นตัวคำนวณความกว้างของเตา กำมือแล้ววางเรียงกำมือขวาไปซ้ายวางต่อกันประมาณ 3-5 กำมือ หรือกว้างประมาณ 60 เซนติเมตร ความยาวประมาณ 1 เมตรเป็นอันพอดีเพราะผ่านการทดลองและสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ

จากนั้นปั่นส่วนบนของเตาโดยใช้ส่วนผสมที่ย่ำไว้ในตอนแรก ขอบเตาปั่นให้สูงขึ้นจากดินประมาณ 30 เซนติเมตร ความกว้างตามแนวที่กำหนดในตอนจุด คือ ยาวพอดีสำหรับตั้งเรียงเตาดัม 5 ใบสองแถว เมื่อปั่นตัวเตาเรียบร้อยแล้วจะปั่นหมอนรองหม้อเป็นแท่ง กลมยาว เท่ากับขนาดของเตา หมอนรองนี้ สำหรับกั้นกลางระหว่างหม้อดินแต่ละใบไม่ให้กระทบกัน ทั้งเตาและหมอนรองต้องปล่อยทิ้งไว้ให้แห้งสนิทก่อนจึงดัมได้เกลี้ยงได้ซึ่งปกติทิ้งไว้ 2-3 วัน

เตรียมหม้อดัมเกลี้ยง

หม้อดัมเกลี้ยงที่ใช้ในบ่อพั่นจัน มี 2 ประเภท แบ่งตามคุณสมบัติของเกลี้ยงที่จะได้ ดังนี้

เกลี้ยงโบง ใช้หม้อดินที่ปั่นขึ้นสำหรับดัมเกลี้ยงชนิด โดยเฉพาะลักษณะมองหม้อดินนี้จะเป็นหม้อทรงรีรูปไข่ขนาดกว้าง 8 นิ้ว สูง 12 นิ้ว ไม่มีฝาปิด หม้อดินนี้จะเป็นหม้อที่ซื้อจากบ้านหนองจาน อำเภอสวรรคภูมิ หม้อที่ซื้อมาใหม่จะนำไปดัมเกลี้ยงทันทีไม่ได้ เพราะมีความพรุนสูง จะต้องนำ “น้ำส้ม” หรือน้ำเกลี้ยงที่เคยผ่านการดัมมาแล้วมาชโลมผิวด้านในหม้อจนทั่ว จากนั้นนำหม้อไปดัมด้วยไฟอ่อนๆ คลึงให้น้ำส้มวิ่งกระจายจนทั่วทั้งหม้อ ขั้นตอนนี้ชาวบ้านเรียกว่า “การอุ่นหม้อ” หม้อทุกใบจะต้องผ่านกรรมวิธีนี้ก่อนจึงจะใช้ดัมเกลี้ยงได้

คุณสมบัติของเกลี้ยงที่ได้จากการดัมด้วยหม้อดินนี้เหมือนเกลี้ยงที่ตกผลึกขนาดใหญ่ ส่วนที่อยู่บนปากหม้อหลังตกผลึก เรียกว่า “เกลี้ยงโบง” เมื่อเติวเกลี้ยงได้แล้วหม้อชุดเดิมจะถูกเติมน้ำเกลี้ยงแล้วดัมอีกหลายครั้งสุดท้ายของการใช้หม้อชุดนั้นที่หม้อดินจะมีเกลี้ยง จะมีผลึกเกลี้ยงแข็งตามรูปทรงมองเห็นหม้อ เกลี้ยงส่วนนี้จะเรียกว่า “เกลี้ยงดาน” คนดัมเกลี้ยงจะทุบหม้อดัมเกลี้ยงนี้เพื่อเอาเกลี้ยงดาน จากนั้นจะนำไปขายให้แม่ลูกอ่อนกินกับข้าวเหนียวร้อนๆ เพราะมีกลิ่นหอมจากการเผาทำให้อร่อยอีกทั้งยังไม่ฝิดกะบูร[ฝิดลำแดง]อีกด้วย

การดัมเกลี้ยงจนได้เกลี้ยงแต่ละเตาใช้เวลา 3-4 ชั่วโมง การดัมเกลี้ยง เรียกว่า หนึ่งไฟ หม้อที่ใช้ดัมแต่ละชุดประมาณ 8-10 ใบและการดัมแบบนี้ 1 รอบปี <ก.พ-พ.ค> และใช้หม้อดินประมาณ 3 ชุดหรือ 30 ใบเป็นอย่างน้อย

เกลือขาว การต้มเกลือขาวหรือเกลือสินเธาว์ที่ใช้ประกอบอาหารได้ทันทีนั้น การต้มเกลือขาวจะใช้กระทะเหล็กขนาดใหญ่ หรือบางคนก็ใช้สังกะสีแผ่นเรียบนำมาขึ้นรูปเป็นหม้อต้มเกลือ กระทะใบใหญ่นำไปต้มเคี้ยวเกลือได้เลยแต่สังกะสีแผ่นเรียบต้องนำขึ้นรูปก่อนโดยทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้างและยาวตามขนาดของเตา ความลึกของหม้อสังกะสี ประมาณ 10-15 ซม. ขอบปากหม้อใช้ไม้ประกอบให้พอดีกับขอบเตาจากนั้นใช้ดินเหนียวโบกทั่วขอบเพื่อป้องกันไฟ หม้อต้มเกลือที่ใช้กระทะหรือสังกะสีแผ่นเรียบทำนี้จะใช้ต้มเคี้ยวเกลือได้ตลอดจนสิ้นสุดช่วงการต้มเกลือไม่ต้องเปลี่ยนบ่อยๆเหมือนหม้อดินคนต้มเกลือจึงนิยมหม้อสังกะสีมากกว่าหม้อดินและยังใช้เรื่อยมากระทั่งปัจจุบัน

ทำฮางเกลือ

จะว่าง่ายฮางเกลือก็คือ เครื่องกรองน้ำเกลือก่อนจะนำไปต้มนั่นเอง ฮางเกลือนี้จะใช้ท่อนซุงทั้งต้นมาขุดเป็นร่องช่วงกลางคงเหลือเนื้อไม้ปิดส่วนหัวและท้ายไม่ให้ดินเกลือทะลักออก หรือจะให้ง่ายกว่านั้นคนต้มเกลือจะใช้ต้นไม้ที่เป็นโพรงอยู่แล้วนำมาทำฮางเกลือ ใช้ดินเหนียวโบกปิดหัวท้ายของต้นไม้ ส่วนกลางฮาง ด้านล่างเจาะรูขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 1 นิ้ว สอดกระบอกลูกไม้ไผ่กลวงเล็กปลายด้านที่โผล่เข้ามาให้แหลมจากนั้นนำมาตั้งยกขาตั้งสูงจากพื้นประมาณ 50 เซนติเมตร

เมื่อยกฮางเกลือเรียบร้อยแล้ว นำกะละมังหรือภาชนะรองน้ำให้เป็นรู 4-5 รู คว่ำปิดส่วนที่เจาะรู นำเกลือ หรือใช้ใบไม้แห้งหรือเศษดอกกวาดทับลงบนกะละมังเพื่อเป็นตัวกรองน้ำเกลือจากนั้นนำจีทาหรือดินเกลือใส่ลงในฮาง 10-12 ปี๊บ ขณะเคียวกันด้านล่างฮางจะใช้ไม้ไผ่ผ่าครึ่งเขี่ยปล้องให้ทะลุเป็นรางรองน้ำเกลือ เรียบร้อยแล้วเติมน้ำในฮาง ประมาณ 7 ปี๊บ น้ำเกลือจะไหลลงกลางร่องกรองน้ำผ่านรางไม้ไผ่ด้านล่างลงสู่ภาชนะรอง ซึ่งในขั้นตอนนี้จะได้น้ำเกลือที่รอทดสอบความเค็มก่อนนำต้มเคี้ยวเกลือต่อไป

ลูกดิ่งวัดความเค็ม

น้ำเกลือที่กรองด้วยฮางเกลือแล้วจะถูกนำไปเก็บในบ่อที่โบกด้วยยางโปงเอาไว้ ในตอนแรกเพื่อให้ตกตะกอนและเค็มจัดยิ่งขึ้น น้ำเกลือที่ได้จากบ่อพักนี้ก่อนนำไปต้มจะถูกทดสอบความเข้มข้นก่อน ซึ่งการทดสอบคนต้มเกลือจะใช้ครั้ง นำไปหลอมด้วยความร้อนแล้วขึ้นรูปเป็นลูกดิ่ง จากนั้นนำเมล็ดข้าวสารวางเรียงส่วนหัว จำนวน 10 เมล็ด ส่วนท้ายลูกดิ่งครึ่งเจ้าเป็นหัวร้อยเชือก

วิธีการทดสอบความเข้มข้นจะโยนลูกดิ่งลงไปใต้น้ำเกลือแล้วใช้การสังเกต คือ หากลูกดิ่งครั้ง
ลอยแสดงว่าน้ำเกลือมีความเข้มข้นมากแล้วสามารถนำไปต้มเกลือได้เลยแต่หากลูกดิ่งจมลงก้นบ่อแสดง
ว่าน้ำเกลือบ่อนั้นยังไม่เข้มข้นพอที่จะนำไปต้มเกลือได้ จะต้องนำผลึกเกลือจากบ่ออื่นมาเติมให้เข้มข้น
หรือไม่ก็ต้องรอให้ตกตะกอนต่อไปอีกประมาณ 2-3 วัน และในระหว่างนั้นทดสอบด้วยวิธีการเดิมเป็น
ระยะจนกว่าจะเข้มข้นตามต้องการ

การทดสอบความเข้มข้นนี้ในช่วงต่อมามีคนต้มเกลือ บางคนใช้ไข่ดิบเป็นสิ่งที่ทดสอบโดยใช้
วิธีการเดียวกัน แต่ทว่าแม้คนต้มเกลือจะได้น้ำเกลือเข้มข้นที่พร้อมจะต้มแล้ว จะยังลงมือต้มเกลือเลย
ทันทีไม่ได้ จะต้องรอนกว่าจะถึงวันพุธแรกของเดือนสาม ซึ่งเป็นวัน “เลี้ยงลงบ่อ” เจ้าพ่อปู่ผ่านเสียก่อน

ชอมเกลือ

ชอมเกลือ คือ โรงเรือนเก็บเกลือสินเธาว์ที่ต้มเรียบร้อยแล้ว คนต้มเกลือทุกคนต้องทำชอมเกลือ
นี้เอาไว้สำหรับเก็บเกลือก่อนขาย ชอมเกลือจะสร้างที่ริมฝั่งบ่อหรือใกล้กับทางลงบ่อเป็นการสะดวกใน
เวลาซื้อขายแลกเปลี่ยนเกลือกับนายฮ้อย ชอมเกลือใช้ไม้เนื้อแข็งทำโครง มุงหลังคา ปิดผาผ้าด้านข้างและปู
พื้นด้วยไผ่ขี้ยา[หญ้าคาเกี่ยวตากแห้งแล้วขัดสานเข้ากับกิ่งไม้ใช้ทำหลังคากระท่อม มีความทนทาน] การ
ใช้หญ้าคาปูพื้นเป็นการป้องกันการซึมของเกลือ ไม่ให้เกลือเสียหาย

เลี้ยงลง “เจ้าปู่ผ่าน”

“แม่นเจ้าลิมน้ำเกลือ มีพื้นหลายปานได้กะตาม ขึ้นป้นเลี้ยงเจ้าปู่ เจ้ากะต้มเกลือปได้ มันลั้ม
พ่อแม่พาเฮ็ดมาจั่งสัน ให้เลี้ยงแล้วจั่งแฮก แฮกไว้ก่อน ไผลัดต้มเลยกะต้ม บ่ต้มมือนี มื้อลุนจั่งต้มกะได้”
เป็นคำกล่าวของผู้เฒ่าบ่อพันขันหลายท่านที่เคยผ่านพิธีกรรมนี้มาก่อน กล่าวถึงความเคารพ ความศรัทธา
และการปฏิบัติต่อเจ้าพ่อปู่ผ่าน สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชุมชนรายรอบบ่อและคนต้มเกลือให้ความเคารพ ซึ่งมีศาล
ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้บ่อพันขัน

ก่อนจะลงมือต้มเกลือคนต้มเกลือ ทุกคนจะต้องมาร่วมกันทำพิธีเลี้ยงลงบ่อ เพราะเชื่อร่วมกันว่า
หากไม่เลี้ยงแล้วการต้มเกลือในปีนั้นจะมีแต่อุปสรรค หรือได้เกลือไม่มากตามต้องการ ซึ่งพิธีกรรมนี้จะ
ทำในวันพุธแรกของเดือนสาม(กุมภาพันธ์) การเลี้ยงในอดีตเป็นพิธีกรรมที่ยิ่งใหญ่ พิธีจะเริ่มตั้งแต่เช้า

ชาวบ้านจากหมู่บ้านต่างๆจะเริ่มทยอยมารวมตัวกันที่บริเวณศาลเจ้าพ่อ มาพร้อมกับสิ่งของเพื่อการบวงสรวง ได้แก่ เหล้าป่าต้มเอง หมู เป็ด ไก่ และใบหญ้ามียอดติด 3 ยอด ในวันนี้จะมีการฆ่าควายเช่นเจ้าพ่อด้วย จำนวนสองตัว เป็นควายตัวผู้ทั้งคู่ ตัวหนึ่งเขายาว อีกตัวหนึ่งเขาตู(เขาสั้น) พิธีกรรมนี้มีเฒ่ากันจำเป็นเจ้าพิธี เมื่อเจ้าพิธีถวายอาหารและของเซ่นไหว้แล้วจะกล่าวเชิญเจ้าพ่อลงมาประทับร่างทรงเพื่อรับการบวงสรวงและให้ชาวบ้านซักถามเรื่องราวต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับดิน ฟ้า อากาศ เช่นฝนจะตกต้องตามฤดูกาลหรือไม่ หรือการดั้นเกลือจะมีอุปสรรคหรือไม่ เป็นต้น

เมื่อพิธีกรรมเสร็จเรียบร้อยแล้ว ชาวบ้านจะรับประทานอาหารเที่ยงร่วมกัน คั้นต้มเกลือคนใดที่พร้อมแล้วก็สามารถดั้นเกลือในบ่อนั้นได้เลยหรือหากใครยังไม่พร้อมก็จะพักผ่อนก่อนหลังจากที่เตรียมการดั้นเกลือมาหลายวัน

อนึ่งนอกจากการเลี้ยงลงบ่อแล้วเมื่อหมดฤดูกาลดั้นเกลือก่อนหยุดกิจกรรมการดั้นเกลือและขึ้นจากบ่อพ้นขึ้น ในวันพุธแรกของเดือนหกคนดั้นเกลือจะทำพิธีเลี้ยงเจ้าพ่ออีกครั้งหนึ่ง รูปแบบพิธีกรรมเหมือนกันกับการเลี้ยงช่วงเดือนสาม แต่ในครั้งนี่เลี้ยงเพื่อขอบคุณเจ้าปู่ผ่านที่ให้ผลผลิตเกลือเป็นจำนวนมาก การเลี้ยงเดือนหกนี้เรียกว่า “พิธีเลี้ยงขึ้นบ่อ”

การเลี้ยงเจ้าปู่ผ่านเป็นพิธีกรรมที่สืบทอดมาแต่บรรพบุรุษและยังคงถือปฏิบัติมาตราប់ทุกวันนี้ เพียงแต่การเลี้ยงในปัจจุบันเป็นการสืบทอดโบราณประเพณีเป็นหลัก ไม่ใช่เพื่อให้การดั้นเกลือไม่มีอุปสรรคอย่างในอดีต และในการเลี้ยงในปัจจุบันไม่มีการฆ่าควายแล้วเท่านั้น

ลงมือต้มเกลือ

ในช่วง เดือนกุมภาพันธ์-พฤษภาคม เป็นช่วงที่มีการดั้นเกลืออย่างเข้มข้น ดั้นตลอดทั้งวันทั้งคืน จนมีคำกล่าวว่า ช่วงสี่เดือนนี้แสงไฟที่บ่อพ้นขึ้นไม่เคยดับลงเลย คนดั้นเกลือจะน่าน้ำเกลือที่เค็มจัดเติมลงในหม้อต้มเกลือจากนั้นติดไฟในเตา และคอยควบคุมไฟให้สม่ำเสมอ ซึ่งในการดั้นแต่ละครั้ง คนดั้นเกลือเรียกว่า หนึ่งไฟ หากได้ฟืนเป็นไม้เนื้อแข็ง ให้ความร้อนสูง ก็จะใช้เวลาเคี่ยวเกลืออยู่ประมาณ 3 ชั่วโมง แต่หากควบคุมไฟไม่ดีหรือฟืนไม่ดีก็อาจต้องใช้เวลาลงถึง 4 ชั่วโมง จึงจะได้เกลือสินเธาว์ขาวสะอาด การดั้นแต่ละไฟจะได้เกลือประมาณ 20 กิโลกรัม เกลือทั้งหมดจะถูกตัดออกจากหม้อด้วยตะแกรงตัก รองด้วยตะกร้าสานด้วยไม้ไผ่ จากนั้นนำไปตั้งบนขาตั้งสามขาขยเกเหนือพื้นดินที่เตรียมไว้ให้น้ำเกลือที่ยังไม่ตกผลึกหยดออกจากผลึกเกลือจนแห้งสนิทก่อนจึงจะนำไปเก็บในซอมเกลือได้

ในระหว่างที่รอผลึกเกลือ นอกจากจะต้องดูแลไฟแล้วยังต้องคอยดูแลการกรองน้ำเกลือ บ่อพัก และปริมาณฟืนที่เก็บหามาด้วย กิจกรรมทั้งหมดจะไม่ได้แยกออกจากกันอย่างชัดเจนหากแต่ทำควบกันไปในระหว่างนั้น เช่น หากฟืนใกล้หมดในตอนเช้าตรู่ของวันใหม่ผู้ชายจะไปตัดฟืนในป่า ผู้หญิงขณะที่รอฟืนก็ทำอาหาร และไป चुच्ची (ทำรวมกันเป็นกองๆแล้วนำมากรองเป็นน้ำเกลือ แต่โดยมากการ चुच्ची ทำในตอนเช้าและตอนเย็น เมื่อเกี่ยวขนฟืนกลับมาจึงต้มเกลือต่อ กระบวนการจะดำเนินอยู่อย่างนี้ตลอด 3-4 เดือน กระทั่งสิ้นสุดฤดูกาล

บ่อพั่นชั้นตลาดกลางซื้อขายเกลือแห่งภูมิภาค

เกลือต้มจากบ่อพั่นชั้นเป็นสินค้าขึ้นชื่อมาแต่โบราณ ด้วยความที่เป็นเกลือสินเธาว์ขาวสะอาด ว่ากันว่าเป็นเกลือที่ปรุงอาหารอร่อยกว่าเกลือจากแหล่งอื่นๆ ทั้งยังสามารถนำไปถนอมอาหารจำพวก ปลาต้ม ปลาจ่อม โดยเฉพาะปลาร้า หรือ ปลาแดก นั้นน้ำเกลือบ่อพั่นชั้นหมักแล้วเนื้อปลาไม่เน่าและให้ปลาแดกคุณภาพดี คนชาติพันธุ์ในภูมิภาคนี้นิยมบริโภคปลาแดกมาแต่โบราณจนสืบเป็นวัฒนธรรมปลาแดกดังที่กล่าวถึงกันในทางวิชาการมาแล้ว ดังนั้นเกลือจากบ่อพั่นชั้นจึงเป็นที่ต้องการของคนในท้องถิ่น

เมื่อสินค้าเกลือเป็นที่ต้องการ ในแต่ละช่วงปีที่มีการต้มเกลือและได้เกลือสินเธาว์เป็นผลผลิตแล้วคนต้มเกลือจึงไม่จำเป็นต้องโฆษณาหรือประกาศขายเหมือนสินค้าอื่นๆ เพราะนายฮ้อยเกลือจะรู้ด้วยความเคยชินแล้วว่าต้องมารับซื้อเกลือในฤดูกาลนี้

ในการซื้อขายแลกเปลี่ยนเกลือที่บ่อพั่นชั้นช่วงก่อนปี พ.ศ. 2497 หากจะจำแนกการซื้อขายแล้วจะสามารถจำแนกได้ 2 ลักษณะ ตามกลุ่มคนที่ซื้อขายและแลกเปลี่ยนกันดังนี้

1. กลุ่มเครือญาติหรือเสียจากบ้านใกล้เคียง

เป็นกลุ่มที่รู้จักมักคุ้นกันเป็นอย่างดีกับคนต้มเกลือ บางคนเป็นญาติต่างหมู่บ้านที่ไม่ได้ต้มเกลือ บางคนเป็นเสี่ยว(เพื่อนสนิท) หรือบางคนรู้จักคนต้มเกลือมีสินค้ามาแลกเปลี่ยนก็มีเช่นกัน คนกลุ่มนี้ไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นนายฮ้อยเกลือ เนื่องจากการมาหาเกลือที่บ่อพั่นชั้นจะเป็นลักษณะการ “มาขายกัน” หรือแวะมาเยี่ยมมีข้าวของติดมือมาเยี่ยมด้วย เมื่อคนต้มเกลือเห็นว่ามิเพื่อนมาเยี่ยมในตอนเพื่อนกลับก็จะมีเกลือเป็นการแลกเปลี่ยนกับของฝากจากบ่อพั่นชั้น จะมีบางรายเท่านั้นที่ตั้งใจนำสินค้ามาแลกเปลี่ยน

โดยตรง ในลักษณะนี้ก็จะมียัตราแลกเปลี่ยนที่เป็นที่ยอมรับกันทั้งสองฝ่าย อัตราการแลกเปลี่ยนสินค้าจำพวกต่างๆกับเกลือมีดังนี้

อัตราการแลกเปลี่ยนเกลือก่อนปี พ.ศ. 2497 ที่ราคาเกลือ 25 สตางค์/กิโลกรัม

- ไก่สด 1 ตัว น้ำหนักประมาณ 2 กิโลกรัม แลกเกลือ 10 กิโลกรัม
- ข้าวหมากห่อหมก 6 ห่อ แลกเกลือ 4 กิโลกรัม
- สาโท 1 ไห แลกเกลือ 12 กิโลกรัม
- กระบองชีข้าง 1 ลิ้ม (12 แท่ง) แลกเกลือ 12 กิโลกรัม
- กระบวย 1 ค้ำ พิจารณาตามความละเอียดสวยงามของกระบวย
- ถ้วย ชาม หม้อ ไห พิจารณาตามความเหมาะสม
- ต้มไก่ ต้มปลา ปลาต้ม พิจารณาตามความเหมาะสม

หมายเหตุ มาตรการชั่งน้ำหนักเกลือนิยมซึ่งเป็น หมิ่น เกลือสินแร่ 1 หมิ่น มีน้ำหนัก 12 กิโลกรัม

การแลกเปลี่ยนแบบนี้ไม่ถึงขั้นซื้อขายเป็นทางการแต่เป็นการ “ให้กันเอาไปกิน” เท่านั้น เป็นระบบความสัมพันธ์ที่มีมาแต่อดีต

2. กลุ่มนายฮ้อยเกลือ

เป็นกลุ่มที่ค้าขายเกลือเป็นอาชีพ มีทั้งนายฮ้อยในพื้นที่ที่รับซื้อเกลือไปขายต่างเมืองและนายฮ้อยต่างถิ่นที่เดินทางมารับซื้อเกลือแล้วตระเวนขาย ซึ่งช่วงที่มีเกลือออกขายนี้เป็นช่วงเวลาที่บ่อพันธันคับคั่งไปด้วยผู้คน ทุกคนในพื้นที่เองและกลุ่มพ่อค้าต่างถิ่นตลอดทั้งวันทั้งคืน เนื่องจากนายฮ้อยเกลือจะมารับซื้อเกลือพร้อมกันเป็นกลุ่มใหญ่ มีทั้งกองเกวียนจำนวนตั้งแต่ 4-20 เล่มเกวียน ขบวนช้างที่มาพร้อมกับสินค้าแลกเปลี่ยนเต็มเหย่งช้าง และทางน้ำยังมีเรือกลไฟของพ่อค้าชาวจีนที่ล่องเรือมาตามลำน้ำมูลและน้ำเสียวอีกด้วย

พ่อค้าแต่ละกลุ่มที่เดินทางมาบ่อพันธันแต่ละกลุ่มจะมาจากต่างที่กัน เมื่อมาถึงแล้วจะไม่ลงบ่อในทันที แต่หัวหน้านายฮ้อยจะเป็นผู้ลงบ่อไปเจรจากับเจ้าของเกลือซึ่งเป็นที่รู้จักกันเนื่องจากค้าขายกัน

มานานปี ส่วนกองคาราวานเกวียนจะจอดรอที่ทางลงรอบบ่อ เป็นจุดพักรอของขนถ่ายเกลือ ซึ่งทางลงบ่อพ้นชั้นหลักที่นายฮ้อยใช้เป็นเส้นทางขนถ่ายเกลือมีอยู่ 4 เส้นทาง แต่ละเส้นทางเป็นจุดกำหนดกลุ่มนายฮ้อยเกลือที่มาจากแต่ละที่ ดังนี้

- ทางลงบ่อบริเวณบ้านขมิ้น อยู่ทางทิศเหนือของบ่อ เป็นเส้นทางของนายฮ้อยกลุ่มที่มาจากอำเภอทรายมูล, ป่าดิว จังหวัดยโสธร และจากอำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด
- ทางลงบ่อบริเวณบ้านดงเย็น อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของบ่อ เป็นเส้นทางหลักของกลุ่มนายฮ้อยที่มาจากอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร
- ทางลงบ่อบริเวณบ้านหนองคูณ อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของบ่อ เป็นเส้นทางหลักของกลุ่มคนต้มเกลือในพื้นที่ใช้เป็นเส้นทางลงบ่อต้มเกลือ โดยกลุ่มที่ใช้เส้นทางนี้ได้แก่ กลุ่มตำบลคู่อึ่ง, สาวแห, โพธิ์ชัย จังหวัดร้อยเอ็ด และนอกจากคนในพื้นที่แล้วยังเป็นเส้นทางของนายฮ้อยจากอีสานใต้ ได้แก่ กลุ่มนายฮ้อยจากอำเภอรำไพโฮ, อุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ, อำเภอรัตนบุรี, ศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ และกลุ่มที่มาจาก อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์ ที่มาด้วยช้างอีกด้วย
- ทางลงบ่อบริเวณบ้านตาเฒ่า อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของบ่อ เป็นเส้นทางของนายฮ้อยจาก อำเภอเมืองสรวง, เกษตรวิสัย, สุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด และกลุ่มที่มาจากอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
- *เส้นทางเรือ* เป็นของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่ใช้เรือกลไฟ ชาวบ้านเรียกว่า “เรือแจวเจ๊ก” พ่อค้ากลุ่มนี้จะล่องเรือตามลำน้ำมูลมาจากเมืองโคราชขายสินขายจำพวก ถ้วยชาม หม้อ ไห เครื่องเคลือบต่างๆ ตามหมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำมูลมาเรื่อยๆ เมื่อมาถึงบริเวณที่แม่น้ำเสียวกับแม่น้ำมูลไหลบรรจบกันช่วงอำเภอรำไพโฮ จังหวัดศรีสะเกษ พ่อค้ากลุ่มนี้จะแจวเรือเข้าไปตามลำน้ำเสียวจะถึงบ่อพ้นชั้นซึ่งแม่น้ำอยู่ทางด้านทิศใต้จึงจอดเรือบริเวณบ้านหนองคูนำสินค้าของตนไปแลกกับเกลือในบ่อพ้นชั้น เมื่อได้ตามต้องการแล้วจึงหันหัวเรือกลับออกไปสู่ลำน้ำมูลตระเวนขายสินค้าไปจนถึงเมืองอุบลราชธานี และในขากลับจะแวะมาซื้อเกลือแล้วขายต่อไปถึงเมืองโคราช นอกจากนี้ยังมีกลุ่มพ่อค้าที่ใช้เรือมาจากเมืองคง (อำเภอรำไพโฮ จังหวัดศรีสะเกษ) เพื่อมาซื้อเกลืออีกด้วย

นายฮ้อยกลุ่มที่ใช้เกวียนเป็นพาหนะจะต่อเกวียนแบบพิเศษสำหรับขนถ่ายเกลือโดยเฉพาะ โดยตัวเกวียนจะมีการสานไม้ไผ่ขึ้นรูปตามเป็นทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดกว้างและยาวเท่ากันกับตัวถังเกวียนเป็นกระบะบรรจุเกลือ ชาวบ้านเรียกกระบะนี้ว่า กะโหลก เกวียนแต่ละเล่มจะต่อหลังคาสานด้วยไม้ไผ่เช่นกัน หลังจากจะทำให้ยื่นออกทั้งด้านหน้าและด้านหลังของเกวียน ด้านหน้ากันแดดแก่คนขับเกวียน ด้านหลังกันน้ำฝนสาดชะเกลือ หลังคานี้ชาวบ้านเรียกว่า กะทุน และรวมเรียกเกวียนที่มีรูปร่างดังกล่าวนี้ว่า เกวียนพวง

นอกจากนี้ในระยะต่อมาการบรรจุเกลือสินเธาว์ ได้พัฒนามาเป็นใช้ชุลอมไม้ไผ่กรุด้วยใบตองตึง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า กะทอเกลือ การสานกะทอเกลือจะกะขนาดให้บรรจุเกลือได้ 6 กิโลกรัมพอดี เพื่อสะดวกในการคิดราคา กะทอนี้สะดวกในการขนย้ายมากกว่ากะโหลกเกลือและขนได้ปริมาณมากกว่าในหนึ่งเล่มเกวียนเท่ากัน

อัตราซื้อขายแลกเปลี่ยน

คนต้มเกลือกับนายฮ้อยเกลือ จะมีอัตราการแลกเปลี่ยนที่เป็นที่ยอมรับกันได้ การตวงวัดจะใช้ภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ คล้ายตะกร้า แต่ขนาดเล็กกว่าและไม่มีหูจับ เรียกว่า กะเปาะ กระเปาะนี้ใช้ตวงข้าวเปลือกที่จะแลกเปลี่ยนกับเกลือ ซึ่งอัตราการแลกเปลี่ยนที่ยุติธรรมที่สุดคือ แลกกันในอัตราส่วน 1 : 1 ข้าวเปลือกหนึ่งกะเปาะแลกกับเกลือหนึ่งกะเปาะ หรือใช้ภาชนะที่ใหญ่กว่านี้คือ กะต่า หรือตะกร้า ก็ใช้อัตราส่วนเดียวกัน เรียกว่า “เปาะต่อเปาะ-ต่าต่อต่า” นอกจากนี้กลุ่มพ่อค้าที่ใช้ช้างเป็นพาหนะภายในแขวงช้างจะมีสินค้าจำพวก กะบองขี้ยาง มะพร้าว น้ำตาลปึก ส่วนพ่อค้าชาวจีนมีเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องเคลือบ การตกลงราคาและแลกเปลี่ยนสินค้าแบบนี้จะตกลงกันแล้วแต่คุณภาพและปริมาณสินค้าที่นำมาแลก ไม่มีอัตราที่แน่นอน ส่วนกรณีที่ซื้อขายกันจะซื้อขายที่ราคา กิโลกรัมละ 25 สตางค์ การนับน้ำเกลืออย่างที่กล่าวแล้วว่ายอมรับเป็นหมื่น เกลือหนึ่งหมื่นหนัก 12 กิโลกรัม ดังนั้นเกลือหนึ่งหมื่นซื้อขายกันที่ 25 สตางค์ x 12 กิโลกรัม = 3 บาท การนับจำนวนเป็นหมื่นนี้เพื่อสะดวกในการคำนวณราคา

การวานเกลือ

เมื่อซื้อขายกันที่บริเวณบ่อพันขันเป็นที่เรียบร้อยและนายฮ้อยได้ปริมาณเกลือตามต้องการแล้ว กองเกวียนของนายฮ้อยจะตระเวนขายเกลือตามเส้นทางที่ตนเคยขายในปีก่อนๆ ในการเดินทางนี้เกวียนทุกเล่มจะต้องมีคนเดินทางไปด้วยกันอย่างน้อยสองคน คนหนึ่งเป็นนายฮ้อยจะเป็นผู้เข้าไปขายเกลือในหมู่บ้านรายทางที่กองเกวียนผ่าน ส่วนอีกคนหนึ่งต้องอยู่กับเกวียนและเฝ้าคอยให้น้ำให้หญ้าแก่วัวของตน

นายฮ้อยไม่นิยมสร้างศัตรูระหว่างค้าขาย แต่ตรงกันข้ามจะผูกมิตรกับคนในหมู่บ้านต่างๆ ที่เดินทางผ่านเพื่อให้การค้าขายสะดวก นายฮ้อยจะผูกเสี่ยวกับชาวบ้านและคบหากันอย่างจริงจัง ทำให้มีเพื่อนฝูงอยู่ตลอดเส้นทาง เสี่ยวในหมู่บ้านเมื่อรู้ว่าเสี่ยวของตนที่เป็นนายฮ้อยเดินทางผ่านมาจะเตรียมมาไก่เตรียมข้าวปลาอาหารไว้ต้อนรับเป็นอย่างดี ซึ่งนายฮ้อยเองก็มักจะตอบแทนด้วยเกลือจำนวนหนึ่ง แต่นายฮ้อยจะไม่ค้างคืนในหมู่บ้านจะออกมาค้างแรมอยู่กับเพื่อนนายฮ้อยด้วยกันที่ทุ่งนาท้ายหมู่บ้านเพื่อจะได้ช่วยกันดูแลเกลือและวัวในกอง

ในตอนเย็นไม่ว่าจะค้างแรมที่ใดก็ตาม กองเกวียนจะจัดทัพเกวียนโดยนำเกวียนทุกเล่มมาล้อมกันเข้าเป็นวงกลม มีไฟกองใหญ่กลางวง วัวทุกตัวจะถูกต้อนเข้าไปอยู่ด้านในวงล้อมเกวียนมีหญ้าหรือฟางให้กินตลอดคืน กองไฟจะต้องสว่างตลอดทั้งคืนเช่นกัน ส่วนตัวนายฮ้อยจะนอนใต้ถุนเกวียนพวงของตนเอง มีการจัดเวรยามตลอดคืนเพื่อป้องกันการขโมยเกลือหรือปล้นวัว

ด้วยความที่กองเกวียนมีคนเดินทางไปค้าขายด้วยกันหลายคน จึงจำเป็นต้องมีหัวหน้าคนหนึ่งที่เป็นผู้ควบคุมการเดินทาง เรียกว่า “ฮ้อยใหญ่” ฮ้อยใหญ่ คือ หัวหน้านายฮ้อยในกองนั้น เป็นผู้มีอาวุโส มีประสบการณ์มาก เป็นผู้มีคาถาอาคมและที่สำคัญเป็นที่เคารพนับถือของทุกคนในกองเกวียน นายฮ้อยทุกคนจะต้องเชื่อฟังฮ้อยใหญ่ผู้นี้และปฏิบัติตามคำสั่งอย่างเคร่งครัด การค้าเกลือในรอบนั้นจึงจะดำเนินไปได้อย่างราบรื่น และกองเกวียนนี้ไม่ว่าเกลือของใครจะขายได้หมดก่อนก็ตามจะต้องติดตามกองเกวียนต่อไปจนกว่าเกลือในทุกเล่มเกวียนจะถูกขายไปจนหมดก่อน จึงจะเดินทางกลับพร้อมกันได้ กองเกวียนค้าเกลือนี้เป็นกลุ่มนายฮ้อยที่เจนตาชาวบ้านมากที่สุด เนื่องจากเป็นกลุ่มใหญ่และเดินทางโดยเส้นทางเดิมทุกปี ซึ่งต่างจากพ่อค้าที่มาด้วยช้างและโดยทางเรือที่ไม่เป็นที่คุ้นตาเท่ากับกองเกวียน

เส้นทางเกลือโบราณ

เส้นทางค้าขายเกลือของนายฮ้อยนอกจากจะค้าขายกันในหมู่บ้านต่างๆในพื้นที่ภาคอีสานแล้วยังมีการค้าขายที่ตีวงกว้างออกไปในระดับภูมิภาคทั้งทางบกและทางน้ำอีกด้วย

การลำเลียงเกลือโดยกองเกวียนนอกจากบ่อผันชั้นลงไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ โดยอาศัยเส้นทางที่เรียกว่า “คูผีแปง” มายังคูพระโกนาในเขตเมืองสุวรรณภูมิ เป็นเส้นทางเก่าแก่ลักษณะเป็นเส้นทางเกวียนขนาดเล็กละสองข้างทางปกคลุมด้วยป่าไผ่รกทึบ บางช่วงของเส้นทางพื้นถนนเป็นร่องลึกลงไปจากพื้นดินปกติวากันว่าลึกลงจนมีคนหัวคนทีเดินสัญจร

ผ่านเส้นทางคูผีแปงเข้าสู่คูพระโกนาแล้วเดินทางต่อไปทางด้านทิศใต้ข้ามลำน้ำมูลบริเวณอำเภอนาคู จังหวัดสุรินทร์แล้วต่อไปยังเมืองจอมพระ เข้าเมืองสุรินทร์ ต่อออกไปช่องจอมผ่านเส้นทางนี้ออกสู่ประเทศเขมร ซึ่งเป้าหมายหลักของการรวานเกลือนี้จะไปสิ้นสุดอยู่ที่ “ทะเลสาบเขมร”

ส่วนการลำเลียงทางน้ำอาศัยเส้นทางแม่น้ำมูลและแม่น้ำเสียวเป็นหลัก เป็นเส้นทางของพ่อค้าชาวจีนที่ใช้เรือไฟขนสินค้าไปขายตามหมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำ เรือสินค้านี้ชาวบ้านจะเห็นจนเจนตาและมักจะเรียกว่า เรือแจวแจ็ก เกลือที่มากับเรือนี้มาพร้อมกับสินค้าอย่างอื่นๆ จำพวก ไหมปลา แดก ครก ชาม ตราไก่ เมื่อล่องเรือจากแม่น้ำมูลตอนบนมาถึงปากน้ำเสียวบรรจบแม่น้ำมูลช่วงอำเภอรามไศล จังหวัดศรีสะเกษ แล้วจะแจวเรือเข้าไปซื้อเกลือหรือนำสินค้าไปแลกเกลือที่บริเวณบ้านหนองคูน เมื่อได้ปริมาณเกลือตามต้องการแล้วจะล่องเรือกลับลงสู่ลำน้ำมูล ขยายตามเส้นทางลงแม่น้ำมูลตอนล่างถึงเมืองอุบลฯ และในขากลับจะแวะมารับเกลืออีกเพื่อขายต่อไปจนถึงโคราช

การต้มเกลือและแลกเปลี่ยนซื้อขายเกลือที่บ่อผันชั้นถือได้ว่าเป็นแหล่งอุตสาหกรรมเกลือที่มีความสำคัญต่อผู้คนในระดับภูมิภาค ผู้คนจากหลายท้องถิ่นมีช่วงเวลาที่ปะทะสังสรรค์กันซึ่งหากจะประมาณคุณค่าทางด้านเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นตลอดช่วงเวลา 3-4 เดือนที่บ่อผันชั้นแล้วพบว่า เกลือที่ผลิตได้มีไม่น้อยกว่า 10,800,000 กิโลกรัม ซึ่งหากประมาณราคาเป็นเงินในช่วงก่อนปี 2497 ที่ราคาเกลือ 25 สตางค์/กิโลกรัม เกลือที่บ่อผันชั้นมีมูลค่าสูงถึง 2,700,000 บาท ในขณะที่เดียวกันมีการใช้พื้นเป็นจำนวนมากถึง 27,000 เล่มเกวียน ส่วนในทางสังคม หลายคนได้เสียคนใหม่ หลายคนมีรายได้จากการขายหม้อต้มเกลือ หลายคนมีเงินซื้อควายตัวเชื่องสองตัวด้วยเงินจากการขายเกลือสี่เดือน และชุมชนรายรอบบ่อได้ร่วมกันแสดงความเคารพต่อเจ้าปู่ผ่านถึงสองครั้งในเวลาไล่เลี่ยกัน มีเวลาในการถามไถ่สารทุกข์ระหว่างกันหรือมากไปกว่าผู้คนจากต่างหมู่บ้าน หนุ่ม-สาว มีโอกาสได้พบปะกัน รักกันและได้แต่งงานสร้างชีวิต

ครอบคลุมร่วมกัน ซึ่งเป็นการสร้างระบบสังคมที่มีความใกล้ชิดผูกพันกันของสังคมรายรอบบ่อพันขันมาจนปัจจุบัน

การจัดระบบสิทธิในการอุตสาหกรรมเกลือ

นอกจากภูมิปัญญาในการต้มเกลือ ความเคารพนับถือต่อเจ้าปู่ผ่านร่วมกัน หรือการจัดระบบตลาดเกลือแล้ว ชุมชนต้มเกลือโบราณแห่งนี้มีการจัดระบบกรรมสิทธิ์ จัดการทางสิทธิโดยใช้ระบบทางสังคมเป็นบรรทัดฐาน ซึ่งทำให้สามารถสร้างความสมดุลระหว่างคนกับทรัพยากรได้อย่างลงตัวไม่ขัดแย้งกัน ซึ่งในมิติทางสิทธิและกรรมสิทธิ์ในบ่อพันขันมีการจัดการร่วมกัน ดังนี้

สิทธิในพื้นที่ทำเกลือ

บ่อพันขันในฤดูที่มีน้ำขังจะเป็นพื้นที่สาธารณะที่ชุมชนรายรอบใช้ประโยชน์ร่วมกัน หาลาจับสัตว์น้ำ เลี้ยววัว-ควาย กระทั่งการใช้ประโยชน์ทางวัฒนธรรมอย่างการแข่งขันเรือยาว แต่เมื่อถึงฤดูกาลต้มเกลือพื้นที่แต่ละจุดทั่วทั้งบ่อ จะเป็นพื้นที่ที่มีเจ้าของชัดเจน มีการใช้ประโยชน์ชัดเจนและแสดงกรรมสิทธิ์ชัดเจนด้วยเช่นกัน ในการจัดการระบบกรรมสิทธิ์ในพื้นที่ทำเกลือในบ่อพันขันนี้จะใช้เกณฑ์การพิจารณาจากปัจจัยสองอย่าง คือ 1.) ในระดับหมู่บ้านหากหมู่บ้านใดอยู่ใกล้กับพื้นที่ส่วนของบ่อก็จับจองพื้นที่ส่วนนั้นในการต้มเกลือเพื่อความสะดวกในการขึ้น-ลง ระหว่างบ่อกับหมู่บ้าน และ 2.) ในระดับครอบครัว จะจับจองเป็นกลุ่มเครือญาติ ตระกูลใดจับจองพื้นที่ได้ก่อนและต้มเกลือมาก่อนก็จะแบ่งปันพื้นที่ให้ลูกหลานในตระกูลของตนได้ต้มเกลือสืบเนื่องกันมา พื้นที่นี้ถือว่าเป็นมรดก ตระกูลอื่นจะเข้าไปใช้พื้นที่ด้วยไม่ได้ยกเว้นเจ้าของเดิมอนุญาตก่อน ที่เป็นเส้นในการจัดการพื้นที่ต้มเกลือทั้งสองลักษณะนี้คือ แม้จะไม่มีระบบเอกสารแสดงกรรมสิทธิ์ในพื้นที่แต่คนต้มเกลือทั้งหมดจะเคารพสิทธิและไม่มีการเข้าไปทำประโยชน์ในพื้นที่ของผู้อื่น จะทำเกลืออยู่เฉพาะในพื้นที่ของตนเองเท่านั้นทำให้ไม่มีความขัดแย้งกัน การกำหนดขอบเขตพื้นที่ที่มีการปักคันดินเล็กๆกั้นพื้นที่ออกเป็นแปลงๆละประมาณ 1 งาน เรียงตัวในแนวเดียวกัน คนต้มเกลือหนึ่งครอบครัวจะมีแปลงนาเกลือ 1 แปลง ซึ่งการเรียงตัวของแปลงจะถูกกำหนดโดยแอ่งน้ำผุดกลางบ่อพันขัน เนื่องจากทุกแปลงต้องอาศัยน้ำจากบ่อนี้ในการทำ

น้ำเกลือเหมือนกัน ดังนั้นหากมองที่มุมสูงลงมาจะเห็นบ่อผันชั้นเต็มไปด้วยตารางเล็กๆทั่วบ่อและหนึ่งตารางก็เท่ากับคนต้มเกลือหนึ่งครอบครัว

สิทธิในแหล่งน้ำ

น้ำเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในกระบวนการต้มเกลือ เนื่องจากต้องใช้ทั้งในการอุปโภคบริโภคของคนต้มเกลือ และใช้เป็นส่วนผสมกับดินเกลือในการผลิตน้ำเกลือ ดังนั้นกลุ่มคนต้มเกลือจึงมีการจัดการแหล่งน้ำในบ่อผันชั้นและใช้ประโยชน์ร่วมกันใน 3 ลักษณะ ดังนี้

น้ำอาบ อาศัยน้ำจากน้ำสาครก(บ่อน้ำผันชั้นในปัจจุบัน)

น้ำต้ม อาศัยน้ำจากบ่อน้ำผุดทางด้านทิศใต้บ่อผันชั้น

น้ำทำน้ำเกลือ เป็นบ่อน้ำผุดที่อยู่กลางบ่อผันชั้น ซึ่งเป็นน้ำที่จัดว่ามีความสำคัญและมีการจัดการร่วมกันอย่างเป็นระบบมากที่สุด เนื่องจากทุกคนต้องอาศัยน้ำจากบ่อนี้สำหรับละลายหินเกลือและตกตะกอนทำน้ำเกลือ การจัดการระบบน้ำจากบ่อนี้ใช้วิธีการขุดคลองส่งเล็กๆ เริ่มต้นจากบริเวณบ่อแล้วค่อยกระจายออกไปสู่แปลงนาที่ปักคันดินเล็กๆเอาไว้กั้นน้ำ คลองส่งนี้จะกระจายไปจนครบและเข้าถึงทุกแปลงนาได้ ในการนำน้ำเข้าแปลงนาคนต้มเกลือจะใช้คันไถวิดน้ำให้น้ำไหลไปตามคลองและเปิดคันดินรับน้ำเอาไว้ เมื่อได้ตามต้องการแล้วจึงปิดคันดินและหยุดวิดน้ำให้เจ้าของแปลงคนอื่นๆมาวิดเข้านาของตนเองบ้าง ทำซ้ำอยู่อย่างนี้จนกว่าจะได้น้ำครบทุกคน แต่ด้วยความที่บ่อน้ำนี้เป็นน้ำผุดเมื่อวิดติดต่อกันนานเข้าน้ำจะซึมออกไม่ทันและแห้งลงคนต้มเกลือต้องรอไปจนกว่าน้ำจะซึมออกมามากพอจึงทำงานต่อได้ จึงเป็นมิติที่มีการจัดการร่วมกันและต้องเป็นมิตรจึงจะอยู่ร่วมกันได้

3.ชุมชนบ่อผันชั้นยุคพัฒนา

ชุมชนรอบบ่อผันชั้น ถือเป็นชุมชนบริเวณชายขอบด้านทิศเหนือของทุ่งกุลาร้องไห้ โดยที่รัฐบาลได้กำหนดให้ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่พัฒนา เพราะมีการสำรวจพื้นที่ตั้งแต่ปี 2514-2518 และดำเนินโครงการอย่างจริงจังในช่วงปี 2524-2542 ซึ่งการพัฒนาภายใต้โครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ ได้

พัฒนาการจัดรูปแบบแปลงนา (ทำคลองระบายน้ำ/ถนนและการจัดปฏิรูปที่ดิน) การพัฒนาแหล่งน้ำ/การพัฒนาป่าไม้

จากการดัมเกลือของชุมชนบ่อพันขัน จากช่วงปี 2510 เป็นต้นมานั้น มีการพัฒนาใช้แผ่นสังกะสีทำเป็นรางดัมเกลือ ทำให้สามารถดัมเกลือได้ปริมาณมากขึ้น การใช้พื้นที่ก็ต้องมากขึ้นเป็นเงาตามตัวที่สำคัญมีการใช้รถยนต์เข้ามาใช้แทนเกวียน การตัด/ขนฟืนทำได้มากขึ้น ฟืนที่เคยหาได้ในบริเวณใกล้เคียงต้องไปเอาที่บริเวณป่าห่างไกล ป่าจึงเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว ในสภาพปัญหาดังกล่าวทำให้ทางราชการหาทางออกโดยการเสนอให้มีการสร้างอ่างเก็บน้ำบริเวณบ่อพันขัน เพื่อยุติการดัมเกลือก็จะทำให้ยุติการทำลายป่าโดยอัตโนมัติ โครงการดังกล่าวได้ผ่านสภาตำบล เสนอต่อกรมชลประทาน ดำเนินการก่อสร้างในช่วงปี 2524

การดำเนินโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำบ่อพันขัน สร้างผลกระทบต่อนักดัมเกลืออย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ มีการคัดค้านโครงการดังกล่าวหากผู้ได้รับผลกระทบทั้งเสนอต่อเวทีผู้นำสภาตำบล จนกระทั่งได้ไปยื่นหนังสือร้องเรียนกับทางจังหวัดร้อยเอ็ด แต่ก็ไม่เป็นผล โดยทางการอ้างว่าการดัมเกลือทำลายป่าไม้ สภาพแวดล้อม และขณะเดียวกันการทำอ่างเก็บน้ำยังได้ประโยชน์ในการใช้น้ำ ในเรื่องการประมงเป็นอาชีพเสริม การใช้น้ำเพื่อการเกษตร กระแสการคัดค้านที่มีต่อโครงการและผู้นำยังคงค้างในอารมณ์ของคนดัมเกลือ บางส่วนที่สะท้อนว่าการสร้างอ่างเก็บน้ำเป็นเรื่องไม่ถูกต้อง “ปูผ่าน” ได้ลงโทษผู้สนับสนุนดังจะเห็นได้จากผู้นำบางคนมีอันเป็นไปแล้ว

ความหวังมีอ่างเก็บน้ำจะมีอาชีพหาปลาเพิ่มเติมรายได้ แต่แท้จริงแล้วคนหาปลามีจำนวนน้อยมาก และเป็นการหาปลาเพื่อการยังชีพมากกว่า การประมงเป็นเพียงประมงจังหวัดมาทำโครงการปล่อยพันธุ์ปลา และเมื่อมีวัดเกาะบ่อพันขัน ทางวัดก็ได้กำหนดบางพื้นที่เป็นเขตอภัยทาน ส่วนการใช้น้ำเพื่อทำการเกษตรในระยะแรกมีความพยายามนำน้ำมาใช้ในการเกษตร เช่น ปลูผักฤดูแล้ง ทำนาปรัง แต่ในที่สุดก็ไม่สามารถทำได้ เนื่องจากสาเหตุน้ำเค็ม ทำนา/ปลูผักไม่ได้ ประกอบกับพื้นที่การเกษตรมีน้อย ไม่สามารถกระจายอย่างทั่วถึงได้ ฉะนั้นการทำการประมง และการใช้น้ำเพื่อการเกษตร จึงกลายเป็นเหตุผลที่ไม่สามารถดำเนินการได้ในทางปฏิบัติ

การยุติการดัมเกลือทำให้สามารถรักษาพื้นที่ป่าให้อุดมสมบูรณ์ได้หรือไม่ จากการสอบถามในเวทีชุมชนได้สะท้อนว่า ป่าบริเวณใกล้เคียงที่เคยใช้หลังดัมเกลือก็ไม่มีการฟื้นตัวอย่างใด หนำซ้ำยังกลายเป็นสวนป่ายุคาลิปัตต์ ตามโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ ดงเป็ดเก่า ดงกู่กันธนาม ถูกบุกรุกและ

ทำลายเหมือนเดิม ฉะนั้นการต้มเกลือจึงไม่ใช่การทำลายป่าไม้เพียงอย่างเดียว และการยุติการต้มเกลือก็ไม่ได้ทำให้เกิดการยุติการทำลายป่าไม้ และป่าไม้ฟื้นฟูสมบูรณ์ขึ้นแต่อย่างใด

เนื่องจากชุมชนบ่อพันขัน เป็นชุมชนที่มีวิถีชีวิตผูกพันกับการต้มเกลือหลายชุมชนมาตั้งชุมชนกับจากการย้ายมาต้มเกลือ เมื่อการต้มเกลือยุติลงต้องส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชุมชน ซึ่งโดยสภาพทางกายภาพพื้นที่ทำนาของชุมชนโดยรอบนั้นมีจำนวนน้อย (ไม่เหมือนคนกลางทุ่งกุลารัมย์นาเยอะ) การทำนาส่วนใหญ่จึงเพื่อไว้บริโภคเท่านั้น เกลือจึงเป็นอาชีพอีกอาชีพหนึ่งที่สร้างรายได้ สร้างฐานะของผู้คนในแถบนี้ ดังคำที่ พ่อตา ชันอาษา นายก อบต.จำปาขัน กล่าวในเวทีเสนอผลการศึกษาว่า ที่ครอบครัวตัวผมมีอยู่มีกินได้เท่าทุกวันนี้ก็เพราะเกลือ ฉะนั้นข้าว/เกลือ จึงเป็นวิถีของคนบ่อพันขันอย่างแท้จริง

วิถีชีวิตจากเดิมที่ช่วงเดือน 6 (วันพุธแรก) เป็นช่วงของการเตรียมการลงนา ตกกล้า ในระหว่างนี้ชาวชุมชนบ่อพันขันจะทำการเลี้ยงขึ้นของการทำเกลือด้วย (เสร็จจากต้มเกลือก็ลงนา) ซึ่งหลังจากฤดูฝนมาเยือนบริเวณบ่อพันขันก็จะถูกน้ำฝนชะล้างกลบเกลือ และเกิดภาวะน้ำท่วมหลากในช่วงเดือน สิงหาคม-กันยายนของทุกปี บ่อพันขันกลายเป็นแหล่งหาอยู่หากินทางน้ำ จนกระทั่งออกพรรษาลาพระเจ้า ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 11 ได้มีการ “ส่วงเฮือ” แข่งเรือเพื่อถวายหรือถวายบูชาเจ้าพ่อปู่ผ่าน เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ทำพิธีสู่ขวัญข้าว และพุธแรกเดือน 3 ก็ทำพิธีเลี้ยงเจ้าปู่ผ่านเพื่อลงต้มเกลือ (เส้นลง) การต้มเกลือก็ดำเนินไปจนกระทั่งถึงต้นฤดูฝนจึงมีการเลี้ยงขึ้น (พุธแรกเดือน 6) และถึงลงทำนาในปีต่อไป ฉะนั้นคนบ่อพันขันไม่มีช่วงว่างงาน แรงงานในครอบครัวเป็นแรงงานหลักในการต้มเกลือ จนมีแรงงานนอกทำได้เยอะ มีรายได้มาก

เมื่อวิถีจากคนทำนาและต้มเกลือเหลือเพียงการทำนาเท่านั้น การทำนาก็ไม่จำเป็นต้องใช้แรงงานมาก (เพราะมีที่น่าน้อยและช่วงหลังๆมาใช้เครื่องจักรมากขึ้น) คนบ่อพันขันจึงอพยพแรงงานไปขายแรงงานต่างถิ่นจำนวนมาก คงเหลือเพียงผู้เฒ่าผู้แก่กับเด็ก ระบบทำนาใช้ระบบการจัดการจ้างมากขึ้น วิถีของคนบ่อพันขันที่เคยพึ่งพิงกับนา/เกลือ กลับไปพึ่งพิงเงินตราค่าแรงจากคนขายแรงงานในเมืองกรุง ที่สำคัญ เรื่องราวคนต้มเกลือ ความเชื่อพิธีกรรม องค์ความรู้ภูมิปัญญา และตลาดเกลือบ่อพันขันกลายเป็นตำนานที่ถูกกดทับด้วย “อ่างเก็บน้ำบ่อพันขัน” กิจกรรมพิธีกรรมของชุมชนเริ่มเลือนราง คนรุ่นใหม่ไม่ได้รับรู้เรื่องราวของชุมชนท้องถิ่นของตนเอง คนที่รู้จักและให้คุณค่ากลายเป็นนักวิชาการ/นักโบราณคดี ซึ่งเป็นบุคคลภายนอกเท่านั้น

กระบวนการเปลี่ยนแปลงของบ่อน้ำจืด จากเป็นพื้นที่สาธารณะที่ชุมชนเข้ามาใช้ประโยชน์ ในการทำมาหากินร่วมกัน ทั้งจากการดื่มเกลือหรือการหาอยู่หากินในฤดูฝนเป็นแหล่งทางความเชื่อ วัฒนธรรมที่ชุมชนมีพิธีกรรมเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจของชุมชน การบริหารจัดการใช้ระบบของชุมชน บนฐานความเชื่อความสัมพันธ์ทางสังคม และสัมพันธ์ทางการค้ากับชุมชนที่เข้ามาเกี่ยวข้อง การสร้าง “อ่างเก็บน้ำ” เป็นการแย่งชิงทรัพยากรของรัฐจากชุมชนท้องถิ่น โดยมีระบบการบริหารจัดการภายใต้ โครงการและระบบราชการ

4. ชุมชนบ่อน้ำจืดยุคการฟื้นฟูบ่อ

หลังจากที่ตำนานบ่อน้ำจืดได้จมอยู่ใต้ท้องน้ำมาเป็นเวลานานกว่า 10-20 ปี ลูกหลานคนบ่อน้ำจืดที่ไปหากินต่างถิ่นได้อ่าน/รับรู้เรื่องราว “บ่อน้ำจืด” จากหนังสือ/สื่ออื่นๆ ได้เริ่มมีคำถามกับการพัฒนาที่ผ่านมาที่ได้อ่างเก็บน้ำ / ได้แหล่งหาปลา และการทำการเกษตรบ้างนั้น คุ่มค่ากับการสูญเสียหรือไม่ การโยกย้ายคิด ยากรู้/ยากเห็น และมีแนวทางการฟื้นฟูอย่างไร จึงเป็นประเด็นร่วมของคนบ่อน้ำจืด

ปี 2539 ได้มีการริเริ่มและตั้งวัดเกาะบ่อน้ำจืดรัตนโสภณ โดยพระสงฆ์ ลูกหลานบ้านดงเย็น (พระมหาขาว หัวหน้าโครงการ) โดยหวังที่จะฟื้นฟูบ่อน้ำจืด พร้อมกับการสร้างพุทธมณฑลของอีสาน อีกแห่งหนึ่ง ถือเป็นการทวงคืนบ่อน้ำจืดโดยใช้ศาสนาและวัฒนธรรม/คุณค่าทางโบราณคดีเป็น ประเด็นในการเคลื่อนไหว และในช่วงปี 2545 ได้มีการจัดทำแผนพัฒนาบ่อน้ำจืดกับหลายๆหน่วยงาน จนกระทั่งในปี 2547 ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด จึงได้อนุมัติโครงการ พัฒนาบ่อน้ำจืดเป็นแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัด โดยมีการสำรวจทำคันดินสูบน้ำออกเพื่อให้เห็น “น้ำสาคร” หรือ บ่อน้ำจืด พร้อมกันนี้ก็ได้มีการพัฒนาภูมิทัศน์ ถนนทางเดิน และการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ให้นักท่องเที่ยว มาเยือน

ในพื้นที่อาณาบริเวณใกล้เคียงบ่อน้ำจืด เลย์เป็นเมืองโบราณ มีโบราณสถานโบราณวัตถุ สำนักศิลปากรที่ 10 ได้ดำเนินการขุดค้นทำให้ค้นพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดีมากมาย ทำให้สถานที่/วัตถุดังกล่าวเชื่อมโยงกับเรื่องราวบ่อน้ำจืดที่จัดการท่องเที่ยวได้มากขึ้น ฉะนั้นบ่อน้ำจืดจึงมีแขกท่องเที่ยว ทั้งผู้มาเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์โบราณคดี หรือแขกผู้มาเยือนความมหัศจรรย์น้ำสาคร หรือแม้กระทั่งมาท่องเที่ยวอาบบุญในงานเทศกาลต่างๆ

เพื่อตอบสนองการท่องเที่ยว ทางผู้ว่าราชการจังหวัดยังมีโครงการสนับสนุนกิจกรรมของกลุ่มผลิตภัณฑ์ OTOP เพื่อรองรับนักท่องเที่ยว มีการจัดอบรมมัคคุเทศก์ และที่สำคัญยังมีการจัดงานแข่งเรือยาวประจำปี ขึ้น 3 คำ เดือน 11) ซึ่งเดิมเป็นพายเรือถวญเจ้าพ่อปู่ผ่านที่ชุมชนร่วมกันเป็นเจ้าภาพจัดการ ปัจจุบันทางราชการเป็นเจ้าภาพจัดการ เน้นการแข่งขันเรือเพื่อการท่องเที่ยวเป็นหลัก มีขบวนแห่น้ำศักดิ์สิทธิ์(จำลองภาพในอดีต) นอกจากนี้ อบต. ทั้ง 2 แห่ง กลายเป็นหน่วยงานหลักที่เข้ามาจัดการแทนความเป็นชุมชนเดิม ประกอบกับบ่อพันขันเป็นพื้นที่รอยต่อ 2 อบต. จึงเกิดภาวะเกี่ยงงอนในการเข้าร่วมดำเนินการ

จากเดิมที่ชุมชนท้องถิ่นเป็นเจ้าของ ใช้ประโยชน์และจัดการบ่อพันขัน ภาครัฐแย่งชิงโดยโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำ การใช้ประโยชน์/จัดการโดยโครงการรัฐ เมื่อมีการกอบกู้บ่อพันขันคืนมา โดยการริเริ่มของคนในท้องถิ่น เมื่อผ่านกลไกการสนับสนุนงานโครงการของราชการ “บ่อพันขัน” กลับถูกแย่งชิงเป็นของรัฐ ภายใต้โครงการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวจังหวัดร้อยเอ็ด กิจกรรมกระบวนการของชุมชนเกือบทั้งหมดเป็นการเพื่อตอบสนองนโยบายของจังหวัด โดยหวังว่าเมื่อการท่องเที่ยวมีมากขึ้น จะทำให้เศรษฐกิจเฟื่องฟูจะส่งผลต่อเศรษฐกิจและวิถีชีวิตของชุมชน

เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตชุมชนที่ต่างหันหน้าเดินทางเข้าไปหางานทำในเมือง อาชีพการต้มเกลือเหลือเพียงตำนานเล่าขานสืบต่อกันมา ส่วนทางเกวียนที่เคยเป็นเส้นทางในการลำเลียงเกลือสินเธาว์ที่มีร่องลึก และมีมณฑลขลังก็ถูกถมเป็นเส้นทางลูกลึงทาคอนกรีตหรือทางลาดยางไปแล้ว

การต่อสู้เพื่อกอบกู้วิถีชุมชน

ปี พ.ศ.2545 กระแสเรียกร้องความต้องการในการพัฒนาของชุมชนและสังคมเพิ่มมากขึ้น ชุมชนบ่อพันขัน โดยการนำของพระสงฆ์ได้มีการจัดทำโครงการและแผนงานเสนอหลายๆส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง จนกระทั่ง ปี พ.ศ.2547 ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดได้อนุมัติโครงการพัฒนาบ่อพันขันต้นตำนานประวัติศาสตร์ขึ้น มีการสำรวจการสูบน้ำเพื่อค้นหามหาน้ำพันขัน และการดำเนินการพัฒนาหลายกระบวนการ จนได้พบบ่อน้ำขนาดเล็กบนแผ่นหินทรายแดง กว้าง 6 นิ้ว ลึก 12 นิ้ว มีน้ำไหลออกมาตลอด รสชาติจืดสนิททั้งที่อยู่ท่ามกลางแหล่งหินเกลือได้ดิน และนอกจากนี้มีการพัฒนาพื้นที่พัฒนาทัศนียภาพบริเวณบ่อพันขันให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัด

วิถีปัจจุบันของคนบ่อพันขัน

แม้ว่าการกู้บ่อพันขันจะได้ดำเนินการในที่สุด แต่กระนั้นมิได้หมายความว่าวิถีเดิมของชุมชนจะหวนกลับไปเป็นดังเดิมได้อีก การต้มเกลือในบ่อพันขันปัจจุบันไม่มีแล้ว จะมีก็เพียงที่บ่อน้อยด้านท้ายบ่อพันขัน ซึ่งเป็นการทำของคนต้มเกลือจำนวนไม่มาก ได้ผลผลิตเกลือจำนวนไม่มาก บ่อพันขันในปัจจุบันจึงเป็นเพียงแหล่งหาปลาแหล่งน้ำเลี้ยงวัว-ควาย และกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวให้ผู้สนใจเข้าไปเยี่ยมชมเรียนรู้อดีตเท่านั้น วิธีการต้มเกลือแบบโบราณนั้นยังมีแต่ผู้เฒ่าที่อายุ 60 ปีขึ้นไป จึงจะรู้เรื่องราวและเหลืออยู่เพียงเรื่องเล่าจากความทรงจำเท่านั้น ส่วนคนรุ่นหลังได้ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงซึ่งปัจจุบัน การทำมาหากินของคนบ่อพันขันปัจจุบันมีดังนี้

การทำนา

ได้อาศัยน้ำธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่เพราะไม่มีการชลประทาน จนกระทั่งมีการก่อสร้างทำนบกั้นพื้นที่บ่อพันขันจึงเกิดเป็นอ่างเก็บน้ำชลประทานขึ้น และเมื่อน้ำบ่อพันขันจะมีมากแต่ก็ไม่สามารถทำการเกษตรได้เพราะมีสภาพเค็ม การกั้นทำนบกั้นนั้นส่งผลให้ที่ทำกินของชาวบ้านที่อยู่ด้านบนทำนบน้ำท่วมขึ้นไปมาก พื้นที่ที่เคยเป็นป่าบุ่งทาม ชาวบ้านได้อาศัยหากบ เก็บผักธรรมชาติ และหาเก็บไข่นก ถูกทำลายไปโดยสิ้นเชิง

เมื่อความทันสมัยเข้ามา ก็ได้เปลี่ยนวิถีชีวิตชุมชน การทำนาที่เคยใช้วัวควายไถนา มาเป็นรถไถนาเดินตามแทน และกลายเป็นรถไถรับจ้างระยะต่อมา ปุ๋ยธรรมชาติที่เคยได้จากมูลวัว ควาย ที่ใช้แรงไถนาถูกลดความสำคัญลงมาเป็นปุ๋ยเคมีดังกล่าว แล้วส่งผลกระทบต่อ ดันทุนการผลิตเพิ่มขึ้นในขณะที่ผลผลิตต่อไร่ยังคงเดิม รวมทั้งการสะสมสารพิษ สารเคมี ในดิน และผลผลิตมีสูงขึ้น ซึ่งต่อมาส่งผลกระทบต่อสุขภาพของเกษตรกรโดยตรง และพบว่ามีเกษตรกรหลายรายเจ็บป่วยเนื่องจากสารพิษที่ปะปนอยู่ในข้าวที่ผลิตได้ ข้าวหอมมะลิที่ชาวบ้านเคยปลูกแล้วมีกลิ่นหอม จนกระทั่งมีคำพูดว่า หุงข้าวบนบ้านแล้ว หมาดมที่เสาเรือน เพราะความหอมของข้าวหอมมะลิที่ส่งกลิ่น ปัจจุบันความหอมได้ลดลง และสังเกตพบว่า ขณะหุงข้าวน้ำข้าวขาวจะมีสีดำผิดปกติ

การเลี้ยงวัว-ควาย

ปัจจุบันควายเหลือน้อยลงจนเกือบสูญพันธุ์ เพราะมีการนำเข้าของรถไถนาเดินตาม ยังคงเหลือเฉพาะวัวเป็นจำนวนเพิ่มขึ้น เพราะถือเป็นรายได้เสริมของครอบครัว นางทองพูน นิลชัย เล่าให้ฟังว่า วัวที่เลี้ยงไว้นอกจากจะให้ปุ๋ยในคอก แล้วมันยังทำรายได้ให้ครอบครัวด้วย ที่ลูกสาวได้เล่าเรียนหนังสือ ปัจจุบัน ก็ได้อาศัยการขายวัวส่งให้พี่ละ 1 ตัว ก็ตกราคาประมาณ 6500 บาท ได้ส่งให้ลูกเรียนมัธยมศึกษา นอกนั้นพ่อบ้านไปจับแท็กซี่หาเงินมาจุนเจือครอบครัว อาทิตย์ละ 600 บาท (นางทองพูน นิลชัย สัมภาษณ์ / 2549)

ในการเลี้ยงนั้นชุมชนได้อาศัยพื้นที่สาธารณะเป็นส่วนมาก บ้านหนองคุณอาศัยคลองหลักด้านริมอ่างบ่อพันขัน ส่วนบ้านเด่นราษฎร์อาศัยคลองคั่นด้านทิศตะวันออก เป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ อีกซีกหนึ่งบ้านหล้าหนอง อาศัยพื้นที่สาธารณะหนองวังแซวเป็นที่เลี้ยงสัตว์ แต่ทั้งหมดวัวจะลงมากินที่อ่างบ่อพันขัน

การหาปลา

ชาวบ้านก็ได้อาศัยลำน้ำเสียวเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนั้นยังใช้พื้นที่ไร่นาของตนเองในการขุดสระน้ำเพื่อให้ปลาได้อยู่อาศัย พอถึงฤดูเก็บเกี่ยวเสร็จแล้วก็จะมีการจับปลาขึ้นมาขาย บางรายก็จะประมูลขายทั้งบ่อปลาเลย บางบ่อปลาซุมก็ขายได้เป็นหมื่น ตัวอย่าง นายอ่อนสี คำสอน ที่อยู่นาหนองแวง บ้านดงเย็น เพราะที่นั่นเป็นที่ลุ่มปลาซุมไปรวมอยู่ทีเดียว และส่วนมากเป็นปลาธรรมชาติเนื้ออร่อย เป็นที่ต้องการของชุมชน

นอกจากปลาที่กล่าวมาแล้ว พื้นที่หนองสาธารณะประจำหมู่บ้านยังมีที่ให้อาศัยแต่ส่วนใหญ่จะห้ามหรือมีกฎเกณฑ์ของแต่ละหมู่บ้านตั้งไว้ บางทีก็ประกาศให้คนลงจับปลา โดยเก็บค่าบัตรผ่านประตูลงไปจับปลาตามอุปกรณ์ที่นำมา เช่น หนองปลาเต่าบ้านดงเย็น หนองเบ็นบ้านหนองคุณ

หนองวังแซวบ้านหล้าหนอง หนองปู่ตาบ้านเด่นราษฎร์ เป็นต้น

การทอผ้า

เดิมชาวบ้านปลูกหม่อนเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมไว้ใช้เอง ซึ่งได้ถือปฏิบัติต่อกันมาตั้งแต่หลายชั่วอายุคนแล้ว โดยเริ่มแรกจะทอผ้าไหมไว้เพื่อใช้เองและใช้ในงานพิธีสำคัญ ๆ เท่านั้น โดยในช่วงนั้นจะยังไม่มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนและผ้าไหมในสมัยนั้นยังไม่มีค่ามากนัก ต่อมาชุมชนนี้เริ่มมีความเจริญรุ่งเรืองมากขึ้น การซื้อขายผ้าไหมก็เริ่มมีเข้ามาในเขตชุมชนและขยายต่อไปยังระดับอำเภอ จนถึงระดับจังหวัด ผ้าไหมของชุมชนบ่อพันขันถูกส่งไปประกวดในระดับจังหวัดและได้รับรางวัลชนะเลิศอันดับ 1 (หมี่ข้อ) และได้รับการคัดสรรสินค้าระดับห้าดาวของจังหวัดในปี 2546 และได้รับระดับสี่ดาวในปี 2547 ปัจจุบันได้รับเลือกเป็นหมู่บ้าน OTOP ต้นแบบของจังหวัดร้อยเอ็ด

ความเปลี่ยนแปลงด้านพิธีกรรม

ประเพณีและพิธีกรรมการเลี้ยงบ่อ เลี้ยงเจ้าปู่ผ่าน เมื่อไม่มีการต้มเกลืออีกแล้ว พิธีกรรมนี้ได้ลดบทบาทและความสำคัญลง การเลี้ยงบ่อไม่ได้ทำร่วมกันทุกหมู่บ้านดังในอดีต การเลี้ยงเดือนสามมีเพียงหมู่บ้านโกสัลลเจ้าพ่อเท่านั้น ส่วนการเลี้ยงเดือนหกได้เลือนหายไปแล้ว เหลือเพียงผู้เฒ่าวัยเจ็ดสิบกว่าปี ที่ยังรักษาสืบสานพิธีเลี้ยงบ่อไว้ ซึ่งมักมาประกอบพิธีบูชาในวันพุธขึ้น 3 ค่ำ เดือนห้า ของทุกปี ระยะเวลากว่ายี่สิบปีที่ผ่านมา การแสดงออกร่วมกันของชุมชนในด้านพิธีกรรมได้เปลี่ยนแปลงไปจากที่เคยเป็นศูนย์กลางยึดเหนี่ยวความสัมพันธ์ของชุมชนที่ใช้ขอบเขตทางสังคม ความเป็นสิ่วเป็นเครือญาติในการรวมพลังทางพิธีกรรม แต่ปัจจุบันใช้ระบบการปกครองกำหนด(อบต.)เมื่อถึงฤกษ์ที่จะทำพิธี จึงไม่รู้ว่าใครจะเป็นเจ้าภาพส่งผลให้ความเหนียวแน่นทางพิธีกรรมและสายสัมพันธ์ ระหว่างชุมชน ลดลงไปท้ายที่กิจกรรมที่เกี่ยวกับความศรัทธา อย่างการเลี้ยงเจ้าปู่ผ่านหรือการ “ส่วงเฮือถวยเจ้าปู่” ได้กลายเป็นกิจกรรมเพื่อการท่องเที่ยวเป็นหลัก คนเป็นเจ้าภาพคือคนที่มาจากภายนอก ส่วนคนในท้องถิ่นบ่อพันขันมีส่วนร่วมเพียง “แขกผู้มีเกียรติ” เท่านั้น

แนวทางการจัดการบ่อน้ำแบบมีส่วนร่วมของชุมชน

จากเดิมที่พื้นที่บริเวณบ่อน้ำและพื้นที่ใกล้เคียงที่เป็นพื้นที่แหล่งเกลือ ผู้คนในชุมชนรอบๆบ่อน้ำขึ้นเกือบ 20 ชุมชน ได้ใช้ประโยชน์ในการต้มเกลือ โดยมีการจับจองใช้ประโยชน์เป็นที่รู้จักกันในชุมชนท้องถิ่น “ตบเกลือนี้เป็นของพ่อใหญ่ร้อย บ้านตาฉรเคื่อ” ทุกคนก็เคารพและทุกปีแต่ละคนก็จะมาจับจองที่เดิมในการต้มเกลือ การดูแลการปฏิบัติร่วมกันส่วนหนึ่งใช้ระบบความเชื่อ ประเพณี พุทธแรกเดือน 3 เลี้ยงลง พุทธแรกเดือน 6 เลี้ยงขึ้น และ ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 11 สว่างเฮือถวญเจ้าพ่อและเจ้าพ่อปู่ผ่าน คือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนต้มเกลือบ่อน้ำเคารพศรัทธา ฉะนั้นระบบการจัดการจึงเป็นระบบของชุมชนจัดการภายใต้ฮึดครองบ้านเมือง

หลังปี 2524 ที่มีโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำของกรมชลประทาน โดยมีสภาพเป็นหน่วยสนับสนุน สิทธิการจัดการ/การใช้ประโยชน์ ถูกยึดไปอยู่ที่ระบบราชการ มีการใช้ประโยชน์บ้างหรืออาจผ่านโครงการพัฒนาของรัฐเพื่อหวังที่จะสร้างผลกระทบในทางที่ดีกับผู้คนในท้องถิ่น ผู้คนอาจได้ใช้ประโยชน์การทำมาหากิน/หรือสามารถทำพิธีกรรมเลี้ยงปู่ผ่านได้ แต่สิทธิการจัดการตกอยู่ที่รัฐ โดยมีสภาพเป็นกลไกสำคัญในการจัดการและในปี 2539 ได้มีการตั้งวัดเกาะบ่อน้ำ พื้นที่บางส่วนของเป็นธรณีสงฆ์จึงอยู่ในความดูแลการจัดการของวัด และมีบางพื้นที่ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานก็จะอยู่ในการดูแลจัดการของกรมศิลปากร เช่น พระธาตุจำปาขัน เป็นต้น

ปี 2545 – 2547 ได้มีการนำเสนอแผนเพื่อพัฒนาบ่อน้ำ เป็นแหล่งท่องเที่ยวจนได้อนุมัติงบ CEO ของจังหวัดดำเนินในช่วง 2547 เป็นต้นมา การสร้างเส้นทางคมนาคม การจัดระบบภูมิทัศน์ที่เป็นโครงสร้างพื้นฐาน ถูกออกแบบโดยเจ้าหน้าที่รัฐ ผู้คนในชุมชน มีคนรู้เรื่องราวอย่างมาก แม้แต่ อบต.เองก็มีบทบาทน้อยมากในการพัฒนาดังกล่าว (เพราะเป็นงบของจังหวัด) ในขณะเดียวกันภายใต้โครงการนี้แม้จะมีคณะกรรมการพัฒนาบ่อน้ำ แต่คณะกรรมการยังมีบทบาทไม่ชัดเจน ยังไม่สามารถสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนได้

โครงการพัฒนาบ่อน้ำเป็นแหล่งท่องเที่ยวระดับจังหวัด จึงกลายเป็นโครงการของจังหวัด เพื่อตอบสนองนักท่องเที่ยวภายนอกเป็นหลัก มีเสียงสะท้อนจากเวทีการเสนอข้อมูลของโครงการเกือบทุกครั้งว่า “ชุมชนยังไม่ได้อะไรเลยจากการท่องเที่ยว” เพราะในขณะที่โครงการได้ประกาศโฆษณาความหัตถ์ของบ่อน้ำ ความภาคภูมิใจของโบราณสถานและประวัติศาสตร์ของเมืองจำปาขัน สิ่งเหล่านี้เป็นมุมมองเสนอกับคนภายนอก นักท่องเที่ยวแต่ละคนมาแวะเวียนดูประเพณีประต้าวก็

เดินทางต่อไป คาดหวังจะได้ขายสินค้าของที่ระลึกและอาหารเครื่องดื่มก็ได้เพียงเล็กน้อย และบางกลุ่มบางคนเท่านั้น

ในขณะเดียวกัน โครงการพัฒนาบ่อผันชั้นขององค์การบริหารส่วนตำบลที่เกี่ยวข้อง 2 ตำบล นั้นก็ติดกรอบของพื้นที่ของแต่ละตำบล/ติดกรอบงบประมาณ โครงการนี้เป็นของตำบลนี้ กิจกรรมนี้ต้องจัดในพื้นที่ตำบลนี้ ซึ่งต่างจากเดิมที่ชุมชนท้องถิ่นไม่ได้ติดกรอบพื้นที่ คุณเป็นใคร อยู่ที่ไหนก็ได้ ขอให้มีความเชื่อใจเจ้าพ่อปู่ผ่าน สามารถร่วมกิจกรรมพิธีกรรมได้ ใครก็ตามที่เข้ามาดื่มเกลือหรือซื้อขาย แลกเปลี่ยนก็สามารถเข้าร่วมตามฮัตคองปฏิบัติร่วมกันมา

แนวทางข้อเสนอต่อการจัดการในอนาคต

ในเวทีเสนอผลการศึกษาและค้นหาทางออกในการจัดการบ่อผันชั้นในอนาคต หลังจากที่ได้นำเสนอแลกเปลี่ยนระบบการจัดการในอดีตที่ผ่านมาเกิดผลกระทบต่อผู้คนชุมชนอย่างไร โดยเฉพาะหลังช่วงสร้างอ่างเป็นต้นมาเกือบทุกคนในเวทีมีข้อเสนอว่า ถ้าหากจะให้บ่อผันชั้นเกิดประโยชน์กับผู้คนชุมชนมากขึ้น มีนักท่องเที่ยวมากขึ้นนั้น “ต้องเป่งเขื่อนชลประทาน” (ระบายน้ำออกจากอ่างเก็บน้ำ) แล้วส่งเสริมฟื้นฟูการต้มเกลือเหมือนเดิม เพราะที่ผ่านมาการใช้ น้ำ น้ำสาบครกเป็นสิ่งมหัศจรรย์ดึงดูดนักท่องเที่ยว หลายคนเข้ามาแล้วก็ไม่เชื่อเพราะรอบๆบ่อน้ำมีน้ำล้อมรอบ (น้ำสูง 2-3 เมตร) การเกิดน้ำผุดขึ้นมันก็เป็นเรื่องธรรมดา ถานหินทรายแดงแหล่งต้มเกลือก็ไม่มีให้เห็น หรือหากจะใช้ความเชื่อ ความศรัทธาต่อเจ้าพ่อปู่ผ่านมาดึงดูดกลุ่มคนเหล่านี้เป็นคนนอก ไม่รู้เรื่องราวความเป็นมาแต่อย่างไร แต่ถ้าหากเป่งเขื่อนและมีการต้มเกลือพี่น้องชาวบ้านใกล้เคียงที่เคยต้มเกลือก็จะมาเหมือนเดิม บรรยายากก็จะลืกลัก พี่น้องก็จะมีรายได้จากการต้มเกลือ โดยไม่ต้องรอว่าจะมีนักท่องเที่ยวหรือไม่ จะผลิตอะไรขายให้นักท่องเที่ยว (เส้นทางอ้อมเกินไป) แล้วหากมีการต้มเกลือเป็นแหล่งผลิต/ขายเกลือ จนกลายเป็นตลาดนักท่องเที่ยวก็จะมาดูวิถีชีวิตของคนต้มเกลือ บ่อผันชั้น/การเลี้ยงเจ้าพ่อปู่ผ่านก็เป็นวิถีของคนต้มเกลือที่เขาสามารถสัมผัสของจริงได้ หรือถ้าหากไม่มีนักท่องเที่ยวเราก็มีรายได้จากการขายเกลืออยู่แล้ว มีแต่ได้กับได้ การนำเสนอในแนวทางแบบนี้เป็นการเสนอบนฐานของคนท้องถิ่น ทำเพื่อคนท้องถิ่น (ไม่ได้ทำเพื่อนักท่องเที่ยว) งบประมาณก็ไม่สิ้นเปลือง ความเป็นเจ้าของ การมีส่วนร่วมสามารถระดมได้ง่ายดาย เพราะเป็นวิถีชีวิตของผู้คนที่ทุกคนได้ประโยชน์ อยู่บนฐานความเชื่อความศรัทธา

แม่ทอง บ้านตาเณร ได้กล่าว หลังจากที่ได้มีการนำเสนอแนวทางดังกล่าวว่า “ถ้าแปลงเนื้อได้ ต้มเกลือได้ ให้กินจี่ก็ยอม” เป็นคำกล่าวที่หนักแน่นสั้นกระชับที่สะท้อน 2 อย่าง คือ อย่างแรก ประการแรกเกลือเป็นวิถีของแกและคนบ่อพันขัน การสร้างอ่างเก็บน้ำที่ผ่านมานั้นเหมือนกับทำลายวิถีชีวิตของแกและชุมชน การรื้อฟื้นใหม่จึงเป็นความหวังเหมือนตายแล้วเกิดใหม่ ความรู้สึกดังกล่าวเห็นได้จาก แวดตาข้อเสนอ แลกเปลี่ยนอย่างกระตือรือร้นของกลุ่มคนที่เคยต้มเกลือมาก่อน (คนอายุ 40 ขึ้นไป) ส่วนอีกประการ คือ สะท้อนความเป็นไปได้ยากมากของข้อเสนอดังกล่าว เพราะปัจจุบันมีลักษณะในอ่างบ่อพันขันหลายส่วน เช่น บางคนยังหาปลา มีแหล่งน้ำดินประปาหมู่บ้านจะแก้ไขอย่างไร และที่สำคัญเรื่องราวหลายอย่างที่เกิดขึ้น หลัง 2524 อำนาจรัฐได้ควบคุมเป็นของรัฐโดยปริยาย ทั้งในเรื่องโครงสร้างพื้นฐาน สิทธิการจัดการ ภาพสะท้อนนี้เกิดขึ้นหลังจากวันนั้นที่มิวิจัยได้จัดเวทีที่บ้านตาเณร มีข้อเสนอดังกล่าว วันรุ่งขึ้นเราไปจัดเวทีที่บ้านหนองคุณ มีคนแจ้งข่าวว่า นายอำเภอบอกว่าการแบ่งฝาย (อ่าง) ทำไม่ได้ เพราะเป็นสมบัติของแผ่นดิน ที่สำคัญรัฐ/ราชการได้ลงทุนไว้เยอะ แล้วน่าจะดำเนินการต่อ

อย่างไรก็ตามข้อเสนอดังกล่าวนี้มีความยืดหยุ่นได้ เพราะมีการเสนอให้หาแนวทางเลือกที่หลากหลายได้ เช่น การดำเนินการอาจเป็นการทดลองทำ 1 ปี หรือ 2 ปี แล้วมาประเมินก็ดี พัฒนาต่อ ถ้าหากไม่ดีก็ยกเลิก หรือพื้นที่บางส่วนที่สามารถดำเนินการจัดการส่งเสริมฟื้นฟูการต้มเกลือเพื่อเสริมอาชีพและการท่องเที่ยว ซึ่งข้อเสนอต่างๆ เหล่านี้อยู่ในวิสัยที่ดำเนินการได้

กลุ่มคนที่รู้เรื่องราว “เกลือ” และให้ความสำคัญจะเป็นกลุ่มอายุ 40 ขึ้นไป เด็กเยาวชนรุ่นหลังๆ ของชุมชนบ่อพันขันก็ 모르เรื่องราวของชุมชนตนเอง การพัฒนาบ่อพันขันที่ผ่านมาเพื่อการท่องเที่ยวตอบสนองคนภายนอกเป็นหลัก การพัฒนาในระยะต่อไปต้องมีการทบทวนให้ความสำคัญการเรียนรู้/สร้างสำนึกร่วมของคนภายในมากขึ้น การจัดหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียน การจัดกิจกรรมเรียนรู้ท่ามกลางวิถีชีวิตจริง จำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนเพิ่มมากขึ้น ฉะนั้นเรื่องราว/ศูนย์เรียนรู้/พิพิธภัณฑ์ของท้องถิ่นเพื่อคนท้องถิ่น โดยคนท้องถิ่น ควรจะดำเนินการควบคู่กับการดำเนินการของรัฐได้

การดำเนินการในอนาคตใครควรจะมีบทบาทจัดการอย่างไร เนื่องจากบ่อพันขันเป็นพื้นที่รอยต่อ 2 ตำบล การดำเนินการไม่ควรใช้ขอบเขตการปกครอง เป็นกรอบจะมีอุปสรรคในการมีส่วนร่วม ชุมชนท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องทั้ง 2 ตำบล คงต้องมีการหารือบนฐานที่ใช้ประโยชน์ร่วม การทำงาน

ร่วม โครงการสนับสนุนของทั้ง 2 อบต. ที่สำคัญอีกอย่างกระบวนการดำเนินการในระดับกิจกรรม โครงการต้องกระจายการมีส่วนร่วมให้กับกลุ่มต่างๆ เช่น กลุ่มเด็ก/เยาวชน โรงเรียน วัด คนตัมเกลือ กลุ่มคนเหล่านี้ควรได้เป็นเจ้าของกิจกรรมโครงการ โดยมีคณะทำงานร่วมของทั้ง 2 ตำบล คอยสนับสนุน ดูแล ส่วนหน่วยงานราชการที่เคยดำเนินการเองควรปรับบทบาทเป็นผู้กระตุ้นสนับสนุนและติดตามตรวจสอบเพื่อให้การดำเนินงานอยู่บนฐานชุมชนท้องถิ่นอย่างแท้จริง

บทที่ 5

สรุปผลการศึกษา

พื้นที่บ่อพันขันในปัจจุบันตั้งอยู่บนพื้นที่รอยต่อของ 3 อำเภอ คือ อำเภอสวรรณภูมิ อำเภอโพธิ์ทราย และอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด ส่วนที่เรียกว่าบ่อพันขันนั้นตั้งอยู่ในพื้นที่บ้านม่วงหวาน หมู่ 12 ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอหนองฮี และพื้นที่บ้านตาเฒ่า บ้านหญ้าหนอง ตำบลจำปาขัน อำเภอสวรรณภูมิ พื้นที่แห่งนี้ จากการสำรวจของนักโบราณคดีพบว่าเป็นชุมชนโบราณขนาดใหญ่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบแห่งหนึ่งตั้งอยู่บริเวณบ้านตาเฒ่า มีกล่าวในตำนานและคำบอกเล่าของชาวบ้านว่าชื่อเมือง “จำปาขันธุ์” เป็นเมืองใหญ่ มีกษัตริย์ปกครองมาก่อน

ภูมิฐานของนครจำปาขันนี้นับเป็นเมืองใหญ่เมืองหนึ่งทีเดียว การกระจายตัวของเศษภาชนะดินเผาและโคกเนินที่อยู่ในเขตเมืองและรอบๆบริเวณเมืองนั้น สะท้อนให้เห็นถึงการอยู่อาศัยของประชากรเป็นจำนวนมากอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ที่เดียว ต่อจากนั้นคงโรยร้างไป จนกระทั่งมีการฟื้นฟูให้เป็นชุมชนใหม่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 ลงมา ตัวเมืองตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มอันเป็นที่ทำการปลูกข้าวและพืชพันธุ์ เพื่อเลี้ยงคนในเมืองและชุมชนในบริเวณใกล้เคียงได้ ซึ่งก็เป็นลักษณะธรรมดาสำหรับชุมชนบ้านเมืองที่อื่นๆในภาคอีสาน

แต่ที่โดดเด่น คือ เป็นแหล่งดัมเกลือขนาดใหญ่และมีความสัมพันธ์กับเมืองอื่นๆในฐานะเป็นแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ที่มีความสำคัญต่อผู้คนในภูมิภาค โดยเกลือที่ผลิตจากบ่อพันขันจะถูกรับซื้อโดยนายฮ้อยเกลือแล้วเดินทางออกไปสู่คนใช้/คนบริโภคเกลือทั้งในภาคอีสาน ในเขตจังหวัด ร้อยเอ็ด สุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ ขุขันธ์ มหาสารคาม และอุบลราชธานี นอกจากนี้แล้วยังมีการค้าขายที่ขยายวงกว้างออกไปถึงทะเลสาบน้ำจืดปลาชุกชุมอย่าง “ทะเลสาบเขมร” อีกด้วย

วิถีของชุมชนดัมเกลือบ่อพันขันได้เปลี่ยนแปลงไป เมื่อทางราชการได้สร้างอ่างเก็บน้ำบ่อพันขัน ทำให้น้ำท่วมแหล่งดัมเกลือของชุมชนอย่างถาวร ผู้คนที่เคยดัมเกลือต้องเลิกอาชีพไป เหลือเพียงประมาณ 20 ครอบครัว ที่ยังคงทำในบริเวณบ่อน้อยที่ด้านใต้ของคันดินอ่างเก็บน้ำ จากที่เคยทำนาไว้กินแล้วดัมเกลือ

ไว้อย่าง สร้างรายได้เศรษฐกิจท้องถิ่นรุ่งเรืองกลายเป็นชีวิตทำนาไว้กิน อพยพแรงงานต่างถิ่นหารายได้เพื่อ การดำรงชีวิตในสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง

ตั้งแต่ปี 2539 ได้มีกระบวนการพยายามในการกอบกู้บ่อน้ำขึ้นคืนมา และได้รับการอนุมัติเป็น โครงการพัฒนาบ่อน้ำขึ้นเป็นแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัด โดยผู้ว่า CEO (ปี 2547) การดำเนินการภายใต้ โครงการดังกล่าว เป็นโครงการทางราชการขาดการมีส่วนร่วมของคนจากชุมชน ที่สำคัญการพัฒนาตาม โครงการดังกล่าวมุ่งเป้าไปที่การรองรับนักท่องเที่ยว หวังว่าการท่องเที่ยวจะส่งผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ และวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชน

โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบ่อน้ำขึ้น เป็นกระบวนการศึกษาที่สร้างการเรียนรู้ให้กับ ชุมชนท้องถิ่นในการสืบค้นความเป็นมาคุณค่าของชุมชนตนเอง ค้นหาแนวทางการจัดการพื้นที่ บ่อน้ำ แบบมีส่วนร่วมและยั่งยืน โดยการศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของบ่อน้ำขึ้นจากอดีต-ปัจจุบัน ทั้งใน รูปแบบการศึกษาจากเอกสารต่างๆที่มีคนศึกษาไว้แล้ว เอกสารทางราชการ การสำรวจพื้นที่ การสัมภาษณ์ กลุ่มภูมิปัญญา / คนดัมเกลือ การจัดเวทีเพื่อระดมข้อมูลตรวจสอบข้อมูล พร้อมทั้งการแสวงหาแนวทางที่ ดำเนินการฟื้นฟูจัดการบ่อน้ำขึ้นแบบมีส่วนร่วมและยั่งยืน

กระบวนการดังกล่าวมุ่งประเด็นการศึกษา พัฒนาการของชุมชนโดยรวมของชุมชนที่เกี่ยวข้อง กับบ่อน้ำขึ้น และใช้กระบวนการวิถีชีวิตของผู้คนดัมเกลือเป็นแกนกลางในการศึกษา เน้นการมีส่วนร่วม ระดมความเห็นภายในเป็นสำคัญ กระบวนการดังกล่าวสามารถค้นพบทั้งประเด็นที่เป็นข้อมูลความรู้ ข้อเสนอและการแสดงเจตจำนงของคนท้องถิ่นที่อยากเห็นการพัฒนาบ่อน้ำขึ้นจากฐานภายในเป็นสำคัญ

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชุมชนบ่อพันขันและการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชน

ชุมชนบ่อพันขันมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มายาวนาน มีหลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ถึงการตั้งถิ่นฐานและการทำมาหากินมาแล้วอย่างน้อย 2500 ปี มีความสืบเนื่องจนกระทั่งปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนบ่อพันขันแบ่งช่วงการเปลี่ยนแปลงออกเป็น 4 ยุค ดังนี้

1 ประวัติศาสตร์ชุมชนบ่อพันขันยุคโบราณ

เริ่มตั้งแต่ 2500 ปี เป็นต้นมาที่มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นเศษเครื่องเคลือบดินเผาแบบวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ แหล่งดัมเกลือโบราณ และหลุมฝังศพ ซึ่งหลักฐานต่างๆ เหล่านี้ได้เชื่อมโยงกับแหล่งอื่นๆ ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ที่นักวิชาการได้กำหนดอายุอยู่ในราว 2500 ปีลงมา หลังจากนั้นได้ค้นพบหลักฐานที่เป็นเมืองโบราณ “จำปาศันธุ์” พระธาตุและคู คลอง ล้อมเมือง รูปวงรี ซึ่งเป็นรูปแบบของเมืองสมัยทวารวดี ที่ศาสนาพุทธรุ่งเรืองในช่วงศตวรรษที่ 12 ก่อนที่จะเข้าสู่ช่วงอารยธรรมขอม ซึ่งก็ค้นพบศิลาจารึก อักษรปัลลวะของเจ้าชายจิตรเสน กษัตริย์ของอาณาจักรเจนละ และในช่วงนี้อารยธรรมขอมได้แผ่ขยายสู่พื้นที่อีสานและทุ่งกุลาร้องไห้ ดังจะเห็นได้จากหลักฐานโบราณคดีที่เป็นคูต่างๆ เช่น คูาสิงห์ คูเมืองบัว คูพระโกนา คูโพนวิจ คูโพนระฆัง พร้อมกันนั้นได้มีแหล่งถลุงเหล็กกระจายอยู่ทั่วไปเช่นกัน เช่น ที่บ้านเมืองเตา ส่วนในพื้นที่ชุมชนบ่อพันขันจะมีหลักฐานที่โอโรคยาศาลที่เนินขันหมากที่เป็นอารยธรรมขอม

วิถีชีวิตของผู้คนในยุคดังกล่าวนี้ เราไม่สามารถสืบค้นรายละเอียดได้มากนัก แต่จากหลักฐานชี้ให้เห็นว่า ชุมชน/เมืองในเขตบ่อพันขันเป็นชุมชนผลิตเกลือที่สำคัญ มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กับเมืองต่างๆ จนกระทั่งถึงเขตทะเลสาบเขมร ที่เป็นศูนย์กลางอาณาจักรขอมด้วย นอกจากนี้ยังมีการทำเครื่องเคลือบดินเผาและการถลุงเหล็ก ซึ่งเป็นกิจกรรมที่เชื่อมโยงมาจากการทำเกลือ

เมื่ออำนาจของอาณาจักรขอมเสื่อมลงในช่วงศตวรรษที่ 16-17 เรื่องราวหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชุมชนบ่อพันขันก็ขาดหายไป จนกระทั่งกลับมาฟื้นฟูอีกในช่วงศตวรรษที่ 22-23 เป็นต้น

2. ประวัติศาสตร์ชุมชนบ่อพันขันยุคไทย-ลาว

ในช่วงปี พ.ศ. 2256 เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ได้โปรดเกล้าให้เจ้าแก้วมงคล พร้อมด้วยไพร่พลประมาณ 3,000 คน มาตั้งรักษาการที่บ้านทุ่งและยกฐานะเป็นเมืองทุ่งในปี 2268 ขึ้นตรงกับนครจำปาศักดิ์ ต่อมาปี 2306 เกิดการบาดหมางและขัดแย้งชิงอำนาจ ท้าวเชียง ท้าวสูน จึงไปขอพึ่งพระบรมโพธิ์สมภารกษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ปี 2319 สมัยกรุงธนบุรี ท้าวเชียง ท้าวสูน ได้ย้ายเมืองมาตั้งเมืองใหม่ที่ดงเท่าสาร ขนานนามว่าเมืองสุวรรณภูมิ ตั้งแต่นั้นมา

การตั้งเมืองทุ่ง และเมืองสุวรรณภูมิของกลุ่มเจ้าแก้วมงคล ได้ขยายการตั้งถิ่นฐานไปในท้องถิ่นใกล้เคียง เช่น บ้านลำโพง บ้านห้วยหว้า ต่อมา พ่อใหญ่เมืองแสน และพ่อใหญ่เมืองจันทร์ ได้นำกลุ่มจากบ้านห้วยหว้ามาตั้งบ้านที่บริเวณบ้านตาเฒ่า และหลังจากนั้นก็มีการอพยพมาจากบ้านอื่นๆ อพยพมาสมทบเพื่อทำมาหากิน และการดัดแปลงพื้นที่ขยายเป็นชุมชนใหญ่ ที่มีหลายหมู่บ้านในปัจจุบัน ส่วนอีกชุมชนหนึ่งที่เป็นชุมชนหลัก คือ บ้านหนองคูณ ที่มีหลวงอำมาตย์ ต้นตระกูลบ่อชล ได้อพยพมาจากบ้านลำโพง เพื่อดัดแปลงแล้วขยายชุมชนสู่ชุมชนอื่นๆ เช่น บ้านโต้น บ้านดงเย็น เป็นต้น

การเข้ามาตั้งบ้านเรือนของชุมชน บ่อพันขันในยุคไทย-ลาว หลายชุมชนอพยพมาเพื่อดัดแปลงชุมชนมาซื้อขายและดัดแปลง แล้วก็ค่อยๆขยายไปเรื่อยๆ เช่น กรณีบ้านสว่าง ที่เป็นชุมชนเขมร ที่มาจากพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ เมื่อมาแล้วถึงบริเวณดังกล่าว สว่างพอดี จึงตั้งชื่อว่า บ้านสว่าง (อยู่ในเขตอำเภอโพธิ์ทราย ห่างจากบ่อพันขัน ประมาณ 5 กิโลเมตร)

การผลิตเกลือในยุคนี้ถือว่ารุ่งเรือง สามารถผลิตเกลือขายไปทั่วสารทิศ ในช่วงที่มีการดัดแปลง (4 เดือน) มีผู้คนดัดแปลงประมาณ 300 ครอบครัว ตลอด 4 เดือน ไฟจากพื้นดินเกลือไม่เคยดับทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้คนทั้งคนดัดแปลง คนซื้อเกลือ และเปลี่ยนคนขายของใช้อื่นๆ ผ่านเข้าออกก็คึกคัก ถือเป็นตลาดเกลือที่เกิดจากการผลิตและความต้องการร่วมกัน ฉะนั้นคนชุมชนบ่อพันขันจึงทำนาเพื่อเอาข้าวไว้บริโภค เพราะที่นามีน้อยและการดัดแปลงถือเป็นแหล่งรายได้สำคัญที่แต่ละครอบครัวได้ และจัดการแรงงานตามกระบวนการดัดแปลง

3. ประวัติศาสตร์ชุมชนยุคพัฒนา

ด้วยกระแสการพัฒนาของรัฐ ผ่านการพัฒนาโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ ประกอบกับสถานการณ์การเสื่อมโทรมของสภาพป่าไม้ ซึ่งมีโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำบริเวณบ่อพันขัน โดยกรมชลประทานที่มีสภาพเป็นกลไกในพื้นที่ ถึงแม้จะมีการคัดค้านและยื่นหนังสือร้องเรียนในระดับจังหวัด แต่ก็ไม่เป็นผล เพราะการสร้างอ่างเก็บน้ำแก้ไขปัญหาป่าเสื่อมโทรมได้ (หยุดตัดเกลือ หยุดไปตัดไม้มาทำฟืนต้มเกลือ ป่าก็ยังคงอยู่) พร้อมกับน้ำยังเป็นแหล่งหาปลาประมง และสามารถนำมาใช้ในการเกษตรได้ ฉะนั้นอ่างเก็บน้ำบ่อพันขันจึงได้ถูกสร้างขึ้นโดยกรมชลประทาน ในปี 2544 เป็นต้นมา

การสร้างอ่างเก็บน้ำทำให้น้ำท่วมแหล่งต้มเกลือ ทำให้ชาวบ้านหยุดต้มเกลือ โดยอัตโนมติ (ยังเหลือบางส่วน ประมาณ 10-20 งานที่ทำบริเวณบ่อพันขัน(ใต้อ่างเก็บน้ำ) วิถีชุมชนต้มเกลือยุติลงกลายเป็นคนทำนา ซึ่งเดิมทีที่นามีน้อยแล้วอยู่ จึงอพยพขายแรงงานต่างถิ่น ส่วนการส่งเสริมกิจกรรมประมงทั้งปล่อยปลาเป็นแหล่งอาหาร การส่งเสริมเลี้ยงปลาในกระชัง การส่งเสริมการปลูกพืช ก็ไม่สามารถทำได้ผล และทั่วถึง “บ่อพันขัน” จึงลดบทบาทลงเพียงแหล่งน้ำเอนกประสงค์เท่านั้น

การสร้างอ่างเก็บน้ำไม่ได้กระทบ ต้องยุติวิถีชุมชนต้มเกลือเท่านั้น แต่เรื่องราวในอดีตทั้งที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี บางส่วนก็จมไปกับอ่างน้ำด้วย เรื่องความเชื่อ พิธีกรรมที่หล่อหลอมให้ผู้คน ชุมชนอยู่ร่วมกันก็นับวันสาบสูญหายไปพึ่งสังคมภายนอกมากขึ้น และที่สำคัญลูกหลานเยาวชนไม่เห็นบทบาทเจ้าไรากเหง้าของชุมชนตัวเองในอดีตที่รุ่งเรือง

4. ยุคการฟื้นฟูบ่อพันขัน

หลังจากการสร้างอ่างเก็บน้ำเรื่องราวและคุณค่าของบ่อพันขันที่จมอยู่ใต้น้ำ ถูกศึกษาและให้คุณค่าโดยนักวิชาการ นักประวัติศาสตร์โบราณคดี ซึ่งล้วนแต่เป็นคนนอกแทบทั้งสิ้น ลูกหลานคนในท้องถิ่นที่โหยหาต้องศึกษาผ่านคนภายนอกทั้งสิ้น และคุณค่าต่างๆเป็นคุณค่าทางวิชาการทางประวัติศาสตร์โบราณคดีเท่านั้น แต่ไม่มีคุณค่าต่อคนและท้องถิ่นเลย ปี 2539 ลูกหลานคนท้องถิ่นได้เริ่มทวงคืนบ่อพันขัน โดยการตั้งวัดเกาะบ่อพันขันพร้อมกับการสร้างกระแสนกอบกู้บ่อพันขันที่เป็นสิ่งมหัศจรรย์ที่ควรจะมีพื้นที่เพื่อสร้างการพัฒนาในพื้นที่

ปี 2545-2547 ได้มีการจัดทำแผนและเสนอกับหน่วยงานต่างๆ จนกระทั่งผู้ว่า CEO ได้อนุมัติโครงการพัฒนาบ่อผันชั้นเป็นแหล่งท่องเที่ยวประวัติศาสตร์ของจังหวัด มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ตกแต่ง บริเวณเป็นภูมิทัศน์ที่สวยงาม มีการสืบค้นทุกด้าน แหล่งโบราณสถานที่เป็นชุมชน/เมืองโบราณ แหล่งเกลือโบราณ เช่น พระธาตุจำปาขัน ดอนขุมเงิน เนินชันหมาก พร้อมกันนั้นมีโครงการพัฒนาศักยภาพกลุ่มอาชีพหัตถกรรม เพื่อสร้างผลิตภัณฑ์รองรับนักท่องเที่ยว อบรมมัคคุเทศก์น้อยที่นำเที่ยวได้ พร้อมกันนั้นในแต่ละปีจะมีการประชาสัมพันธ์เพื่อการท่องเที่ยวของจังหวัด มีการสนับสนุนการจัดงานแข่งเรือ/ขบวนแห่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เรื่องราวทั้งหมดนั้นเพื่อให้บ่อผันชั้นเป็นแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัดและของประเทศมีนักท่องเที่ยวมาเที่ยวมากขึ้น คาดหวังจะทำให้ส่งผลต่อเศรษฐกิจท้องถิ่น/ชุมชนโดยรวม

สิ่งที่เกิดขึ้นในยุคนี้เริ่มแรกก็พยายามจะสร้างและพัฒนาบ่อผันชั้น แต่เมื่อถามว่าชุมชน/ผู้คนในท้องถิ่นได้อะไรบ้าง รับรู้เรื่องราวนี้อย่างไรบ้าง กลับได้คำตอบจากผู้คนภายในว่า กิจกรรมต่างๆ ส่งผลต่อชาวบ้านน้อยมาก ทุกอย่างมุ่งไปที่เพื่อนักท่องเที่ยวเป็นสำคัญ บ่อผันชั้นและวิถีชีวิตของชุมชนเดิมไม่ได้อยู่บนฐานของการท่องเที่ยว และที่สำคัญบ่อผันชั้นที่อดีตเคยเป็นแหล่งทำมาหากินต้มเกลือ การบริหารจัดการใช้ประโยชน์คนในท้องถิ่นจัดการเองได้ ภายใต้ระบบสังคมวัฒนธรรม แต่เมื่อสร้างอ่างเก็บน้ำอำนาจและการใช้ประโยชน์อยู่ที่หน่วยงานของรัฐทั้งหมด และเมื่อฟื้นฟูบ่อผันชั้นแล้ว อำนาจการจัดการทั้งหมดก็อยู่ภายใต้โครงการพัฒนาของรัฐ โดยมุ่งเป้าเพื่อตอบสนองนักท่องเที่ยว ผู้คนในชุมชนที่เคยเป็นเจ้าของจัดการใช้ประโยชน์กลายเป็นผู้เข้าร่วมการพัฒนา กลายเป็นแขกผู้มีเกียรติในงานประเพณีบ้านตนเองที่ถูกจัดโดยหน่วยงานราชการ ฉะนั้นประเด็นคำถามของการพัฒนา/จัดการแบบมีส่วนร่วมและยั่งยืนมุ่งเป้าที่ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นต่อผู้คนในชุมชนท้องถิ่นเป็นสำคัญ จึงเป็นสิ่งที่ต้องการคำตอบในอนาคต

กระบวนการตัดเกลือของผู้นบ่พ้นน

เกลือสินเธาว์มีวิธีการทำแตกต่างจากเกลือสมุทร คือ เกลือสมุทร ใช้ “การตากเกลือ” ส่วนเกลือสินเธาว์ ใช้ “การต้มเกลือ” ซึ่งในกระบวนการต้มเกลือของผู้นบ่พ้นนจะเริ่มต้นขึ้นช่วงเดือน 12 หรือราวปลายเดือนพฤศจิกายน ช่วงหลังจากการเก็บเกี่ยว กระบวนการทำเกลือมี 5 ขั้นตอนหลัก ดังนี้

ช่วงการเตรียมการ

การเตรียมพื้น

ในครอบครัวผู้นบ่พ้นนจะช่วยงานกันทั้งผู้ชายและผู้หญิง ผู้ชายจะชักชวนกันเตรียมพื้นโดยใช้เกวียนไปเก็บหาพื้นจากป่าใหญ่ 3 แห่งหลักๆ 1.) ป่าหนองหลักด่าน เป็นป่าไม้ที่อยู่ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ห่างจากแหล่งทำเกลือประมาณ 1 กิโลเมตร 2.) ป่าโคกเป็ดเก่า เป็นป่าที่อยู่ในเขต ต.คู่อิ่ง อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด ห่างจากบ่พ้นนประมาณ 8 กิโลเมตร และ 3.) ดงกุ่มคันทนาม อยู่ในเขต อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด ตั้งอยู่ทิศใต้บ่พ้นนห่างออกไปประมาณ 12 กิโลเมตร ซึ่งในการตัดพื้นนี้พบว่า ในแต่ละครอบครัวมีการใช้ต่อรอบ 4 เดือน ประมาณ 90 เล่มเกวียน ผู้นบ่พ้นนที่ชุมชนประมาณการณาคาดว่าไม่ต่ำกว่า 300 ครอบครัว ดังนั้น พื้นที่ใช้ต้มเกลือในบ่พ้นนต่อปีต้องใช้อย่างน้อย 27,000 เล่มเกวียน และในขณะที่เดียวกันผู้หญิงจะลงไปขุดจีทา หรือดินเกลือในบ่เป็นกองๆรอเข้าสู่กระบวนการทำน้ำเกลือ

การเตรียมอุปกรณ์ต้มเกลือ

อุปกรณ์ที่ใช้ในการต้มเกลือประกอบด้วย

1. บ่พัก ขุดเป็นหลุมขนาด 1 x 1 x 1.50 เมตร เมื่อขุดแล้วจะโบกด้วย ขางโอง ไม้ให้น้ำเกลือซึมออกนอกบ่
2. เตาต้มเกลือ ทำมาจากส่วนผสมระหว่าง ดินจอมปลวก แกลบ ฟาง และน้ำ ผสมให้เข้ากัน จากนั้นขุดพื้นดินลงไปทำปล่องพื้น การคำนวณระยะและขนาดเตาอาศัยภูมิปัญญาที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ
3. หม้อต้มเกลือ มีสองแบบ คือ หากต้มเกลือโอง จะใช้หม้อดินที่ได้จากแหล่งดีหม้อบ้านจาน อำเภอสุวรรณภูมิ นำมาขายให้ เมื่อได้หม้อใหม่ จะต้องใช้ น้ำส้ม หรือน้ำเกลือที่ผ่านการต้มมาแล้วนำมา

คลึงให้ทั่วหม้อด้านใน จากนั้นต้มด้วยไฟอ่อนๆ เป็นการลดความพรุนของหม้อ จึงจะไม่รั่วระหว่างต้ม ส่วนการต้มเกลือขาวใช้สังกะสีแผ่นเรียบขึ้นรูปตามรูปปากเตา หรือบางคนใช้กระทะก็มีเช่นกัน

4. **ซางเกลือ** ทำมาจากไม้ที่มีโพรง โบกปิดหัวท้ายด้วยดินเหนียว เจาะรูเล็กๆตรงกลางรางใช้ไม้ไผ่ปลายแหลมสอดผ่านรูเป็นทางน้ำด้านล่างซาง จากนั้นใช้กะลาผ่าครึ่ง เจาะรูให้พรุนแล้วคว่ำทับรู จากนั้นทำขาตั้งให้ซางเกลือยกขึ้นจากพื้น ช่วงกลางซางที่เจาะรูนั้นต่อรางไม้ไผ่เป็นทางไหลของน้ำเกลื่อนำมากรอง
5. **ซอมเกลือ** หรือโรงเก็บเกลือสร้างด้วยไม้ มุงหลังคาและปิดผนังด้วยหญ้าคา ปูพื้นด้วยหญ้าคา ซอมเกลือจะสร้างเอาไว้ช่วงทางลงบ่อเพื่อให้สะดวกในการขนถ่ายในเวลาขายเกลือ

การเตรียมน้ำเกลือ

น้ำเกลือที่บ่อพื้นชั้นใช้ทำเกลือได้มาจาก 2 วิธีการคือ

1. น้ำเกลือจากการกรองจีทา โดยการนำจีทาเทลงในซางเกลือผสมกับน้ำให้ซางเกลือเป็นเครื่องกรอง
2. เกลือที่ได้จากการวิดน้ำชะหินเกลือแล้วตากแดดในนาเกลือให้ตกผลึก

เกลือที่ได้จากทั้งสองวิธีจะถูกทดสอบความเค็มโดยใช้ครั้งหลอมเป็นดั่ง โยนลงในน้ำเกลือ หากลูกดิ่งจมลงแสดงว่าความเค็มยังไม่จัดพอจะต้องนำไปผสมกับผลึกเกลือให้ตกผลึกและวัดใหม่แต่หากลูกดิ่งจมแสดงว่าความเค็มจัดพอแล้วน้ำเกลือนั้นเก็บไว้ในบ่อพักรอการต้มต่อไป

การเลี้ยงบ่อ

แม้จะเตรียมการเรียบร้อยแล้วแต่จะยังต้มเกลือไม่ได้ ต้องทำพิธี “เลี้ยงบ่อ” ก่อน พิธีนี้จะจัดในวันพุธแรกของเดือนสาม ชุมชนต้มเกลือทั้งหมดจะต้องมารวมตัวกันที่ศาลเจ้าปู่ผ่าน ทางด้านทิศใต้บ่อพื้นชั้นแล้วเช่นสรวงต่อเจ้าพ่อขอให้การต้มเกลือในปีนั้นลุล่วงด้วยดี ไม่มีอุปสรรค เมื่อพิธีกรรมนี้เสร็จเรียบร้อยแล้วจึงจะถือว่าฤดูกาลต้มเกลือได้เริ่มต้นขึ้นอย่างถูกต้องตามประเพณี คนต้มเกลือจะลงมือต้มเกลือในวันนี้ได้เลย

และก่อนสิ้นสุดฤดูกาลต้มเกลือในช่วงเดือน 6 ชุมชนต้มเกลือทั้งหมดก็ต้องกลับมาร่วมกันทำพิธีเช่น
สรงต่อเจ้าพ่ออีกครั้งหนึ่งเพื่อเป็นการขอบคุณที่เจ้าพ่อได้ให้ผลผลิตเป็นจำนวนมาก จึงจะถือการต้มเกลือ
ในปีนั้นสิ้นสุดลงอย่างสมบูรณ์

การต้มเกลือ

ในการต้มเกลือหนึ่งชุด เรียกว่า “หนึ่งไฟ” ใช้เวลาประมาณ 3-4 ชั่วโมง หนึ่งไฟได้เกลือที่ตกผลึก
แล้วประมาณ 20 กิโลกรัม ผลึกเกลือที่ได้จะถูกตักใส่ตะกร้าแล้วนำไปตั้งบนสามขาให้น้ำหยดออกจนแห้ง
สนิทก่อนนำไปเก็บในซอมเกลือ ฤดูกาลต้มเกลือนี้จะเข้มข้นมาก มีการต้มเกลืออยู่ตลอดทั้งวันทั้งคืน ไม่มี
หยุดตลอดระยะเวลา 4 เดือน และปริมาณเกลือทั้งหมดที่ต้มได้ ที่จำนวนครอบครัวต้มเกลือ 300 ครอบครัว
ในก่อนช่วงปี พ.ศ.2479 คาดการณ์ว่าได้ไม่น้อยกว่า 10,800,000 กิโลกรัม

การซื้อขายแลกเปลี่ยนเกลือ

กลุ่มพ่อค้า ที่เข้าไปซื้อและแลกเปลี่ยนเกลือมีสองลักษณะ คือ

1. กลุ่มเครือญาติหรือเสี่ยวจากบ้านใกล้เคียง กลุ่มนี้จะเน้นที่การแลกเปลี่ยนเป็นหลักโดยสิ่ง
แลกเปลี่ยนกับเกลือของพ่อค้ากลุ่มนี้ได้แก่ อาหาร เครื่องดื่มจำพวก เหล้า และเครื่องอุปโภค
2. กลุ่มนายฮ้อยเกลือ กลุ่มนี้เน้นการซื้อขายเป็นหลัก การมาของนายฮ้อยจะใช้พาหนะ ทั้งเกวียน ช้าง
และเรือ กลุ่มนายฮ้อยลาวใช้เกวียน มาจากจังหวัด ร้อยเอ็ด, ยโสธร, มหาสารคาม กลุ่มที่ใช้ช้างเป็น
ส่วนมาจากจังหวัด บุรีรัมย์, สุรินทร์ และกลุ่มที่ใช้เรือกลไฟเป็นชาวจีนจากเมืองโคราชและศรีสะเกษ
บางส่วน

อัตราการซื้อขายแลกเปลี่ยน

1. การแลก สินค้าจะเป็นการแลกกันระหว่างสินค้าจำพวก ไห ถ้วยชาม ครก น้ำตาลปึก เหล้า และ
อาหาร กับเกลือ การแลกเปลี่ยนนี้ส่วนใหญ่จะดูที่ความเหมาะสมซึ่งส่วนมากสินค้านี้ชุดจะแลก
กับเกลือไม่เกิน “หมื่น” หรือ 12 กิโลกรัม

2. การซื้อขาย น้ำหนักของเกลือนิยมนับเป็นหมื่น หรือ 12 กิโลกรัม ราคาเกลือจะอยู่ที่ กิโลกรัมละ 25 สตางค์ ดังนั้นเกลือ หนึ่งหมื่นราคา 3 บาท

จากอัตราดังกล่าวหากนำมาคิดเป็นมูลค่าแล้วปริมาณเกลือที่ผลิตได้ในบ่อพันธันหนึ่งฤดูการผลิตมีมูลค่าสูงถึง 2,700,000 บาท ณ ช่วงเวลานั้น

เส้นทางเกลือ

เกลือจากบ่อพันธันจะถูกนำออกไปสู่คนใช้เกลือในภูมิภาค กล่าวคือ ในภาคอีสานจะถูกนำไปขายยังจังหวัด ร้อยเอ็ด, ยโสธร, มหาสารคาม, บุรีรัมย์, สุรินทร์, ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี นอกจากนี้ยังถูกลำเลียงออกไปขายยังประเทศเขมร ที่ทะเลสาบเขมร โดยผ่านเส้นทางคูผีแปง ผ่านเข้าทุ่งพระโกนา ข้ามลำน้ำมูลที่อำเภอท่าตูม ผ่านอำเภอจอมพระ เมืองสุรินทร์ ผ่านช่องจอมและออกไปเขมรที่ช่องจอม ไปสิ้นสุดที่ทะเลสาบเขมร

การจัดการระบบสิทธิ

คนต้มเกลือมีการจัดการทางสิทธิร่วมกันในทรัพยากร 2 อย่าง หลักๆคือ น้ำ และ หินเกลือ ในการจัดการน้ำมีการแบ่งสัดส่วนของน้ำออกเป็นสามส่วนคือน้ำดื่มอย่างเดียวอาศัยน้ำผุดจากบ่อด้านทิศใต้ของบ่อน้ำอาบอาศัยน้ำจากน้ำสาครหรือบ่อน้ำพันธันในปัจจุบัน ส่วนสุดท้ายและถือว่าสำคัญที่สุดคือน้ำทำน้ำเกลือ ใช้น้ำจากบ่อน้ำผุดกลางบ่อพันธัน(ไม่ใช่ น้ำสาคร)ที่ผุดอยู่ตลอดเวลา คนต้มเกลือแบ่งปันน้ำจากบ่อนี้สำหรับทุกคน มีการขุดคลองส่งเล็กๆ ไปจนทั่วทุกแปลงนา จากนั้นวิดน้ำเข้านาเกลือหากบ่อผุดผุดไม่ทันจะต้องหยุดระยะหนึ่งรอให้น้ำซึมออกมาจึงทำงานต่อได้ซึ่งไม่เป็นปัญหากันในกลุ่ม

การจัดการแปลงหินเกลือทำน้ำเกลือ คนต้มเกลือมีการจัดการโดยระบบทางสังคมเป็นหลัก คือ ที่บริเวณใดที่บรรพบุรุษของครอบครัวใดเคยจับจองทำมาก่อนก็จะกลายเป็นของลูกหลานครอบครัวนั้นสืบไป จะไม่มีการบุกรุกพื้นที่ของกันและกัน ยกเว้นเจ้าของเดิมจะอนุญาตก่อน การจัดสรรแปลงหินเกลือจะกำหนดจากบ่อน้ำผุดที่เป็นแหล่งน้ำหลักในการละลายหินเกลือทำน้ำเกลือ แปลงทุกแปลงมีขนาดประมาณ 1 งาน เรียงตัวเริ่มต้นจากบ่อน้ำแล้วขยายออกไปเรื่อยๆหากมองมุมสูงจะคล้ายกับตารางที่มีอยู่ทั่วทั้งบ่อพันธัน

พัฒนาการการจัดการบ่อพันธัน

ภายใต้พัฒนาการการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ของชุมชนรอบๆบ่อพันธัน จากเดิมที่ระบบการจัดการอยู่ภายใต้การดูแลของชุมชนท้องถิ่น เมื่อมีโครงการพัฒนาสร้างอ่างเก็บน้ำอำนาจการจัดการดูแลอยู่ภายใต้ระบบของรัฐ และหลัง 2545 เป็นต้นมามีความพยายามที่จะพัฒนาระบบการจัดการในรูปแบบของประชาสังคม แต่ก็ไม่สามารถทะลุกรอบโครงการพัฒนาของรัฐได้ ซึ่งหากจะพิจารณาถึงจุดอ่อนจุดแข็งของการบริหารจัดการ 3 ช่วง มีรายละเอียดดังนี้

การบริหารจัดการภายใต้วิถีเดิมของชุมชนท้องถิ่น

พื้นฐานเดิมของการปกครองของรัฐที่ชุมชนท้องถิ่นมีอิสระได้ จะมีสิทธิในการบริหารจัดการ ใช้ประโยชน์ทรัพยากร อำนาจอธิปไตยเป็นเพียงการเก็บส่วย/ส่วนเกินและเกณฑ์แรงงานและยังในพื้นที่ภาคอีสานรัฐศูนย์กลางกรุงเทพฯ เพิ่งได้สถาปนาอำนาจเหนือดินแดน หลังจากการปฏิรูปการปกครอง รัชกาลที่ 5 เท่านั้น ฉะนั้นโดยพื้นฐานเดิมการจัดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นสิทธิอำนาจของชุมชนท้องถิ่นโดยสมบูรณ์

วิธีการบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น เป็นวิถีชีวิตในการทำมาหากินเป็นหลัก การใช้ประโยชน์จัดการบ่อพันธันเช่นเดียวกัน มีการจับจองพื้นที่ในการต้มเกลือ โดยเป็นกระต๊อบ/ทับของบุคคล (ครอบครัว) และทุกคนก็จะรู้ว่าพื้นที่ไหนเป็นของใครก็เคารพซึ่งกันและกัน ในขณะที่เดียวกันก็จะมีพื้นที่ทุกคนใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น น้ำสาคร (บ่อพันธัน) เป็นพื้นที่ที่ทุกคนมาใช้น้ำจืดร่วมกัน ระบบการดูแลและกฎกติการ่วมมีทั้งใช้ระบบผู้เฒ่าผู้แก่ ที่สำคัญใช้มิติทางความเชื่อ / วัฒนธรรมเป็นกฎเกณฑ์ร่วมกัน พุทธแรกของเดือน 3 ทุกคนต้องมาร่วมกันเลี้ยงลงเจ้าปู่ผ่านที่เป็นศาลปู่ตาที่ดูแลรักษาบ่อพันธัน แต่ในขณะที่เดียวกันเมื่อถึงหน้าฝน น้ำท่วมหลาก ทุกคนในชุมชนท้องถิ่นก็สามารถหาอยู่หากินได้ทั่วไป ฉะนั้นลักษณะของสิทธิจึงเป็นสิทธิเชิงซ้อน ที่เป็นทั้งสิทธิบุคคล(ครอบครัว) และสิทธิชุมชนใช้ร่วมกัน

ระบบการจัดการของชุมชน สามารถจัดการดูแลได้ระยะหนึ่ง แต่เมื่อการเปลี่ยนแปลงที่มีการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตอย่างมากมายขึ้น ส่งผลกระทบต่อการเสื่อมสภาพของป่าได้ ซึ่งประเด็นดังกล่าวนี้ระบบการจัดการของชุมชนไม่สามารถควบคุมได้ทั่วถึง และไม่ได้พัฒนาตัวเทคโนโลยี และกลายเป็นจุดอ่อนที่ถูกโจมตีเมื่อเข้าสู่กระแสการพัฒนาโดยรัฐ ฉะนั้นหากจะใช้จุดแข็งการบริหารจัดการของชุมชนทั้งประเด็นการมีส่วนร่วม การสร้าง/ควบคุม การอยู่ร่วมกันทางสังคม อาจจะต้องคิดค้นหาวิธีการแก้ไขปัญหาและพัฒนาเทคโนโลยีจุดอ่อนดังกล่าวด้วย

จัดการภายใต้ “อ่างเก็บน้ำบ่อพันขัน

หลังจากการสถาปนาอำนาจเหนือดินแดนของรัฐ และปฏิรูปรูปแบบการปกครองสู่ระบบปกครองที่เป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด อำนาจของท้องถิ่นที่มีอยู่ถูกรวบเข้าสู่ศูนย์กลางแทบทั้งสิ้น โครงสร้างระบบราชการมีกลไกการใช้อำนาจของรัฐ ในกรณีบ่อพันขันก็อยู่ภายใต้กลไกดังกล่าว ด้วยเพียงแต่จังหวะช่วงเวลาใดที่อำนาจรัฐจะเข้าควบคุมอย่างเบ็ดเสร็จ และในขณะเดียวกันหลังจากปี 2504 เป็นต้นมา ประเทศไทยเข้าสู่กระแสการพัฒนา ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ “ภูมิภาคอีสาน” เป็นดินแดนแห่งแล้ง ทำให้ยากจน ฉะนั้นการพัฒนาอีสานต้องพัฒนาให้มีน้ำแล้วจะสามารถพัฒนาเรื่องอื่นๆได้ แนวคิดหลักนี้ถูกนำมาใช้ในการพัฒนาของรัฐบาล พื้นที่บ่อพันขันกับเป็นการพัฒนาในแนวกระแสหลักนี้ เพียงแต่ประเด็นการฟื้นฟูป่าไม้เป็นเหตุผลข้ออ้างเพื่อการดำเนินการเท่านั้น

การสร้างอ่างเก็บน้ำโดยใช้งบประมาณของรัฐ ถึงแม้สภาพตำบลจะเป็นกลไกสำคัญในการผลักดัน แต่เมื่อสร้างเสร็จแล้วถือเป็นทรัพย์สินสมบัติของชาติ ของทางราชการที่มีระเบียบกฎหมายบังคับ การใช้ประโยชน์การดูแลจัดการต้องผ่านระบบรัฐแทบทั้งสิ้น ทั้งในรูปแบบโครงการพัฒนา เช่น ส่งเสริมการเลี้ยงปลา / ปลุกพืช การพัฒนาอื่นๆ ฉะนั้นอำนาจสิทธิการใช้ประโยชน์และผลประโยชน์ต่างๆ ที่ชุมชนท้องถิ่นเคยมี ถูกดึงเข้าสู่อำนาจรัฐโดยสมบูรณ์ การคิดค้นหาวิธีการใช้ประโยชน์ต้องมีการจัดทำโครงการเสนอผ่านกลไกราชการ ภายใต้ระเบียบกฎหมายทั้งสิ้น

ระบบการบริหารจัดการบ่อพันขันภายใต้โครงการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว

กระแสการเติบโตของแนวคิดประชาสังคมได้ขยายสู่พื้นที่ต่างๆ หลังจากปี 2540 เป็นต้นมา เป็นการกระตุ้นให้ภาคส่วนต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคม หลังจากการพัฒนาที่อยู่ภายใต้อำนาจ/กลไกของรัฐมีข้อจำกัด การเสนอแผนการพัฒนาบ่อพันขันเป็นแหล่งท่องเที่ยว เป็นกระบวนการของคนพื้นที่พยายามเสนอกับหน่วยงานและได้รับการอนุมัติโครงการพัฒนาบ่อพันขันเป็นแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัด โดยมีการก่อตั้งคณะทำงานร่วมกันของตัวแทนชุมชน ภายใต้การหนุนเสริมและประสานงานของพระสงฆ์

การดำเนินงานตามโครงการพัฒนาบ่อพันขัน ส่วนใหญ่เป็นการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน และการประชาสัมพันธ์กับภายนอกเป็นหลัก ทำให้เกิดผลกระทบต่อกระบวนการพัฒนาภายในชุมชนน้อย ทั้งที่มีประเด็นที่ควรพิจารณา 3 ประเด็นหลัก คือ

- 1) กระบวนการพัฒนาที่ก่อตัวจากประชาสังคมยังไม่สามารถสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนได้อย่างแท้จริง ทำให้มีลักษณะเป็นรูปแบบโครงสร้าง แต่เนื้อหาพลึงภายในยังไม่เข้มแข็งเพียงพอ และโครงการทั้งหมดเป็นโครงการที่ราชการสนับสนุนดำเนินการเป็นเจ้าของ การดำเนินงานจึงไม่ต่างจากเดิมที่เป็นกระบวนการดำเนินการภายใต้การทำงานของราชการ
- 2) แนวคิดแนวทางการพัฒนาบ่อพันขันเป็นผลสืบเนื่องแนวคิดกระแสหลักที่ต้องการพัฒนาท้องถิ่นให้เจริญรุ่งเรือง ด้วยศักยภาพที่ถูกยกให้เป็นสิ่งมหัศจรรย์ที่บ่อน้ำจืด บนผืนแผ่นดินแห้งและไม่มีวันหมด เพื่อดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยว การพัฒนาปรับปรุงเพื่อรองรับตอบสนองนักท่องเที่ยวภายนอกเป็นหลัก แต่ประเด็นของคนภายในไม่ได้ถูกหยิบยกขึ้นมาเพื่อพิจารณาในการพัฒนา เพราะวิถีคนท้องถิ่นบ่อพันขันไม่ใช่การท่องเที่ยว แต่วิถีเดิม คือ วิถีของคนดัมเกลือ ชุมชนดัมเกลือที่ถูกโครงสร้างอ่างเก็บน้ำทำลายและกดทับไว้เป็นเวลานานกว่า 20 ปี
- 3) การพัฒนาภายใต้โครงการราชการ/ราชการท้องถิ่นนั้น คิดกรอบของโครงสร้างการเมืองการปกครอง เพราะพื้นที่บ่อพันขัน/เมืองโบราณจำปาขันนั้นเป็นพื้นที่รอยต่อของ 2 ตำบล 2 อำเภอ ทำให้โครงการพัฒนาแยกตามตำบลและอำเภอ ขาดการประสานเชื่อมโยงที่เป็นขบวนการร่วม การพัฒนาต้องทะลุกรอบเขตการเมืองการปกครองให้ได้ และใช้พื้นที่ทางวัฒนธรรม/วิถีชีวิต ผู้คนเป็นเขตกำหนด

แนวทางการพัฒนาชุมชนบ่อพันขันในอนาคต

การพัฒนาชุมชนบ่อพันขันในอนาคตมีหลายประเด็นที่ต้องทบทวนและข้อเสนอในการดำเนินงาน ดังนี้

1. แนวคิดการพัฒนาบ่อพันขัน ที่ผ่านมามิควรจะต้องทบทวน ซึ่งจากเดิมเป็นแนวคิดการพัฒนาบนกระแสหลักที่ตอบสนองกระแสการท่องเที่ยวของภายนอก มุ่งหวังที่จะสร้างผลกระทบจากภายในกระบวนการ/คนภายในจึงเป็นเครื่องมือที่จะต้องพัฒนาเปลี่ยนแปลงเพื่อตอบสนองดังกล่าว ในกาลอนาคตอาจต้องพิจารณาถอยกลับหวนกลับทาง โดยเริ่มจากฐานของคนภายในเป็นผู้กระทำการ คนท้องถิ่นบ่อพันขันเรามีอะไรบ้าง เราอยากเสนอและให้คนอื่นได้สัมผัส เรียนรู้อะไรบ้าง คนท้องถิ่นต้องกำหนดร่วมกัน กลไก

ราชการคือฝ่ายสนับสนุนและสร้างกระบวนการเชื่อมโยง งานที่ต้องกลับจากเพื่อคนนอก คนในต้องรับใช้คนนอกมาเป็นเพื่อคนใน คนนอกต้องมารับใช้ตอบสนองคนใน

2. ชุมชนและพื้นที่บ่อพันขัน ถือเป็นบริบทของพื้นที่ทางวัฒนธรรม ที่มีองค์ประกอบทั้งพื้นที่ทางประวัติศาสตร์โบราณคดีที่เป็นชุมชนเมืองโบราณ เป็นพื้นที่ทางนิเวศน์ธรรมชาติ เช่น น้ำสาคร และบริเวณลานเกลือ พื้นที่ทางวัฒนธรรม เช่น เจ้าพ่อปู่ผ่าน พระธาตุจำปาขัน และพื้นที่ทางเศรษฐกิจที่เป็นวิถีชีวิต คือ การต้มเกลือ สิ่งต่างๆเหล่านี้เป็นจุดเชื่อมความสัมพันธ์ผู้คนและชุมชนสู่ความเป็นท้องถิ่นร่วมกัน

3. การพัฒนาจุดสูงสุด คือ การสร้างความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นให้มีความสามารถในการจัดการตัวเองได้ ต่อรองยืนหยัดกับกระแสการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกได้ จากเป้าหมายเชิงอุดมคติดังกล่าวชุมชนท้องถิ่นต้องมีความอิสระ มีสิทธิในการจัดการตนเองทั้งเรื่องวิถีชีวิตทรัพยากรของตนเอง ซึ่งจากเดิมชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิ/อิสระในการจัดการตนเอง ภายใต้กลไกทางสังคมวัฒนธรรม แต่เมื่อรัฐมีโครงการพัฒนาทำให้สิทธิ/ความอิสระต่างๆที่มีอยู่ถูกรัฐควบคุมเป็นเจ้าของการจัดการพัฒนาทั้งหมด จะเห็นได้จากหลังการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำแล้ว การใช้ประโยชน์การจัดการต้องผ่านระบบราชการ ในช่วงการฟื้นฟูบ่อพันขันเป็นความพยายามในการเสนอแผนพัฒนาผ่านผู้ว่า CEO แต่เมื่ออนุมัติดำเนินการแล้ว งานทั้งหมดก็เป็นงานของทางราชการ ฉะนั้นการพัฒนาที่จะนำไปสู่ชุมชนท้องถิ่นเข้มแข็งจะต้องสร้างกระบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิ/อิสระในการทำงาน ราชการคือฝ่ายสนับสนุน ตรวจสอบ

จากข้อเสนอการทบทวนและชี้ประเด็นการพัฒนาในอนาคตของบ่อพันขัน เมื่อประมวลกับข้อเสนอของชุมชนจึงมีแนวทางดังต่อไปนี้

1. เป้าหมายการพัฒนาชุมชนบ่อพันขันที่จากเดิมเป็นการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยว แล้วคาดหวังการสร้างผลกระทบต่อชุมชน ปรับเป็นเป้าหมายเพื่อการฟื้นฟูวิถีชีวิตของผู้คนชุมชนท้องถิ่นบ่อพันขันเป็นหลัก ส่วนการท่องเที่ยวเป็นเพียงประเด็นปลีกย่อยหนึ่งที่จะเอื้อและส่งผลต่อการดำเนินงาน การดำเนินงานดังกล่าวกระทำเป็นเป้าหมายระยะยาวที่จะสร้างความอิสระ (ปลดปล่อยทางการพัฒนา) และความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น

2. โดยนัยของเป้าหมายดังกล่าว ผู้คน/ชุมชนท้องถิ่น (ท้องถิ่นในความหมายทางสังคม ไม่ใช่ท้องถิ่นในการปกครอง) จะเป็นผู้กระทำ/กำหนดดำเนินการ เป็นเจ้าของในการดำเนินงาน โครงสร้างการดำเนินงานต้องมีหลายระดับหลายมิติ เช่น มิติทางวัฒนธรรม มิติทางเศรษฐกิจ มิติทางการศึกษา กลุ่ม

ต่างๆที่เกี่ยวข้อง ต้องมีโอกาสและมีส่วนร่วม เช่น กลุ่มคนดัมเกลื้อ ต้องเป็นเจ้าของงานการฟื้นฟูวิถีชีวิตคนดัมเกลื้อ ชุมชน/ท้องถิ่นต้องเป็นเจ้าของงาน/เจ้าภาพงานทางประเพณีวัฒนธรรม ชุมชนครูต้องร่วมกันจะกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างเป้าหมายลอมคนชุมชนบ่อพันขันร่วมกัน พร้อมกันนั้นเนื่องจากชุมชนบ่อพันขันมีหลายชุมชน มีหลายประเด็นจำเป็นต้องมีกลไกกลางในการเชื่อมโยงหนุนเสริมกลไกดังกล่าวเป็นส่วนประกอบจากส่วนต่างๆที่มีอยู่ โดยมีหน่วยงานราชการ/องค์กรท้องถิ่นเป็นฝ่ายสนับสนุน/พี่เลี้ยงในเรื่องต่างๆ

3. ภายใต้เป้าหมายและกระบวนการดำเนินการร่วมของชุมชนท้องถิ่น มีแนวทางการดำเนินงานดังนี้

3.1 การฟื้นฟูวิถีชีวิตของคนดัมเกลื้อ ชุมชนดัมเกลื้อ โดยการพิจารณารูปแบบที่มีความเหมาะสมหลากหลายรูปแบบ เช่น ระบบน้ำอ่างออกแล้วทดลองทำเกลื้อ 1-2 ปี แล้วสรุปบทเรียน เพื่อหาแนวทางพัฒนาต่อเนื่อง หรือหารูปแบบอื่นๆในการฟื้นฟู (เพราะการระบายน้ำ การเผชิญหน้ากับอำนาจรัฐโดยตรงอาจถูกต่อต้านได้) การพัฒนาและฟื้นฟูวิถีชีวิตคนดัมเกลื้อ นอกจากการหารูปแบบการส่งเสริมแล้วยังมีประเด็นอื่นๆที่ต้องพิจารณาอย่างต่อเนื่อง เช่น เทคโนโลยีการจัดการพลังงาน (เพราะการใช้ฟืนมีข้อจำกัด) ระบบการจัดการร่วม/ตลาด บนสถานการณ์ใหม่จะอย่างไร เป็นต้น เรื่องราวต่างๆเหล่านี้ต้องมีการเรียนรู้พัฒนาต่อเนื่อง

3.2 การฟื้นฟูวิถีทางประเพณีวัฒนธรรมเพื่อเป็นเป้าหมายลอมในชุมชนท้องถิ่นร่วมกัน โดยการพัฒนาฟื้นฟูงานประเพณีวัฒนธรรมบนฐานเนื้อหาสาระของแต่ละประเพณี พร้อมกับการจัดปรับเพื่อความเหมาะสมกับสถานการณ์ที่สำคัญ งานประเพณีวัฒนธรรมต้องเป็นงานของชุมชนท้องถิ่นเป็นเจ้าภาพ แทนราชการหรือนักการเมือง

3.3 การสร้างพัฒนาคัลป์ปัญญาของชุมชนท้องถิ่น เป็นการรวบรวมข้อมูลความรู้ที่เป็นภูมิบ้าน ภูมิเมือง (ประวัติศาสตร์โบราณคดี) ภูมิปัญญาความรู้ที่เป็นวิถีชีวิตของชุมชน เช่น ภูมิปัญญาดัมเกลื้อ เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ของผู้คนภายใน และผู้สนใจภายนอก ทั้งในรูปแบบนักท่องเที่ยวหรือผู้สนใจศึกษา การจัดการกระบวนการเรียนรู้มีหลายรูปแบบทั้งการจัดการเรียนรู้ในระบบโรงเรียน การเรียนรู้บนฐานวิถีชีวิตจริง หรือกิจกรรมประเพณีวัฒนธรรม เป็นต้น

3.4 การสร้างสายสัมพันธ์กับชุมชนท้องถิ่นอื่นๆ ผ่านวิถีชีวิตทางวัฒนธรรม (การฟื้นฟูร่วม) หรือการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมองค์กร หน่วยงานในรูปแบบใหม่ๆ บนฐานการเรียนรู้ร่วม บนฐานความ

เป็นชุมชนท้องถิ่นเป็นเจ้าการ นอกจากนี้จำเป็นต้องมีการสร้างกระบวนการเผยแพร่ ขยายผลสู่สื่อต่างๆ เช่น เอกสาร หนังสือ VCD เป็นต้น

การดำเนินการเพื่อให้การดำเนินการ 4 แนวทางดังกล่าวจำเป็นต้องมีกระบวนการที่เปิดโอกาส กระตุ้นให้ส่วนต่างๆของชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมเป็นเจ้าการ ต้องมีการเรียนรู้ร่วม ให้ความเวลาในการคิดค้น ดำเนินการสรุปบทเรียนร่วมกัน และหน่วยงานราชการและองค์กรท้องถิ่นต้องเป็นฝ่ายสนับสนุนที่จริงใจ และต่อเนื่อง กาลเวลาอาจมิใช่เป็นตัวกำหนดเพราะสิ่งเหล่านี้เป็นวิถีชีวิตของผู้คนบ่อพันขันที่จะดำเนินไป อย่างไม่สิ้นสุด

ผลกระทบจากการดำเนินโครงการ

ผลกระทบต่อนักวิจัย

ในช่วงแรกของการดำเนินโครงการ ทีมวิจัยมีโครงสร้างคนทำงานที่หลากหลาย มี พระภิกษุ ครู ผู้นำองค์กรท้องถิ่น ผู้อาวุโสของชุมชน และตัวแทนชุมชน บางคนเคยมีประสบการณ์กับงานวิจัยมาแล้ว บางคนยังถือเป็นเรื่องใหม่ ทั้งนี้ในการดำเนินงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นกระบวนการที่เน้นการทำงานโดยท้องถิ่นเป็นหลัก พื้นที่บ่อพันขันแม้จะเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์การพัฒนาของจังหวัด มีทั้งกระบวนการศึกษาข้อมูลและการพัฒนาแต่กระบวนการดังกล่าว ทีมวิจัยบ่อพันขันส่วนใหญ่ไม่ได้ร่วมงาน ดังนั้นการวิจัยในครั้งนี้ทีมจึงมีการปรับตัวมีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน ดังนี้

1. ทีมได้เรียนรู้วิถีชุมชน ได้เข้าใจความเป็นตัวตนของคนบ่อพันขัน จากการเรียนรู้ที่เป็นกระบวนการ
2. ทีมได้เข้าใจพัฒนาการ/การเปลี่ยนแปลง/สภาพปัญหาของบ่อพันขัน สามารถบอกเล่าหรือถ่ายทอดให้ชุมชนเข้าใจร่วมกันได้
3. ทีมได้ร่วมสร้างแนวทางในการจัดการและพัฒนาบ่อพันขันร่วมกับชุมชนและองค์กรปกครองท้องถิ่น มีแนวทางในการดำเนินการร่วมกัน
4. ทีมหลังจากดำเนินงานแล้วระยะหนึ่งมีปัญหาในการทำงานมีการจัดปรับโครงสร้างการทำงาน ปรับการบริหารงานโครงการให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงมากที่สุดจนทำให้งานดำเนินต่อไปได้

ทั้งนี้ยังมีนักวิจัยและอาสาสมัครบางท่านเป็นคนใหม่ของทีม ยังต้องเรียนรู้กระบวนการทำงานวิจัย เพื่อท้องถิ่นอยู่โดยตลอดจึงจะก้าวทันสถานการณ์ในพื้นที่

ผลกระทบต่อชุมชน

แม้จะอยู่ท่ามกลางกระแสการพัฒนาแต่เท่าที่ผ่านมาชุมชนยังมีส่วนร่วมน้อยในการร่วมคิด วางแผน และตัดสินใจ การดำเนินการส่วนใหญ่เป็นนโยบายสั่งการและรับหลักการโดยกลุ่มผู้นำเท่านั้น ชุมชนไม่มีความเคลื่อนไหวในพื้นที่ จึงคิดว่าไม่ใช่หน้าที่ของตนเองในการฟื้นฟูและพัฒนาชุมชนบ่อพันขัน ทำให้เป็นงานของคนนอกเป็นส่วนใหญ่ แต่จากการดำเนินการวิจัยตลอดช่วงที่ผ่านมาการจัดกระบวนการมีส่วนร่วมให้ชุมชนได้รับรู้ปัญหา รู้สถานการณ์ และวางแผนแนวทางร่วมกัน ชุมชนจึงตื่นตัวเพิ่มขึ้น และพร้อมหากจะมีการดำเนินกิจกรรมการพัฒนาต่อ(ที่ผ่านมาไม่มีคนชวน) สิ่งที่เกิดกับชุมชนจากการวิจัยมีดังนี้

1. ชุมชนได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กันถึงอดีตแห่งความเป็นชุมชนดั้งเดิม ผู้เฒ่ามีความภาคภูมิใจที่ได้ทบทวนอดีตของตนเองกับคนร่วมสมัยกัน
2. ชุมชนได้รู้สถานการณ์การพัฒนา/สภาพปัญหา/ผลกระทบจากการพัฒนา มีความอยากที่จะฟื้นฟูวิถีเดิมของชุมชนตนเอง
3. ชาวชนได้เรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตนเองผ่านการเป็นมัลลเทศก์น้อย สามารถนำเสนออัตลักษณ์ของชุมชนต่อผู้ที่สนใจได้อย่างเข้าใจ ปัจจุบันมีกลุ่มมัลลเทศก์น้อยในพื้นที่แล้ว

ผลที่เกิดขึ้นกับองค์กรที่เกี่ยวข้อง

องค์กรที่มีการเปลี่ยนแปลงมากที่สุดเมื่อได้ร่วมกระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น คือ องค์กรบริหารส่วนตำบลสองแห่ง คือ องค์กรบริหารส่วนตำบลจำปาขัน ปกครองพื้นที่บ่อพันขันบางส่วน และองค์กรบริหารส่วนตำบลเด่นราษฎร์ ปกครองพื้นที่ส่วนใหญ่ของบ่อพันขัน ที่ผ่านมามีความชัดเจนในด้านการบริหารจัดการบริเวณบ่อพันขัน แต่จากการเข้าไปสร้างการมีส่วนร่วมโดยงานวิจัยเกิดการเปลี่ยนแปลงมีดังนี้

ตำบลจำปาขัน

1.เมื่อได้รับเชิญให้เข้าร่วมกิจกรรมวิจัย ได้ส่งตัวแทนเข้าร่วมและได้รับทราบข้อมูลแล้ว มีความตื่นตัวอยากพัฒนาพื้นที่โบราณสถานเป็นแหล่งเรียนรู้รูปธรรมสำหรับลูกหลาน รวมทั้งการจกกระบวนการเรียนรู้ที่คนในชุมชนเป็นผู้ถ่ายทอด

2.มีการขออนุมัติโครงการปรับปรุงแหล่งน้ำบ่อพัน มีการกำจัดวัชพืชในบ่อพันชั้นช่วงบริเวณด้านหน้าเนินชั้นหมากโดยความร่วมมือกัน ของ อำเภอ กำนัน-ผู้ใหญ่บ้าน และ อบต.จำปาขัน

ตำบลเด่นราษฎร์

ส่งเจ้าหน้าที่เข้าร่วมงานกับทีมวิจัย และบางท่านเป็นทีมวิจัย มีการวิเคราะห์ปัญหาร่วมกัน ก่อนหน้าการวิจัยจะดำเนินงาน อบต.เด่นราษฎร์ ก็มีการอนุมัติโครงการดำเนินการสร้างบ้านพักรับรองในบริเวณบ่อพันชั้นอยู่ก่อนแล้ว แต่ไม่มีทิศทางชัดเจนในการจัดการร่วมกับทางวัด และเมื่อกระบวนการวิจัยได้จัดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันแล้ว มีแนวทางการทำงานที่ชัดเจนขึ้น และมีแนวโน้มว่า อบต. จะสนับสนุนให้ชุมชนร่วมกันเป็นผู้จัดการพื้นที่บริเวณบ่อพันชั้น

ข้อเสนอแนะ

การฟื้นฟูบ่อพันชั้นต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายฝ่ายที่เกี่ยวข้อง มี จังหวัด สำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด องค์การปกครองท้องถิ่นในพื้นที่ โรงเรียน และที่สำคัญที่สุด คือ ชาวบ้านในพื้นที่เป็นตัวหลัก การดำเนินการต่อไปในอนาคต ต้องมีการเปิดเผย แลกเปลี่ยนข้อมูล สถานการณ์ต่างๆให้ชุมชนรับทราบด้วย ข้อเสนอแนะจากการดำเนินโครงการระยะแรกมีดังนี้

1. ให้มีการจัดกระบวนการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบ่อพันชั้น สู่เยาวชน ลูกหลานในพื้นที่ รวมทั้งสร้างการเรียนรู้ร่วมกับชุมชนให้มีสำนึกความเป็นเจ้าของ นอกจากนี้จัดกระบวนการเรียนรู้ข้ามพื้นที่กับพื้นที่เครือข่ายในรูปแบบมัลติเทสก์น้อยอย่างสม่ำเสมอด้วย

2. กระบวนการพัฒนาบ่อผันขั้นผู้ที่เป็นหลักน่าจะเป็น ชาวบ้าน อบต.จำปาขัน และเค้นราษฎรเป็นผู้สนับสนุนและต้องประสานงานกัน มีการจัดกระบวนการมีส่วนร่วมในการพัฒนาที่เปิดกว้างมากขึ้น

บรรณานุกรม

สุรางค์ จันทวานิช. 2552. ทฤษฎีสังคมวิทยา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สุเทพ สุนทรเกสัช. 2548. หมู่บ้านอีสาน ยุค “หลังสงครามเย็น” สังคมวิทยาหมู่บ้านภาค

ตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน

ศรีศักร วัลลิโภดม. 2543. พัฒนชนกริต : สังคม-วัฒนธรรม ในวิถีการอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี

สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2546. พู่กัน “อาณาจักรเกลือ” 2500 ปี จากยุคแรกเริ่มล้าหลัง ถึง ยุคมั่งคั่งข้าวหอม.

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน

เดิม วิภาชัยพจนกิจ. 2546. ประวัติศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

รายนามผู้ให้สัมภาษณ์พื้นที่ตำบลเด่นราษฎร์

นางใส อุดสังข์. อายุ 63 ปี บ้านเลขที่ 102 บ้านดงเย็น หมู่ที่ 4 ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี
จังหวัดร้อยเอ็ด ผู้ให้สัมภาษณ์ พระปลัดอำพร สมอาษา สัมภาษณ์ วันที่ 5 พฤศจิกายน 2549

พ่อบุญศรี ชันไมลี บ้านตาเณร อายุ 70 ปี

พ่อฟัว วงศ์คำจัน บ้านขาม อ.อาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด

พ่อแก้ว โสภณ บ้านจานเตย อ.สุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

แม่หนูจันทร์ ชันโมลี อายุ 85 ปี บ้านหญ้าหนอง ต.จำปาขัน อ.สุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

สวิง บุญเจิม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, สิทธิชัย นิลแก้ง เป็นผู้สัมภาษณ์ทางโทรศัพท์, 2 มิถุนายน 2549.

ภาคผนวก

ประวัติทีมวิจัยบ่อพันขัน

1. พระปลัดอำพร สมอาษา หัวหน้าโครงการ

เกิดวันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ 2516 อายุ 36 ปี

ที่อยู่ปัจจุบัน เลขที่ 60 หมู่ 4 ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด 45140

การศึกษา ปริญญาโทศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหิดล

สถานภาพทางสังคม - ครู

- นักวิชาการอิสระ

ประสบการณ์ในการทำงาน - ครู สอนที่เทคโนโลยีบริหารธุรกิจรักไทย อำเภอสว่างแดนดิน
เบอร์โทรศัพท์ติดต่อ : 086-1777326

2. นายธนโชติ พัฒนาบุญทรัพย์ ทีมวิจัย

เกิดวันที่ 14 สิงหาคม 2499 อายุ 50 ปี

ที่อยู่ติดต่อได้สะดวก 149 หมู่ 12 ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด 45140

วุฒิการศึกษา ประถมศึกษาปีที่ 4

อาชีพ ทำนา/ธุรกิจอิสระ

ตำแหน่งในชุมชน

- มูลนิธิบ่อพันขันรัตนโสภณ

3. นายทองคำ รวมธรรม ทีมวิจัย

เกิดวันที่ -

วุฒิการศึกษา ปริญญาตรี สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี สาขาเทคโนโลยีการบริหาร

ตำแหน่ง รับราชการพนักงานการเกษตร สำนักงานพัฒนาที่ดิน

4. นายพรมมา สอนวิชา ทีมวิจัย

ที่อยู่ติดต่อได้สะดวก 4 หมู่ 7 ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด 45140
โทรศัพท์ 08-78120647

วุฒิการศึกษา ประถมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนบ้านหนองคูณ
ตำแหน่งในชุมชน - เป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลเด่นราษฎร์
- เป็นกรรมการมูลนิธิบ่อพันขันรัตนโสภณ

5. นายสังวรณ อ้นโน ทีมวิจัย

ที่อยู่ติดต่อได้สะดวก 72 หมู่ 12 ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด 45140
โทรศัพท์ 08-78120647

วุฒิการศึกษา ประถมศึกษาปีที่ 4
อาชีพ ทำนา
สถานที่ทำงาน มูลนิธิบ่อพันขันรัตนโสภณ
ประสบการณ์ งานวิจัยท้องถิ่นปราชญ์ชุมชน

6. นางอมรรัตน์ หลักคำ ทีมวิจัย

เกิดวันที่ 29 สิงหาคม 2508 อายุ 41 ปี
ที่อยู่ติดต่อได้สะดวก 113 หมู่ 7 บ้านเหม้า ตำบลสระคู อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด 45130
โทรศัพท์ 08-98637410

วุฒิการศึกษา ปริญญาตรี (กศ.บ.วิชาเอกการประถมศึกษา)
อาชีพ รับราชการครู
สถานที่ทำงาน โรงเรียนเมืองทุ่งวิทยา ต.ทุ่งศรีเมือง อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด
โทรศัพท์ 043-575513

7. นายสุริยันต์ มะณีเตร ทีมวิจัย

เกิดวันที่ 12 มีนาคม 2531 อายุ 18 ปี

ที่อยู่ติดต่อได้สะดวก 60 หมู่ 4 ตำบลเด่นราษฎร์ กิ่งอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด 45140

โทรศัพท์ 08-99429884

วุฒิการศึกษา มัธยมศึกษาตอนต้น

อาชีพ รับจ้าง

สถานที่ทำงาน 498/6 ตำบลสระคู อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด โทรศัพท์ 043-580247

8. นางสาวสดี สว่างใส ทีมวิจัย

เกิดวันที่ 5 เมษายน 2505 อายุ 44 ปี

ที่อยู่ติดต่อได้สะดวก 97 หมู่ 3 ตำบลสระคู อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด 45130

โทรศัพท์ 043-532148 , 08-12869795

วุฒิการศึกษา ปริญญาตรี (คุรุศาสตรบัณฑิต วิชาเอกการประถมศึกษา)

อาชีพ รับราชการครู

สถานที่ทำงาน โรงเรียนบ้านดอนขาม ตำบลศรีสว่าง อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด

โทรศัพท์ 043-500269

9 นายประสิทธิ์ แก้ววิเศษ ทีมวิจัย

เกิดวันที่ 15 ตุลาคม 2504 อายุ 45 ปี

ที่อยู่ติดต่อได้สะดวก 113 หมู่ 3 ตำบลสระคู อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด 45130

โทรศัพท์ 043-580453 , 08-58250233

วุฒิการศึกษา ปริญญาตรี (คุรุศาสตรบัณฑิต วิชาเอกสังคมศึกษาศึกษา)

อาชีพ รับราชการครู

สถานที่ทำงาน โรงเรียนบ้านงูเห่ล้อม ตำบลนาใหญ่ อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด

โทรศัพท์ 043-580478

10 นางมัลลิกา แก้ววิเศษ ทีมวิจัย

เกิดวันที่ 25 กันยายน 2504 อายุ 45 ปี

ที่อยู่ติดต่อได้สะดวก 113 หมู่ 3 ตำบลสระคู อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด 45130

โทรศัพท์ 043-580453 , 08-58250233

วุฒิการศึกษา ปริญญาตรี (คุรุศาสตร์บัณฑิต วิชาเอกพลศึกษา)

อาชีพ รับราชการครู

สถานที่ทำงาน โรงเรียนบ้านหมอลดา ตำบลคอกไม้ อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด

โทรศัพท์ 043-580015